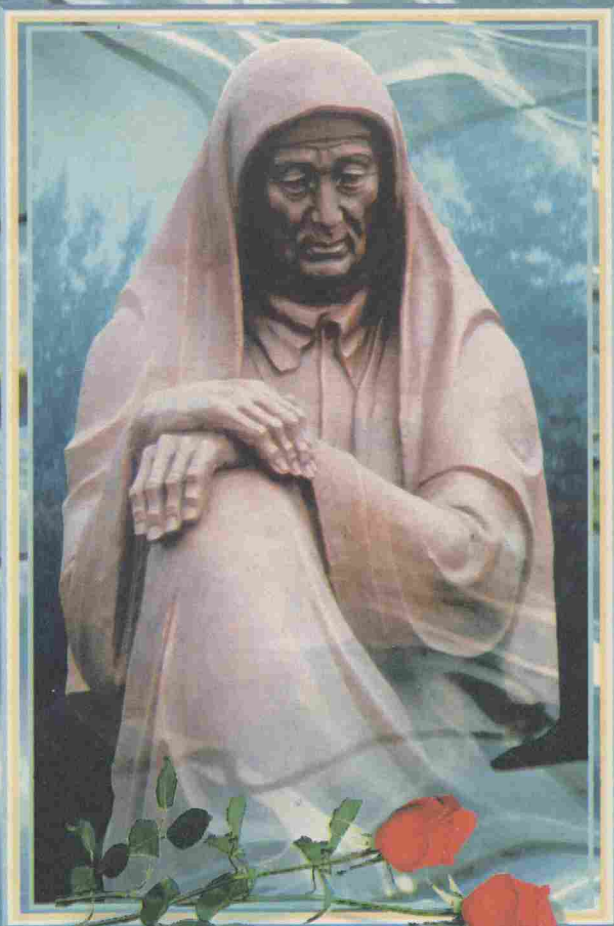

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

TAFAKKUR

3
1999

Тўра ҚУРҒОНОВ асары

Жалолиддин Мангуберди — 800

АЛПОМИШ

Минга кирган аллар шоҳи алп Алпомиш,
Довругинга жаҳон аҳли жалб, Алпомиш,
Ўзбегимнинг ўзлигига қалб Алпомиш,
Юртнинг буюк тимсоли бўб балқ, Алпомиш,
Сенинг ўзинг мангу голиб халқ, Алпомиш.

Етти, етмиш, юз йил қолдинг зиндонда сен,
Асоратда азобландинг чиндан-да сен,
Ўшанда ҳам собит турдинг иймонда сен,
Юртнинг буюк тимсоли бўб балқ, Алпомиш,
Сенинг ўзинг мангу голиб халқ, Алпомиш.

Замон келди, ҳақ жойида топди қарор,
Эрк ёвлари ўнганмас бўб топди зарар,
Ўзбекистон — она Ватан топди барор,
Буюк юртнинг тимсоли бўб балқ, Алпомиш,
Сенинг ўзинг мангу голиб халқ, Алпомиш.

О, Алпомиш, сен мардликнинг оятлари,
О, Ойбарчин, сен садоқат баётлари,
Мангу ибрат дoston бўлган ҳаётларинг,
Буюк юртнинг тимсоли бўб балқ, Алпомиш,
Сенинг ўзинг мангу голиб халқ, Алпомиш.

Қирларингда Қултой бўлиб қўзи боқдим,
Тўйларингда Ёдгор бўлиб илик қоқдим,
Даштларингда Бойчибор-ла бирга чопдим,
Юртнинг буюк тимсоли бўб балқ, Алпомиш,
Сенинг ўзинг мангу голиб халқ, Алпомиш.

Пешионамда ёруғ битик — боримсан сен,
Жаҳон дostonлари аро оримсан сен,
Юрт сўраган Темур, Ислоҳ Каримсан сен,
Юртнинг буюк тимсоли бўб балқ, Алпомиш,
Сенинг ўзинг мангу голиб халқ, Алпомиш.

ҚАЛТИС САВОЛЛАРГА ХОЛИС ЖАВОБЛАР

Маълумки, мустақил Ватанимиз равнақини кўролмай-диган ташқи ва ички ғанимлар имон ва виждонларини пучак пулга сотиб, ҳасадгўйлик домига мубтало бўлиб, аламзадалик билан ҳар қандай ғайриинсоний қабоҳатлардан ҳам қайтмаётир. Бу кимсалар соддадил халқимиз, айниқса, қалби очиқ ёшларимиз онгини заҳарлаб, ғаразли мақсадларига эришиш йўлида турли ташвиқотлар орқали уларни тўғри йўлдан оздиришга уринмоқда. Бунинг натижасида ҳали мустақил фикр ва мустаҳкам ирода ҳосил қилиб улгурмаган айрим ўғил-қизларимиз турли жиноят ва хиёнат кўчасига кириб қолмоқда. Бу ёвуз кучлар ўзларини гўёки дин ҳомийлари, демократия ва инсон ҳуқуқи кўриқчилари дея эълон этиб, жаҳон афкор оммасини чалғитишга ҳаракат қилмоқда. Хорижий ахборот воситалари орқали мунтазам таралаётган баъзи ғаразли эшиттиришлар ҳам, афсуски, салбий таъсирини кўрсатаётир.

Давлатимиз раҳбари муҳтарам Ислоҳ Каримов юри-таётган одилона сиёсатни, маълум бир аламзада унсурларни ҳисобга олмаганда, бутун жаҳон қўллаб-қувватлаб турган бир пайтда бу каби ғаразгўйларнинг ифвосига учиш айни жаҳолатдир. Жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш эса ҳар бир ақли солиҳ банда учун вожибдир.

Ҳаёт шуни кўрсатмоқдаки, диний илмлардан етарли хабардор бўлмаган айрим кишилар кўнглида мазкур ташвиқотлар таъсирида кўплаб саволлар туғилиши табиий. Шуни назарда тутиб Ўзбекистон Муслмонлари идорасининг Уламолар кенгаши бундай саволларга холисона жавоблар тайёрлади. Қуйида шу жавобларни эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз.

Демократия ислом динига зидми?

Кейинги вақтларда ўзларини ислом дини ҳомийлари деб атаётган баъзи тоифа кишилар, айниқса, «Хизби таҳрир» фирқаси тарқатаётган адабиётларда демократия ҳақида салбий ва нотўғри тушунчалар берилмоқда. Уларнинг ёзишича, демократия Шарқ мамлакатларига Фарбдан кириб келган дунёвий давлат низоми (тузуми) бўлиб, у илоҳий таълимотга эмас, инсон ақлига асосланган. Шунинг учун мусулмон халқлари уни мутлақо қабул қилмасликлари керак, демократия бу — куфр низоми, деб қатъий фикр билдирилади. Бу билан улар Ўзбекистон мусулмонларининг ҳам дилида давлат тузумига нисбатан шубҳа уйғотмоқчи бўладилар.

Бу саволга жавоб шуки, аввало, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ўзига хос ва ўзига мос йўл танлади. Гарчи халқимиз дунёвий, демократик, ҳуқуқий давлат тузуминини ихтиёр этган бўлса-да, уни Фарбдан айнан кўчирма қилган эмас, балки ўзига муносиб, шарқона, мусулмончилик ва миллийлик билан уйғун замонавий тузумни маъқул топди. Бу мамлакатимиз Конституцияси ва қабул этилган қонун-қоидаларда ўз ифодасини топган.

Динга бўлган муносабатга келсак, Ўзбекистон мустақилликка эришган кундан бошлаб атеистик мафкурадан воз кечиб, диний ва миллий қадриятларни тиклаш, имон-этиқодли бўлиш, диний аркон ва аҳкомларни эмин-эркин бажариш, масжид ва мадрасалар фаолиятини йўлга қўйиш каби халқ орзуларини рўёбга чиқармоқда.

Бинобарин, Ўзбекистон давлати танлаган демократия тузуминини куфрга нисбат бериш мутлақо нотўғридир. Давлатимиз раҳбари ўз асарларида, маъруза ва мулоқотларида такрор-такрор Оллоҳнинг номини тилга олиши, исломий эътиқодини ҳамиша изҳор этиб туриши, дину диёнатимизни тиклаш борасидаги савобли ишлари ул зот ҳақиқий мўмин-мусулмон эканининг яққол далилидир. “Одамлар ўз подшоҳининг динидадир” деган ҳадиси шарифга биноан, давлат раҳбарининг ақидаси ва диёнати, албатта, унинг фуқароларига таъсирини ўтказиши. Шунинг учун ҳам, мана, саккиз йилдирки, алҳамдулиллоҳ, бирор ўқув юрти, мактаб ёки болалар боғчасида динимизга қарши ташвиқот юритилаётгани йўқ. Атеизм деган тушунча умуман ёт нарса бўлиб қолди. Бунинг учун фақат шукр ва яна шукр қилишимиз керак бўлади.

Ислом ёки араб халифалигини қайта тиклаш гоёсига қандай муносабатда бўлишимиз керак?

Бу масалага икки жиҳатдан, яъни ислом дини ва сиёсий нуқтаи назардан ҳолисона ёндашиш керак.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдан нақл қилинган саҳиҳ ҳадисда айтилади: “Мендан кейин халифалик ўттиз йил давом этади. Ундан кейин турли амирликлар ва подшоҳликлар пайдо бўлади” (Имом ат-Термизий ривояти).

Ҳақиқатан, пайғамбаримиз вафотидан кейин Абу Бакр, Умар, Усмон,

Али (Оллоҳ улардан рози бўлсин) ислом тарихида энг адолатли ҳукм сурган халифалар деб тан олинган ва уларнинг халифалик муддати ўттиз йилни ташкил этган. Улардан кейинги ҳукмдорлар ўзларини халифа деб номлаган бўлсалар-да, асли амирлар ёки подшоҳлар эди.

Пайғамбарга халифа нима учун зарур эди? Эндигина исломни қабул қилган араб халқи ичида имони заиф, диндан қайтиб кетиши мумкин бўлганлар бор эди. Пайғамбарнинг вафоти уларда умидсизлик пайдо қилиши ва исломдан воз кечишларига баҳона бўлиши мумкин эди. Пайғамбаримиз илоҳий илҳом билан билдиларки, ўринларига дарҳол халифа сайланиб, ишлари ўттиз йил давом эттирилса, ислом дини изчил ривож топиб кетади. Шунинг учун халифани зудлик билан сайлашни васият қилганлар.

Шундай қилиб, пайғамбаримиз башоратига мувофиқ, ўттиз йиллик халифалиқдан кўзланган мақсад амалга ошди — ислом дунёда қарор топди. Демак, ҳозирги асримизда халифаликни қайта тиклаш гоёси ислом дини таълимотига ҳам зиддир.

Энди, масаланинг сиёсий томонини олиб кўрадиган бўлсак, ислом ёки араб халифалигини тиклаш, бу — Ер юзидаги барча мусулмонларни ва мусулмон мамлакатларни ягона бир халифа қўл остига бўйсундириш демақдир. Бу гоё зоҳиран мўъмин-мусулмонлар учун жозибали кўринса-да, лекин уни рўёбга чиқариш мутлақо амалга ошириб бўлмайдиган бир иш экани мусулмонларга қараганда кўпроқ уларнинг ғанимларига аён. Чунки биргина Афғонистонда мусулмонлардан ташкил топган бир неча гуруҳнинг ҳокимият таллашиб хунрезлик қилаётгани, Бурҳониддин Раббоний ёки афғон халқидан чиққан бошқа бирор намояндининг давлат раҳбари бўлишига келишолмаётгани шу халқнинг ҳам, умуман ислом динининг ҳам ғанимларига қўл келмоқда.

Бугун яна халифалик мансаби учун кураш бошланиб кетмайди деб ким кафолат бера олади? Ахир, ўша “хулафои рошидин” деб аталган адолатли тўрт халифани ҳам шаҳид қилдилар-ку! Эндиги «халифа» тақдири нима бўлиши мумкин?! Ана шуни яхши идрок этган муайян сиёсий кучлар мусулмонларга “халифаликни тиклаш” гоёсини эллик йилдан бери тиқиштириб келади. Уларнинг ниятича, мабодо мусулмонлар халифа тиклаш учун оммавий ҳаракат бошласа, халифани қайси юрт ва қайси миллатдан сайлаш муаммосининг ўзи мусулмонлараро қирғинбарот жангларни келтириб чиқаради. Ана шундан кейин ислом душманлари бошларини оғритиб келаётган катта бир ташвишдан қутулади — ислом динининг XXI асрда тараққий этишининг олди олинган бўлади, ҳеч қандай қурол ва харажатсиз ислом дини инқирозга учраб, унинг устидан ғалаба қозонилади. Мана, уларнинг хийласию мусулмонларимизнинг алданувчанлиги!

Аҳолисининг кўпчилиги ислом динида бўлган мамлакатимизда нима учун ислом давлати қуриш мумкин эмас?

Бизнинг давлатимизни, агар диний нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, ислом давлати бўлмаса-да, мусулмонлар давлати дейиш мум-

кин. Зеро, аҳолининг асосий қисмини мусулмонлар ташкил этади. Шундай экан, ислом давлати деган шиорни баланд кўтаришдан не фойда? Ҳозирги вақтда дунёда ўрناق олса, ҳавас қилса арзийдиган бирор ислом давлати борми ўзи? Унинг ўрнига бугунги кунда мустақиллигимизни ҳимоя қилишга, мамлакатимизни юксак иқтисодий ва сиёсий мақомларга кўтаришга қодир кучли дунёвий давлат қарамонда бўлишимиз ва эътиқод эркинлигидан тўла фойдаланиб мусулмончилигимизни бемалол юргизишимиз маъқул эмасми?! Диндорларга ҳеч қандай тазйиқ ёки таъқиб бўлаётгани йўқ-ку! Кимлардир таъқиб қилинаётган бўлса, бу уларнинг эътиқоди ёки дини эмас, балки бошқа жиноятлари учун бўлмоқда. Ахир, жиноятчининг дини ёки миллати уни жазодан халос қилмайди-ку!

Мазкур саволга янада кенгроқ жавоб олиш учун Президент Ислам Каримов қаламига мансуб “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” китобининг “Диний экстремизм ва фундаментализм” бобида муножабат қилинсин. Унда муаллиф ислом динининг инсоният тарихида, маънавий қадриятларнинг юксалишида, умуминсоний ахлоқ меъёрларининг шаклланишида турган ўрнини бағоят юқори баҳолаб, бундан буён ҳам у халқни энг олий руҳий, ахлоқий ва маънавий қадриятлардан, тарихий ва маданий меросдан баҳраманд қилишга умидворлик билдиради. Лекин диннинг юксак мавқеини эътироф этиш билан бирга, диний дунёқараш инсоннинг ўзини ўраб турган дунёга муносабати ва тафаккурининг ягона усули эмаслигини ҳам таъкидлаш зарур. Дунёвий фикр, дунёвий турмуш тарзи ҳам у билан ёнма-ён ва тенг яшаш ҳуқуқига эга бўлган ҳолда ривожланиб келган, дейди муаллиф. Бу фикр илоҳий таълимотларда ҳам ифодасини топган. Шунинг учун ҳам башарият тарихида бирор давр ўтмаганки, бутун дунёни диний тузум бошқарган бўлса. Бу ҳам Оллоҳнинг ҳикмати ва иродасидир.

Нима учун Конституцияда дин давлатдан ажратиб қўйилган?

Биринчидан, бизнинг давлатимиз — дунёвий давлат. Дунё билан диннинг эса ўзига хос истилоҳий маънолари бор. Лекин бу — дунёвий давлат динга зиддир, дегани эмас. Балки, барча дунёвий давлатларда ҳам динга қаршилиқ қилиш ман этилади. Хусусан, бизнинг давлатимизда дин, эътиқод, виждон эркинлиги кафолатланган ва диний эътиқоди туфайли ҳеч бир фуқарога тазйиқ ўтказилмайди.

Диннинг давлатдан ажратилиши масаласига келсак, юқорида айтиб ўтганимиздек, давлат ўз моҳият ва маъноси билан дунёвий тушунчадир. Давлат асосан иқтисод, сиёсат, ишлаб чиқариш, тартиб ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш, чегара ва ҳудудий масалалар, ички ва ташқи ишлар, ижтимоий муаммолар, аҳолининг осойишталиги билан шуғулланади. Диннинг ҳам ўзига яраша вазифалари бор. Масалан, имон-эътиқод ва шариат аҳкомларини диндорларга тўғри тушунтириш, намоз, рўза, закот, ҳаж каби ибодатларнинг тўғри адо этилишини таъминлаш, масжид-мадрасалар фаолиятини бошқариш, диний адабиётлар нашр

қилиш, мусулмонларнинг динга боғлиқ саволларига жавоб бериш, уларнинг ҳаётида учрайдиган долзарб диний муаммоларга оид фатво ва кўрсатмалар бериб бориш, диний маросимларни бошқариш ва ҳоказо. Буларнинг ҳаммасини адо этиш учун мамлакатимизда диний ташкилотлар ишлаб турибди. Ўзбекистон Мусулмонлари идораси мазкур вазифаларга мутасадди ташкилот сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда. Давлат дин ишларига аралашмайди. Яъни диний масалалар, ибодат, шариат қонун-қоидаларига доир ишларни диний ташкилотларнинг ўзи бажаради. Давлат ваколатига тааллуқли ишларда эса дини, эътиқодидан қатъи назар, барча фуқаро қонун олдида баробар масъулдир.

Бинобарин, дин — диннинг ишини, давлат эса давлатнинг ишини қилиши керак. Ҳар иккиси бир-бирининг ички ишларига аралашган тақдирда дин ишига ҳам, давлат ишига ҳам халал етади. Давлатимизнинг асосий дастурини мутолаа қилсангиз, барча фуқароларга берилган ҳуқуқлардан ташқари диний ишларни амалга оширишда алоҳида имтиёзлар ҳам борлигига гувоҳ бўласиз. Хусусан, давлат диний иншоотларнинг қурилиши учун ерни текин бериши, икки ҳайит байрамини дам олиш уни деб белгилагани, дин ривожини учун ҳисса қўшган буюк алломуларимиз номини абадийлаштираётгани, уларнинг ўлмас меросини оммалаштираётгани, муборак ҳаж сафарига борувчиларга берилаётган моддий ва маънавий имтиёзлар — буларнинг барчаси давлатимизнинг динга ҳурмати нақадар баланд эканига яққол далилдир.

Демак, Ўзбекистонда дин давлатдан ажратилгани салбий ҳолат эмас, балки оқилона бир қарор экани маълум бўлди.

Ўзбекистонда айрим машҳур дин пешволари таъқиб қилинган ва қилинмоқда, деган гап асослими?

Ўзбекистонда диний эътиқоди ёки маълумоти туфайли ҳеч ким таъқиб ёки тазйиқ қилинмаган, қилинмайди ҳам. Бир томондан, агар саволда қўйилган даъво рост бўлганда эди, ҳозирда қанчадан-қанча уламулар, қорию қурролар, олиму фузалолар юртимизда мусулмончилигини бемалол адо этиб юрган бўлмасди. Иккинчи томондан, айрим дин пешволари, илми “ғовлаб” кетиб, босар-тусарини билмай қолиб, қонун-қоидаларни ҳам писанд этмай, ўз Ватанига, миллатига, мазҳабига хиёнат қилишга ўтгандан кейингина халқ нафратига, ундан сўнг қонуний жазога учраган бўлса, бунинг таажжубли жойи йўқ.

Ватанимиз мустақилликка эришган кундан бошлабоқ диндорларга эътиқод эркинлиги берилди ва диний маросимларни тўла адо этишга кенг йўл очилди. Лекин бу эркинликни биринчи бўлиб диний илмлар бўйича шуҳрат қозонган баъзи «аллома»лар суиистеъмол эта бошладилар. Андижон, Наманган, Фарғона, Қўқон шаҳарларидан чиққан баъзи бир дин пешволари диёримиз мусулмонлари азалдан амал қилиб келган мўътабар ҳанафий мазҳабини оёқости қилишга ўтдилар. Хориждан ғаразли мақсадларда киритилаётган бошқа мазҳаб ва оқимларга эса катта йўл очиб бердилар. У томонга ўтиб олиб, мусулмон халқи ўртасида фит-

на, ихтилоф, низолар чиқишига сабабчи бўлдилар. Масжидлар сони кўпайди, лекин, афсуски, бу саждагоҳларнинг аксарияти чин ислом дини даъвати учун эмас, мусулмонларимизни турли тоифа ва гуруҳларга бўлиб юбориш учун хизмат қилди. Бу фитна-фасодлар оқибатида диёримизда маърифат ўрнини жаҳолат, ибодат ўрнини адоват эгаллай бошлади.

Мана шундай салбий натижаларнинг юзага келишига сабабчи бўлган кимсаларнинг айримлари ҳозир қилмишларига яраша жазо ўтамоқда. Уларнинг тарафдорлари эса «Ўзбекистонда дин пешволари таъқиб қилинмоқда» дея жар солмоқда. Лекин ҳаммалари билиб қўйсинки, бу каби дин пешволари 1989–92 йиллардаги қилмишлари учун ҳали мингдан бир жазони ҳам олгани йўқ. Ҳали Оллоҳнинг уларга атаб қўйган алоҳида жазолари борки, буни бандаси тасаввур эта олмайди. Уларнинг энг ашаддий хатоларини шариат нуқтаи назаридан баҳолайдиган бўлсак, Имоми Аъзам (унга Оллоҳ раҳмати бўлсин) асос солган мазҳабимизга мувофиқ ибодат қилаётган мусулмонларимизни бошқача ибодатлар билан чалғитмоқчи бўлганлари, ихлос билан энди ибодатга кириша бошлаган ёшларимизни ҳанафий мазҳабига зид ибодатларга етаклаганлари, масжидларда кекса намозхонлар билан ёшлар ўртасини бузиб қўйганларидир. Бу фитна оқибатида ҳатто бир қатор кексалар масжидга қатнамай қўйдилар. Ёш намозхонлардан бир қисми эса мўсафидларнинг қарғишига қолди. Ўртада тушунмовчиликлар ва ихтилофлар юзага келди. Бу иллат ва асорат ҳали-вери ўртамыздан кўтарилишига ақл бовар қилмайди.

Агар ўша «илми ҳаддидан ошиб кетган» дин пешволари мустақиллик берган шароитдан тўғри фойдаланиб, ёшларни ўз мазҳабимиз бўйича тарбия қилганларида, бу фожиалар рўй бермас эди. Ҳа, улар чет найрангларга алдандилар. Ўз Ватани ва халқига хизмат қилиш ўрнига динимиз ва миллатимиз душманларига хизмат кўрсатдилар. Шунинг учун ҳам уларни асосан муайян чет эл оммавий ахборот воситалари ва ташкилотлари ҳимоя қилмоқда. Ўз она юртини тарк этиб, ўшалардан паноҳ тилаб хорижга кетганларга эса баҳони ўзингиз беринг.

**“Ҳизби таҳрир” деган диний-сиёсий фирқанинг
дин ва давлат учун зарарли жиҳатлари
нималардан иборат?**

“Ҳизби таҳрир” фирқаси ташкил топганига ярим аср тўлаётган бўлса-да, ҳанузгача дунёнинг бирор давлатида тан олинми, расмий рўйхатдан ўтгани йўқ. Бутун ислом дунёсидаги етук дин пешволари бу фирқанинг моҳияти ва гоёларини чуқур ўрганиб чиққач, асл ислом дини таълимотларига мутлақо зидлигини, охир-оқибатда қонли фожиаларга олиб келиши муқаррар эканини англаб етганлар. Натижада у ҳеч қайси мамлакатда қарор топа олмаган. Бироқ, оз бўлса-да, унинг ташвиқотиغا учган ва бу ташкилотга аъзо бўлиб, топшириқларини фарз ўрнида кўрадиган айрим кишилар ҳам борки, уларнинг саъй-ҳаракатлари билан кўплаб соддадил мусулмонлар тўғри йўлдан чалғиб, ўзларига ҳам, бошқаларга ҳам ташвиш орттирмоқдалар.

Демак, мазкур фирқанинг динга зарари — мусулмонларни чалғитиб, мўътадил бораётган йўлларида адаштириш ҳамда халифаликни тиклаш даъвоси билан аҳли ислом бошига турли мусибат ва балоларни келтириш, энг ёмони — шу тариқа ислом дини ривожига халал етказишдан иборат.

Давлат учун зарарли жиҳати шундаки, бу фирқанинг очик-ошқора эълон қилаётган баёнотларига қараганда, унинг ғоявий мақсади — мавжуд конституцион тузумни йўқ қилиш, давлат тўнтаришини амалга ошириш, ниҳоят, ўзи режалаштирган тузумни барпо қилишдан иборат. Бунга эса, табиийки, дунёдаги ҳеч қайси давлат йўл қўймайди. Аксинча, ундай кучларга қарши қаттиқ курашади. Бу кураш эса давлатга арзон тушмайди — хатарнинг олдини олиш учун қанчадан-қанча куч ва маблағ сарфлаш керак. Умуман, жамиятдаги ҳамма ишларга унинг касри уради, тараққиёт суръати пасаяди, оқибатда давлат ва халқ зарар кўради.

Ўзбекистон фуқароларининг ўз уйларида диний адабиёт сақлашлари қонун бўйича тақиқланганми?

Ўзбекистонда жорий қонун бўйича диний адабиёт сақлаш тақиқланмаган. Лекин шу билан бирга “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги қонун”нинг 19-моддасида қуйидаги истиснолар мавжуд: “Диний экстремизм, сепаратизм ва ақидапарастлик ғоялари билан йўғрилган матбаа нашрларини, кино, фото, аудио, видео ва шу каби бошқа маҳсулотларни тайёрлаш, сақлаш ва тарқатиш қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортишга олиб келади”.

Мазкур турдаги маҳсулотлардан гаразли ният билан фойдаланиш, бошқаларга ҳам тарғиб ва ташвиқ қилиш мақсадида сақлаш ман этилади. Борди-ю, уларнинг ғайриқонуний эканини билмаган ёки уларни текшириб кўрмай, ман этилмаган нарса, деган фикрда сақлаб турган бўлса ёхуд мутахассис кўригидан ўтказиб олиш мақсадида вақтинча сақлаган бўлса, бунинг жавобгарлиги қасддан, ёмон ниятда сақлаш жавобгарлигидан фарқ қилади.

Кейинги пайтларда “Ҳизби тахрир” фирқасига ўхшаган экстремистик оқимлар томонидан турли адабиётлар тарқатилаётгани ва айрим фуқароларнинг уйида шу каби нашрлар мавжудлиги маълум бўлмоқда. Бу эса ёш авлоднинг тарбиясига салбий таъсир ўтказмоқда. Шунинг учун динимизга, миллий қадриятларимизга ёт бўлмиш бу каби ғоя ва мафкураларнинг халқимиз онгини чалғитишига қарши оқилона кураш олиб боришимиз зарур.

Афғонистон толибонлари ва бошқа баъзи диний оқимлар Наврўзни байрам қилишни қоралади. Шу тўғрими?

Аввало, Наврўз айёми диний мавзуга оид масалаларга кирмайди. Уни байрам қилиш эса Шарқ халқларининг қадимий одатидир. Наврўз қишдан баҳор фаслига ўтиш мавсумида йилнинг янгиланиши сифатида нишонлаб келинган. Имом ал-Бухорий ривоят қилган саҳиҳ ҳадисда

Пайгамбар алайҳиссаломнинг Наврӯз муносабати билан тайёрлаб тақдим этилган таомдан тановул қилганлари ва ҳатто “Кошки ҳар кун наврӯз бўлса” деб хурсанд бўлганлари нақл этилади. Бинобарин, толибонлар ёки бошқа оқимнинг Наврӯз байрамини тақиқлашига ҳеч қандай асос йўқ. Лекин байрам баҳонасида номақбул, ношаръий, бидъат ишлар қилиш, исрофгарчиликка йўл қўйиш, албатта, ҳамма шаръий мазҳаблар қатори, ҳанафия мазҳабимизда ҳам қораланади.

Олий ва ўрта таълим даргоҳларида таҳсил олаётган ҳижобли талаба қизларнинг ўқишдан четлатилаётгани ростми?

Олий ўқув юртларининг ички тартиб-қоидаларига оид низомни бузгани учун бир неча талаба ўқишдан четлатилгани тўғри. Уларнинг орасида ҳижобли қизлар ҳам бўлиши мумкин. Бу ерда гап асли рўмол ёки ҳижобда эмас. Гап шундаки, олий таълим олаётган айрим талабалар диний мутаассибликка берилиб, ота-боболаримиздан мерос бўлиб келаётган ҳанафия мазҳабига риоя қилиш ўрнига четдан ғаразли мақсадларда киритилаётган турли диний-сиёсий оқимлар таъсирига тушиб қолганлар. Натижада ёшгина ўсмирларнинг узун соқол қўйишлари, муслима қизларнинг ҳижоб ўраб, юзларигача ёпиб юришлари кўзга ташлана бошлаган эди. Ахир, улар соқол, соч қўйиш ихтиёрий бир мубоҳ ишлиги, ҳанафия ва моликия мазҳабларида аёллар юзи аврат саналмаслиги, очик юз билан юришлари жоиз эканини билмасалар ёки билишни хоҳламасалар, ким айбдор? Бундай таълим бериб ўз йўлларига тортаётган кучлар юртимиз мусулмонлари ўртасига нифоқ солиб, ўзаро низо ва ихтилофлар чиқаришга ҳаракат қилаётганларидан, балки, ёшларимиз беҳабардир.

Лекин миллий кийим сифатида хотин-қизларимизнинг рўмол ўраб юришларига ҳеч қандай эътироз бўлиши мумкин эмас.

Масжидлардан азон овозини кучайтирувчи жиҳозлар нега олиб ташланди?

Овоз кучайтиргичларнинг масжидлардан олиб ташланиши давлат томонидан буюрилган эмас, балки мазкур жиҳозлардан фойланиш қоидаларига риоя этмасдан, уларни суиистеъмом қилган масжид ходимларининг ўзлари бунга сабабчидир. Зеро, бу воқеа 1997 йилнинг иккинчи ярмида содир бўлган эди. Ўша йили Ўзбекистонда расмий рўйхатдан ўтган ё ўтмаган масжидлар 4000 тага яқин эди. Бу масжидларни малакали имом-хатиблар билан таъминлаш, уларда етарли тартиб-интизом ўрнатишга Диний идора раҳбарияти ожизлик қилар эди. Бинобарин, баъзи кичик-кичик маҳалла масжидларида ҳам катта-катта овоз кучайтиргичлар ўрнатилиб, улар орқали муаззинликни яхши билмайдиган сўфилар овозларини баралла қўйиб, етти маҳаллага етказиб азон айтар эди. Оралари яқин бўлган масжидлар азон чақиришда бир-бири-

дан ўзиб кетишга ҳаракат қилар эди. Бу эса ислом маданиятига мутлақо зиддир. Ҳар ишнинг меъёри бўлиши керак. Маҳалла аҳли чор томондан ёқимсиз овозда азон товушини тинглашдан азият чекканидан кейин, уларнинг талаб-истакларини инobatга олиб, масжидларда тартиб-қоидаларни ислоҳ қилиш жараёни тугагунга қадар овоз кучайтиргичлардан фойдаланиш Ўзбекистон Муслмонлари идораси томонидан тақиқланди. Лекин бундай жиҳозлардан фойдаланмаган ҳолда азон айтиш чеклангани йўқ. 1998 йилнинг 1 май куни Олий Мажлис сессиясида “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонуннинг янги таҳрири қабул қилингач, мамлакатимизда мавжуд масжидларни қайта рўйхатдан ўтказиш давр талаби бўлиб қолди. Мана шу ўтган бир йил мобайнида 1500 дан ортиқ масжид расмий рўйхатдан ўтиб, фаолиятини давом эттирмоқда. Шу муносабат билан Ўзбекистон Муслмонлари идораси ҳузурида “Азон чақириш курси” ташкил этилди. Унда мутахассислар азон айтишнинг қонун-қоидалари, оҳанги, меъёри тўғрисида муаззинларга сабоқ беради. Мана шу курсни муваффақиятли тамомлаганлар масжидларда азон айтишга ҳақли бўлади. Шундагина диёримиз муаззинларининг азонлари ҳеч кимга малол келмайди. Уларни тинглаш ҳам мароқли бўлади, ибодат ҳам баркамол кечади. Ўшандан кейин масжидларда овоз кучайтиргичлардан ҳам фойдаланишга ўтилади.

Нима учун Ўзбекистондан автобус ва енгил машиналарда ҳажга бориш расман ташкил этилмаган?

Мамлакатимиз муслмонлари мустақиллигимиздан олдин ҳаж ва умра зиёратларига бориш неъматидан маҳрум эдилар. Расмият учун ҳар йили бир-икки кишига рухсат берилар эди. Мана, алҳамдулиллоҳ, 1991 йилдан бошлаб ҳар йили давлатимиз томонидан 4000 атрофида фуқароларимизнинг ҳаж ибодатига ҳаво йўллари орқали имтиёзли равишда бориб-келишлари ташкил этилмоқда. Бу тадбирни кўнгилдагидек ўтказиш мақсадида ҳар йили ҳаж мавсуми олдидан Вазирлар Маҳкамасининг махсус қарори чиқиб турибди. Шунинг учун ҳам муқаддас жойларни зиёрат қилиб келаётган ҳожиларимиз ҳукуратимиздан чексиз мамнундилар.

Автобус ва енгил машиналарда норасмий равишда ҳаж ёки умра сафарига бориш турли кўнгилсиз ҳодисаларга олиб келиши маълум бўлди. Зеро, йўл — узоқ ва машаққатли. Ҳаво йўллари орқали бешолти соатда босиладиган масофа автобус ёки енгил машинада ҳафта-лаб юришни тақозо этади. Балки, келажакда бундай уловларда ҳам сафари муборакка бориш ташкилий равишда йўлга қўйилар, лекин ҳозирги шароитда фуқароларимизнинг хавфсизлиги ва саломатлиги учун бу каби қалтис сафар усуллари маъқул эмас.

Ҳаж сафарига борувчиларнинг ёши ва сони нима учун чекланади?

Авалло шуни қайд этиш лозимки, бутун ислом олаmidан келадиган ҳожилар ададини Саудия Арабистонининг ҳаж ва саёҳат ишлари билан шуғулланувчи махсус идораси белгилайди. Ҳар бир мамлакат аҳолиси нуфусига қараб ҳожилар адади чекланади. Чунки Макка ва Мадинадаги зиёрат жойлари, истиқомат қилиш шароити беҳисоб сайёҳларни қабул қилиш имкониятига эга эмас. Шунингдек, ҳар бир мамлакат имконияти ва ҳожилар манфаатини ҳисобга олиб, уларнинг ҳар йилги ададини белгилайди.

Бизнинг диёримизда ҳам ҳозирча 4000 га яқин ҳожини имтиёзли равишда кузатиб, кутиб олишга, уларга ҳар томонлама қулайлик яратиб беришга имконият бор. Буни холис мулоҳаза қилиб кўрган киши кам деб эътироз билдирмайди. Зеро, яқин ўтмишда Тошкент аэропортидан тўғри Саудияга тайёраларда сафарга чиқишни орзу ҳам қилиб бўлмас эди.

Ҳожилар ёшини белгилаш эса, ҳажга боришга ариза топширганлар сони белгиланган ададдан ошиб кетган тақдирда, навбатни ёши улугларга бериш каби миллий ва диний одобга мувофиқ амалга оширилади. Бу фақат бизнинг мамлакатимизда эмас, балки жаҳон миқёсида жорий этилган тартиб-қоидадир.

Нима учун давлатнинг ўрта ва олий ўқув юртларида диний фанлардан таълим берилмайди?

Ўзбекистон — дунёвий давлат. Бинобарин, ўқув юртларида дунёвий фанлар ўқитилади. Лекин бу — Ўзбекистонда диний фанлар мутлақо ўргатилмайди, дегани эмас. Ўқув юртларида одобнома, адабиёт, тарих, фалсафа каби фанларни ўқитиш жараёнида ёшларга диний тушунчалар ҳам бериб борилади. Бундан ташқари, мамлакатда ўн бешдан ортиқ махсус диний ўқув даргоҳи — ўрта диний таълим берадиган мадрасалардан то олий таълим берадиган ўқув юртларигача мавжуд. Яқинда бу соҳада яна бир катта янгилик рўй берди. Президентимиз ташаббуси билан Тошкент Ислом университети очилди. У 1999 йилнинг 20 июнидан фаолият бошлади.

Нима учун норасмий тарзда ёки хусусий ҳужраларда диний таълим бериш тақиқланади?

Хусусий тарзда ҳужраларда махфий диний таълим берилиши оқибатида жуда кўп ёшлар бирёқлама дунёқарашга ўрганиб, ақидапараст, мутаассиб, чаласавод бўлиб етишди. Кўпчилиги эса хориждан келган ёт диний оқимлар таъсирига тушиб қолди. Ҳужраларда ҳар ким ўзича, ўзининг мақсадига мувофиқ равишда таълим беради. Уларнинг таълим дас-

турларидан на Диний идоранинг ва на давлат идораларининг хабари бор. Хужра талабалари асосан ўрта таълим мактабини ҳам чала ташлаб кетган, дунёвий фанлардан беҳабар ёшлардир. Устозлари ҳам уларни мўътадил дунёқарашли, кенг фикрли, андишали қилиб тарбиялаш ўрнига, ўз элини қоралаш, турмуш тарзидан нолиш, ношукрлик руҳида, охир-оқибатда эса она юртига муҳолиф этиб тарбиялайди.

Бунга мисол сифатида шуни айтиш мумкинки, расмий диний ўқув юртларида ўқийдиган талабалардан ҳанузгача бирорта ваҳҳобий ёки “Ҳизби таҳрир” аъзоси чиққани йўқ, ҳолбуки, ҳозиргача экстремистик руҳда бўлган диндорларнинг ҳаммаси норасмий тарзда махфий диний таълим олганлардандир. Бинобарин, диний таълимнинг бу каби усуллари қонун бўйича тақиқланади.

Шаръий никоҳ ўқитилгандан кейин никоҳни қайд этувчи давлат идораларидан ҳам ўтиш шартми?

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари талабига биноан, оилавий турмуш қурмоқчи бўлган келин ва куёвлар албатта никоҳни қайд этувчи давлат идораларига муурожаат қилиб, қонунга мувофиқ никоҳ тўғрисида гувоҳнома олишлари шарт. Акс ҳолда эр-хотинлик ҳуқуқларидан маҳрум бўлиб, юридик масалаларда никоҳлари тан олинмайди. Шаръий никоҳнинг ўзи эса фуқарога қонуний ҳуқуқ бера олмайди. Шаръий никоҳ, бу — мусулмонларнинг диний ҳуқуқи бўлиб, у виждон эркинлигига доир моддаларда қайд этилган. Ҳар бир мусулмон турмуш қураар экан, унинг шаръий никоҳ ўқитиши маълум, лекин фуқаро сифатида оилавий ҳуқуқлари қонуний равишда таъминланиши учун албатта никоҳни қайд қилиш идорасидан ўтиши шарт.

Давлат банкларига қўйилган маблағнинг фоизи мусулмонлар учун ҳалолми?

Банкларга қўйилган маблағлардан олинадиган фоиз тўғрисида ислом ҳуқуқшунослари анчадан бери тортишиб келадилар. Баъзилари уни судхўрликка нисбат бериб ҳаромга чиқарса, кўпчилик уламолар, у судхўрлик эмас, замон талаби ва икки томон розилиги билан бўлаётгани, балки икки томон ҳам манфаатдор эканини назарда тутиб, бу каби фойдалар ҳалол (ширкат ва ҳиссадорликнинг бир тури) деб фатво берганлар.

Мусулмонлар оврупоча кийиниши мумкинми?

Ислонда мусулмонлар учун махсус кийим белгиланмаган. Кийим оврупочами, осиеъчами, африкачами, кийгувчига мос тушган бўлса, кўрганда одамларни ажаблантирмаса, миллий ва диний андозалар худудидан чиқиб кетмаса, мусулмон одамга уни кийиш ҳеч қандай айб эмас.

Ҳадисларда айтилишича, Рум императори рум ёқали кўйлак совға қилганда Муҳаммад алайҳиссалом уни кийганлар. Енглари тор бўлгани учун таҳоратда қийналганларидан кейин бошқа бир мусулмонга совға қилганлар.

Қуръони каримни сотиш учун нашр қилиш мумкинми?

Албатта, мумкин. Бунга барча ислом мамлакатларида ҳам рухсат берилган, чунки шу билан зиё тарқатилади. Агар бунга рухсат этилмаса, илоҳий калом мусулмонлар оммасига кенг миқёсда етиб бориши мушкул. Иккинчи томондан, нашр қилиш харажатлари талайгина. Қуръон сотилганда оятлари эмас, қоғози, муқоваси, кетган бўёқлари баҳолашиб, харажат ва иш ҳақи қопланади. Шунинг учун диний китобларни чоп этиб сотишга рухсат берилган. Лекин, энг муҳими, Қуръон беҳато ва бенуқсон нашр қилиниши лозим.

Мусулмон киши ғайридиндан совға олса бўладими?

Ҳа, мумкин. Юқоридаги савол жавобида айтилганидек, Муҳаммад алайҳиссалом Рум қайсаридан, шунингдек, Миср шоҳидан юборилган совғаларни қабул қилганлар. Ғайридинларга садақа ва совға қилиш ҳам исломда жоиз ишлардан саналади.

Исломда телевидение, видео кўрсатувлари, турли мавзудаги фильмларни кўриш мумкинми?

Аслида, жаҳон ва маҳаллий ахборот воситалари ҳамда бошқа замонавий жиҳозлар орқали кўриладиган, ўқиладиган ва эшитиладиган ахбороту маълумотларни уч турга бўлиш мумкин: зарурий, ихтиёрий, зарарли. Зарурий тури бу — дунё хабарлари, айниқса, ўз юртида кечаётган воқеа, ҳодиса ва янгиликлар билан танишиб бориш. Ақалли ўз юртида рўй бераётган воқеалар, ютуқ ва муаммолар билан қизиқмайдиган одамни ким деб аташ мумкин? Ундай одам лоқайд, масъулиятсиз эмасми?! Оммавий ахборот воситалари орқали таралаётган хабарлардан огоҳ бўлиб бориш, имкони бўлса, долзарб масалаларга ўз муносабатини холисона билдириб туриш эса — замонавий, маданиятли, оқил кишининг белгисидир.

Иккинчи тури — ихтиёрий. Яъни, заруратдан ташқари кўшимча маълумотлардан ҳам хабардор бўлишга интилиш. Масалан, телевизор каналларининг ҳаммасидан фойдаланиш, ақл ва фикрни кенгайтирадиган фильмларни томоша қилиш ва ҳоказо.

Зарарли тури эса, тарбия ва ахлоқни бузувчи, зўравонликни тарғиб қилувчи, одамлар орасига адоват уруғини сепувчи, ёлғон, бўхтон ва ифвогарликка доир кўрсатувлардир.

Баъзи мутаассиб диндорларнинг «телевизор кўриш мутлақо жоиз

эмас» деб ҳукм қилиб юборишлари ақлан ҳам, шаръан ҳам номақбулдир. Чунки жиҳозлардан тўғри ва оқилона фойдаланиш мумкин. Уларни суиистеъмол қилиш-қилмаслик инсоннинг ўз қўлида.

Исломда сурат чизиш, ҳайкалтарошлик ман этилганми?

Сурат чизиш исломнинг илк даврида, яъни пайғамбаримизнинг ҳаётлик пайтларида ман этилган эди. Бунга сабаб ўша даврдаги бутпарастлик, суратпарастлик каби ширк иллатларнинг мавжудлиги эди. Мушриклар турли ҳайкал-санамларга, пайғамбар ва авлиёларнинг суратларига сиғинар эди. Расулulloҳ эса ибодат ёлғиз Оллоҳга қилинишини жорий этишлари керак эди. Агар ўша пайтда сураткашликни қатъий ман этмаганларида, вафотларидан кейин суратларига сиғиниб кетиш хавфи бор эди. Шунинг учун бизгача етиб келган айрим ҳадисларда сураткашлик қаттиқ ман этилгани, мусаввирлар дўзахга маҳкум бўлажаклари баён қилинган. Шу ҳадисларга таяниб баъзи мутаассиб диндорлар суратга қарши чиқади. Аслида мазкур ҳадислар ўз даврини ўтаб бўлган. Чунки ҳозир мусулмонларнинг суратга сиғиниш хавфи қолмаган. Шунинг учун ислом дунёсининг йирик аллома ва муфтийлари сураткашликнинг барча тури билан шуғулланиш мумкин, деб фатво берганлар. Аммо фахш ва ахлоқсизликка оид суратлар чизишни мустасно равишда ман этганлар.

Ҳайкалтарошлик ва фотография ҳукми ҳам сураткашлик ҳукми билан бир хил. Ҳозирги асримизда тасвирий санъат, фотография дунё бўйича шундай ривож топиб бормоқдаки, ҳаётни уларсиз тасаввур этиш қийин. Лекин ҳар қанча тараққий этмасин, мусулмонлар ҳеч қачон сурат ёки ҳайкалга сиғинишга ўтмайдилар. Шунинг учун санъатнинг бу соҳасига қаршилиқ қилиш илм-фан тараққиётига қарши чиқиш билан баробардир.

Дунёдан ўтганлар руҳига бағишлаб ўқиладиган тиловатнинг савоби етадими?

Қуръон оятларидан тиловат қилиб, марҳум ёки марҳуманинг руҳига бағишланса, унинг савоби албатта етади. Кейинги вақтда ташқаридан диёримизга кириб келган баъзи диний оқимларнинг малайлари тиловат савоби маййитга етмайди, деб тескари ташвиқот қилмоқдалар. Қуръони карим шундай бир илоҳий мўъжиза ва беназир неъматки, у ҳидоят манбаи бўлиш билан бирга дардга шифо, дилга таскин, тиловати савоб, маййитларга ҳам манфаати тегадиган ажойиб воситадир. Бу ислом ақидасига доир китобларда батафсил ёритилган.

Тасаввуф тариқатларига ихлос қилиш мумкинми?

Тасаввуфга ислом дини нуқтаи назаридан баҳо бериладиган бўлса, у инсоний фазилатларни такомиллаштиришга хизмат қиладиган диний

йўналишдир. Чунки исломда мусулмонлар бажариши зарур бўлган кўрсатмалар йиғиндиси бу — шариат, ахлоқий камолотни ривожлантириб, инсонни маънавиятнинг энг юқори чўққиларига етакловчи восита эса, бу — тасаввуф. Камолотга олиб борадиган бир неча йўл бор. Ҳар бири тасаввуф тилида «тариқат» дейилади. Масалан, нақшбандия тариқати, қодирия тариқати, яссавия тариқати ва ҳоказо. Ҳозиргача тасаввуф тариқатларининг шаръан эътироф этилган тури, жаҳон миқёсида оладиган бўлсак, ўн тўрттага боради. Аждодларимиз қолдирган адабий мерос ичида тасаввуфга доир шундай қимматбаҳо асарлар мавжудки, у дурдоналарни баҳолаб поёнига етказиб бўлмайди.

Лекин, афсуски, кейинги йилларда ваҳҳобийларнинг тасаввуфга қарши жоҳилона қарашлари бизнинг тупроққа ҳам етиб келди. Халқимиз онгини чалғитиб, тариқат машойихларига ихлос қўйишни куфр ва гуноҳ деб талқин этиш ҳоллари учраб турибди. Йўқ, тасаввуфга тил тегизиш асло мумкин эмас. Балки уни ўрганиш ва унинг таълимотидан баҳраманд бўлишга ҳаракат қилиш зарур.

Мозорларни зиёрат қилиш борасида исломда нима дейилган?

Азиз-авлиёларнинг мозорларини, қабристонларни зиёрат қилиб туриш ислом динида савоб иш саналади. Лекин бунинг ҳам ўзига яраша қонун-қоидалари бор. Масалан, азиз-авлиёлар мозорига борганда Каъбани тавоф этгандек атрофини айланмасдан, одоб сақлаб, тиловат ва дуо қилиб, савобини мозор соҳибининг руҳига бағишлаб, биздан ва авлодларимиздан шу зотлар каби улуг инсонлар чиқаргин, деб Оллоҳга илтижо қилинади. Хайр-эҳсон қилинмоқчи бўлса, ўша ернинг тартиб-қоида­сига қараб расмий йўл билан амалга оширилади. Лекин мозорда ётган авлиё ёки алломадан мадад сўраб, бирон бир ҳожатни раво қилиш талаб этилмайди. Бу бевосита Оллоҳнинг ўзидан сўралади.

Ўқув юртлари ва мактабларнинг талаба ва ўқувчилари жума намозида қатнашиши шартми?

Талабаларнинг масжидларга бориб жума ва беш вақт намозда доимий иштирок этишлари шарт эмас. Чунки ислом манбаларида, илм талабида юрган ёшларнинг фикри бўлинмаслиги, олаётган таҳсилига халал етмаслиги учун масжид яқинда бўлса ҳам чиқмасин, дейилган. Икки ҳайит ва таътил кунлари бундан мустасно.

Кофир, гайридин, муртад, фосиқ сўзларининг мазмуни нима?

Кофир бу — динга ва унинг таълимотига ишонмайдиган одам. Демак, Оллоҳга, унинг пайғамбарларига, қиёмат кунига, фаришталарга, илоҳий китобларга, тақдирга, қайта тирилишга ишонмаслик ёки ислом

арконларидан бирортасини инкор этиш билан мусулмон одам кофирга айланиб қолар экан. Лекин шуни яхши билиш керакки, мусулмон одам хоҳ катта, хоҳ кичик гуноҳ иш қилиб қўйса, у кофир бўлиб қолмайди, балки гуноҳкор бўлади. Масалан, намоз ўқимаса, рўза тутмаса, арок ичса, зино қилса кофир бўлмайди, балки гуноҳкор бўлади. Кофир бўлиш учун одамда имон-ишонч ўрнини инкор этиш ва ишонмаслик олиши керак.

Гайридин — исломдан бошқа динлардан бирига эътиқод қилувчи одам. Масалан, насроний (христиан), яҳудий ва бошқа дин вакиллари. Муртад — ўз динидан қайтган одам. Фосиқ — ўзи мусулмон бўлатуриб гуноҳ ишлардан қайтмаган одам.

Ҳадиси шарифда келганки, кимики мусулмон одамни кофир деб ҳақорат қилса, ўзи кофир бўлиб қолур. Демак, ўзини мусулмон санайдиган кишиларни бўлар-бўлмас сабаблар билан кофир деб камситиш — ўта оғир гуноҳ. Исломиё манбаларда таъкидланишича, бир инсонда тўқсон тўққизта кофирликка далолат қиладиган белги бўлиб, мусулмонлигига далолат қилувчи фақат биттагина аломат топилса, уни асло кофир деб бўлмайди. Мусулмончилигимизда йўлнинг қанчалик кенг олинишини кўринг. Демак, баъзи ғаразгўйларнинг мусулмон одамга нисбатан арзимас нарсани баҳона қилиб «кофир» деб ҳукм қилиб юбориши исломга зид иш экан.

Қабрлар устига турли қимматбаҳо тошлар ўрнатиш шаръан жоизми?

Қабр устига тош қўйиш шаръан рухсат этилган ишлардан. Саҳиҳ ҳадисда айтилишича, эмиқдош биродарлари Усмон ибн Мазъун вафот этганда Муҳаммад алайҳиссаломнинг ўзлари дафндан кейин бир харсангтошни кўтариб келиб қабрнинг бош томонига ўрнаштирганлар. Сабабини сўрашганда, “Шу ердан ўтганимда кўринса, эслаб ҳақиқа дуо қилиб тураман”, деган эканлар.

Демак, исломда қабр тоши қўйиш, унга маййитнинг исми шарифи, туғилган ва вафот этган санасини, қисқача сўз, муносиб оят ва ҳадислардан битиш мумкин. Лекин бунда меъёрни билиш керак. Бу каби ишларда манманлик ўрнига камтарлик айни муддаодир. Аммо баъзи машҳур ва улуғ зотлар, азиз-авлиёлар қабри бундан мустасно. Ўзлари хоҳламасалар ва васият қилмасалар-да, кейинги авлод уларнинг қабрларини мақбараларга, ҳашаматли зиёратгоҳларга айлантирса, фойдадан холи эмас. Фойдаси деганда, юрт ва унинг фуқаролари учун бу каби буюк зотларнинг ўтмишда шу тупроқда яшагани, улар тарихий шахс эканига мақбараларнинг гувоҳ бўлиб туриши, ёш авлодда эса ўз аجدодларига нисбатан иззат-икром кўрсатиш, улардек мақомларга эришиш ҳавасини уйғотиш каби ҳикматларни мисол тариқасида келтириш мумкин.

Туғилган кунни нишонлаш исломда жоизми?

Туғилган кунни шукрона сифатида нишонлаш шаръан жоиздир. Яъни, ёшимга яна бир ёш қўшилди, шу кунга саломат етиб келдим, бунинг учун Яратганга шукр айтаман, деб ўша куни яхши кайфиятда бўлиш,

оила аъзолари, ёр-биродарлари билан ихчам зиёфат дастурхони атофида ўтириш ақлан ва шаръан мақбул иш. Лекин уни дабдабали тўй миқёсида ўтказиш манманлик ҳисобланиб, гуноҳи ҳам шунга яраша бўлади. Буюк аждодларнинг таваллуд кунлари эса имкониятга қараб катта тантаналар билан нишонланиши мақсадга мувофиқдир.

Исломда мусиқа тўғрисида қандай ҳукмлар бор?

Кўшиқ ва мусиқа масаласи ислом уламолари ўртасида кўп тортишувларга сабаб бўлган. Чунки Қуръони каримда бу масала тўғрисида аниқ кўрсатма йўқ. Ҳадиси шарифларда эса, кўшиқ айтиш, эшитиш ва мусиқага доир кўпгина ижобий ва андак салбий далил бор. Уларни мубоҳ, яъни ихтиёрий, фойда-зарари йўқ деб билгувчи олимлар ҳаром дегувчиларга нисбатан кўп. Хужжатул-ислом унвонига сазовор бўлган Имом ал-Ғаззолий мусиқанинг мубоҳ эканини исботлашга “Ихё улумид-дин” китобидан ўн саккиз саҳифа бағишлаган. Унда мусиқани тақиқловчиларнинг деярли барча далиллари келтирилиб, ҳар бирига раддия сифатида ақлий ва нақлий (шаръий) хужжатлар баён этилган.

Тасаввуф машойихларининг эса деярли барчаси мусиқа тарафдоридир. Юртдошимиз Ҳаким ат-Термизий бир асарида шундай ёзади: “Мусиқа уч турга бўлинади. Биринчиси — тасаввуф аҳли тинглайдиган мунгли мусиқа ва кўшиқлар. Уларга вақти-вақти билан дилларини юмшатиш ва руҳий озиқ олиш учун шундай мусиқаларни тинглаб туриш вожиб. Иккинчиси — оддий кишилар эшитадиган ўртаҳол кўшиқлар. Яъни, тинглаганда инсон маънавиятига, ахлоқ ва шурига маъно ва оҳанг жиҳатидан салбий таъсир этмайдиган кўшиқ ва мусиқалар. Бу кабиларни тинглаш мубоҳ. Яъни гуноҳи ҳам, савоби ҳам йўқ. Учинчи хили — тингловчининг ахлоқи ва маънавиятига салбий таъсир этадиган, шаҳвоний ҳиссиётини ошириб, фаҳш ишларга даъват этадиган кўшиқ ва мусиқалардир. Бу эса ҳаромдир”.

Биз учун ҳам шу фатво жуда муносиб келади. Бинобарин, мусиқани мутлақо истисносиз тақиқловчиларнинг фикрлари хатодир.

Инсон вафот этгандан кейин унинг руҳи бошқа инсон ёки ҳайвонга ўтади, деган ақида тўғрими?

Ислом динида бу ақида “таносух” дейилади. У ислом ақидаларига мутлақо зиддир. Қуръон ва ҳадислардаги кўрсатмаларга биноан Оллоҳ таоло ҳар бир жонзотга алоҳида руҳ (жон) ато этади. Ҳеч бир инсон ёки жонивор ўзганинг руҳи билан яшамайди. Таносухга ишониш исломда куфр саналади. Шунинг учун адабиётларда бу каби шубҳали маълумотни ўқиб қолсангиз, то ислом ақидаларига таққослаб кўрмагунингизча хулоса чиқаришга шошилманг.

Оллоҳ таоло барчамизга эътиқод ва амалиёт соҳаларида янглишмасдан, доимо тўғри йўл ва хидоят сари боришни муваффақ айласин.

Tafakkur ТАФАККУР

3
1999
(20)

Ижтимоий-фалсафий, маънавий-маърифий, рангли-безакли журнал

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Абдулла АЪЗАМ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Баҳодир ЖАЛОЛ
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Азамат ЗИЁ
Анвар ЙҮЛДОШЕВ
Баҳодир ЗОГИР (масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Абдуманноб ОЛИМБОВЕВ
Хайриддин СУЛТОН
Убайдулла УВАТОВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Муҳаммад ЮСУФ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБӨЙ
Иброҳим ҒАФУР
Раҳима ҲАКИМОВА

Муассис — Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази

Ўзбекистон Республикаси давлат Матбуот кўмитасида 00124-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Ташкент шаҳри, Маворуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68, 139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарқ" нашриёт-матбаа концерни басмаханаси, 700029, Ташкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

1999 йил 16 июн куни басмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70×100 1/16, 8 басма тобук, 4128-буюртма.
Нашр одади 9500 нуска.

Журнални Ольга ЖОЛДАСОВА безаган.

Ушбу сонда Машраб Нурибоев олган суратлардан фойдаланилди.

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Шавкат МАМАДАЛИЕВ. Сиёсий тизимимиз: реаллик ва такомил.....4

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Қиём НАЗАРОВ. Тараққиётнинг умуммафкуравий тамойиллари.....10

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Фарҳод ҲАМРОЕВ. Ўзбекнинг орзуси.....16
Чори ШОЙМУРОДОВ. Қалб хижоби.....24

ЕТТИ ИҚЛИМ МУҲДАСИ

Иқтисодий тараққиёт — ижтимоий қафолатлар омили.
Германиянинг Ўзбекистондаги Фавқуллодда ва Мухтор элчиси жаноб Райнхарт БИНДЗАЙЛЬ билан суҳбат.....28

ОЁФИ ОСТИДА ЗАМИНУ ЖАННАТ...

Ҳафиза НАСРУЛЛАЕВА. Миллат тарбиячиси.....40
Николай ГОГОЛЬ. Зодагонлар даврасидаги аёлга мактуб.....50

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Комиллик шарти. *Адабиётшунос*
Афтондил ЭРКИНОВ билан суҳбат.....58

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Назар ЭШОНҚУЛ. Оламлар
бирлашадиган макон.....66

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Эргаш ҒОЗИЕВ. Бахт баҳси.....72

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Матназар АБДУЛҲАКИМ. Юрагимда
баланд-баланд тоғлар кўп.....78

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Наим КАРИМОВ. Ҳамза Тошкентда.....84
Сувон МЕЛИ. Мангу Жалолiddин.....94

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Шукриддин ФАХРИДДИНОВ.
Ижтимоий таҳдидларни англаш
зарурати.....104

Бахтиёр ОМОН. Илмий-сиёсий
услуг хусусиятлари.....106

Севара ШАРОПОВА. Халқаро обрў
мезони.....110

Нилуфар МЎМИНОВА. Футуризм
нима?.....111

Жасур РАСУЛТОЕВ. Оҳангларда
жилоланган туйғулар.....113

Дармоний ЎРАЕВА. Оналар кўксидан
отилган армон.....115

Шоҳиста ШОЙИМОВА. Табиатнинг
мўъжизаси.....116

Шоира ДОНИЁРОВА. Кўк денгизга
талпинган одам.....118

Шомат САМАТОВ. Ҳам шоғирду ҳам
устоз.....120

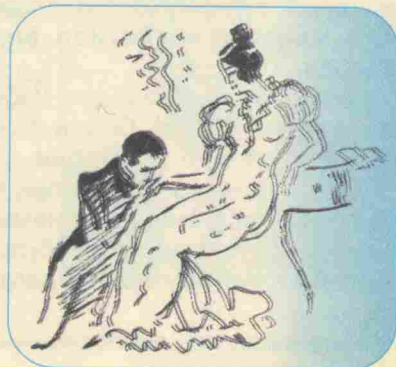
Нажмиддин НИЗОМИДДИНОВ.
Садоқат шоири.....122

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Тасаввуф лугати.....124

Журналнинг инглизча мухтасар
мазмуни.....127

Сиёсий тизимимиз: реаллик ва такомил

Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги сиёсий тизимини таҳлил этиш назарий-амалий жиҳатдан нечоғли муҳимлиги аён.

Маълумки, Ўзбекистон МДХ мамлакатлари орасида энг барқарор ва осойишта давлат сифатида халқаро ҳамжамият томонидан эътироф этилмоқда. Бунга ўз-ўзидан эришилгани йўқ, албатта.

Биринчидан, Президент Ислом Каримов жамият сиёсий тизими қонуниятларини теран англайди ва ана шу қонуниятларга асосланган ҳолда тоталитар сиёсий тизимдан демократик сиёсий тизимга ўтиш концепциясини ишлаб чиқди.

Иккинчидан, у кучли ҳокимият шакллантираётибди.

Учинчидан, Ўзбекистонда халқ ишончи, эътиқоди масалаларига сиёсий манфаат сифатида ёндашилаётибди.

Аммо бу фикрлардан Ўзбекистонда сиёсий тизим билан боғлиқ ҳеч қандай муаммо қолмабди деган нотўғри тасаввурга бормаслик керак.

Ушбу масаланинг моҳиятига чуқуროқ назар ташланадиган бўлса, амалга оширилган ишларга қараганда ҳали

қилиниши зарур юмушлар кўплигини кўриш мумкин.

Шуни ҳам қайд этиш керакки, энди сиёсий тизимимизни ўрганишда публицистик таҳлиллардан фундаментал илмий тадқиқотларга ўтиш сиёсатшунослигимиздаги долзарб муаммолардан бўлиб қолмоқда.

Назаримизда, фундаментал илмий тадқиқот ишлари турли йўналишларда ўтказилиши лозим. Қуйида шу ҳақда мулоҳаза юритамиз.

“Сиёсий тизим” тушунчаси сиёсатшунослик фанининг туб категорияси ҳисобланади. Аммо олимларимиз бу тушунча мазмунига турлича муносабат билдириб келишмоқда. Энг ачинарлиси шундаки, бу соҳа деярли илмий тадқиқ қилинмаган. Ҳозирча сиёсатшунос Рустам Жумаев тадқиқоти бор, холос. (Р. З. Жумаев. *Политическая система Республики Узбекистан: становление и развитие*. Т.: “Фан”, 1996.) Албатта, газета ва журналларимиз саҳифаларида ушбу мавзуга оид бир қанча мақолалар эълон қилинди. Лекин масалани мақолалар доирасидагина ҳал этиб бўлмайди. Бугун муаммони кўтарган мақолаларга эмас, уни ҳал этиш чора-

тадбирларини белгилаб берувчи жиддий ва салмоқли илмий хулосаларга эҳтиёж сезилмоқда.

Маълумки, сиёсий тизим ҳар қандай жамиятнинг моҳияти, табиатини ифодалайди. Халқаро ҳамжамият мамлакатларни мавжуд сиёсий тизимига қараб очиқ ва ёпиқ жамиятларга ажратади ва уларга нисбатан ўз муносабатини белгилайди.

Жаҳон сармояларининг оқими ҳам худди ана шунга боғлиқ. Сиёсий тизим — нафақат сиёсий, балки ижтимоий-иқтисодий ва маънавий аҳамият касб этувчи масала. Шунинг учун ҳам назарий жиҳатдан сиёсий тизим масаласида кўп маънолилика йўл қўйиб бўлмайди. Бинобарин, сиёсий амалиёт илмга эҳтиёж сезади ва фанга асосланади. Афсуски, ҳозирча сиёсий фанлар сиёсий амалиёт ҳодисаларини қайд этиш билан шугулланиш даражасидан кўп ҳам юқорилаб кетолмаяпти.

Сиёсий тизим тузилмаси бўйича ҳам тадқиқотчиларимиз ўртасида турлича фикрлар мавжуд. Ўрни келганда айтиш керакки, кейинги пайтларда олимларимиз плюрализм демократик қатъиятини илмий фаолиятнинг асосий мезонига айлантириб қўймоқдалар. Бу ҳаракат сиёсатшунослик учун ижобий ҳодиса эмас. Ахир, ҳақиқатни ҳар хиллаштириб бўлмайди.

Сиёсий тизимнинг тузилмаси бўйича билдирилаётган фикр-мулоҳазаларни уч йўналишга бўлиш мумкин:

Биринчи нуқтаи назарга кўра, жамиятнинг сиёсий тизими — давлат ва нодавлат ташкилотлар мажмуини ифодаловчи умумижтимоий тушунча.

Иккинчи фикр тарафдорлари эса сиёсий тизимга давлат идоралари ўртасидаги муносабатлар шакли си-

фатида қарайдилар.

Учинчи йўналиш сифатида биз ўзимизнинг қарашимизни илгари сураемиз.

Бизнингча, жамият сиёсий тизимнинг тузилмасига сиёсий ҳоқимиятни шакллантирувчи, сиёсий қарорлар қабул қилувчи ва улар ижросида иштирок этувчи субъектлар киради.

Хўш, сиёсий тизим субъектларини нималар ташкил этади? Улар қуйидагилардан иборат:

- а) ҳоқимият;
- б) давлат;
- в) сиёсий партиялар;
- г) ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар;
- д) шахс, сиёсий лидер.

Сиёсий онг, сиёсий маданият, сиёсий фаоллик каби тушунчаларга эса сиёсий тизим инъикоси сифатида қаралиши лозим.

Энди шу тушунчалар ҳақида кенгроқ мулоҳаза юритсак.

Ҳоқимият. Сиёсий-юридик фанларда ҳоқимиятга синфий, анъанавий ёндашув устунлигича қолмоқда. Бу соҳадаги силжишлар ҳозирги замоннинг демократлашуви талабларига жавоб бермайди.

Маълумки, ўтмишда ҳоқимиятга з ў р л и к , давлат тушунчаларининг маънодоши сифатида қараб келинган. Холбуки, демократик сиёсий тизим шароитида ҳоқимият ўзига хос м а з м у н

касб этади. Бундай шароитда унга “ваколатлар мажмуидан иборат яхлит тизим” дея таъриф берилса, ўринли бўлади. Сиёсий тизим ана шундай ваколатлар моддий асосини ташкил этади. Ҳокимият билан сиёсий тизим ўртасидаги муносабатни қон билан танага қиёслаш мумкин. Қоннинг софлигини тана, тананинг софлигини эса қон белгилайди. Шундай экан, ҳокимият масаласида бўшлиқ бўлиши мумкин эмас. Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси — Ўзбекистон сиёсий тизимининг модели, сиёсий ҳокимиятнинг кўзгуси ҳисобланади.

Демак, Ўзбекистон Республикасининг “Ҳокимият тўғрисида”ги Қонунини қабул қилиш зарурати етилди. Бундай қонун ҳокимиятнинг яратувчанлик хусусиятларини оширади, ҳокимият суиистеъмол қилишининг олдини олади, фуқароларнинг ҳокимият учун жавобгарлик ҳиссини, давлатга бўлган садоқатини кучайтиради, ўзига бўлган ишончини мустаҳкамлайди.

Давлат. Ҳар қандай сиёсий тизимнинг асосий бўғинини, шак-шубҳасиз, давлат ташкил этади.

Айтиш жоизки, давлатнинг табиати сиёсий тизимга бевосита таъсир кўрсатади. Давлат адолатли бўлиб, сиёсий тизим адолатсиз бўлиши мумкин эмас. Ёки, аксинча, давлат адолатсиз бўлиб, сиёсий тизим адолатли бўлиши ҳам мумкин эмас. Демократик сиёсий тизим ҳуқуқий давлатни тақозо этади. Ҳуқуқий давлат эса демократик сиёсий тизимнинг ҳосиласи сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий давлатни барпо этиш — ўта долзарб муаммо.

Мустақил Ўзбекистонда бу борада катта ишлар амалга оширилмоқда. Президент Ислон Каримов ўз асарларида ҳуқуқий давлат курилиши-

нинг назарий-илмий асосларини яратиб берди. Натижада Ўзбекистонда “Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”, “Олий Мажлис тўғрисида”, “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”, “Суд тўғрисида”, “Прокуратура тўғрисида” ва давлат фаолияти билан боғлиқ бўлган бошқа шунга ўхшаш ўнлаб қонунлар қабул қилинди.

Бу жуда катта ютуқ. Бироқ бу йўналишда ўз ечимини кутиб турган муаммолар ҳам талайгина. Буларга:

а) давлат ҳокимиятининг учга бўлиниши қатъиятини (принципини) амалга ошириш механизминини ишлаб чиқиш;

б) давлат ҳокимияти устидан ижтимоий назорат ўрнатиш;

в) фуқароларнинг давлат бошқарувида иштирок этишдан манфаатдорлигини оширувчи омилларни вужудга келтириш каби муаммолар киради.

Афсуски, ҳозирги сиёсатшуносларимиз бу муаммоларнинг назарий ва амалий ечимларини топишда халқимиз ва Президентимиз олдида қарздор бўлиб қолмоқдалар.

Сиёсий партиялар. Ҳозирги замонда сиёсий партияларнинг жаҳон сиёсий жараёнларидаги аҳамияти ортиб борапти. Шундай экан, сиёсий партияларга бефарқ муносабат — келажакка бефарқлик деган гап. Шу масъулиятни ҳис этган фарблик ҳамкасбларимиз сиёсий партиялар тизимини илмий тадқиқ этиш борасида катта ютуқларни қўлга киритдилар. Натижада партология фанига асос солинди. Бизда эса сиёсатшунослик доирасида тадқиқ лозим бўлган сиёсий партиялар мавзуига оид биронта ҳам фундаментал асар яратилгани йўқ. Сиёсий партиялар тўғрисида ёзилган ишлар дарслик (*Н. Рамазонов. Э. Мўминов. Политология. Т., 1997; А. Жалолов. Сиёсий*

партия: юксалиш муаммолари. Т., 1992) ва публицистик мақолалардан нари ўтмаяпти.

Бугунги кунда Ўзбекистонда беш партия — Халқ демократик партияси (1991), “Ватан тараққиёти” партияси (1992), “Адолат” социал-демократик партияси (1995), “Миллий тикланиш” партияси (1995) ва Фидокорлар миллий демократик партияси (1998) фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси таркибида ХДП, “Ватан тараққиёти”, “Адолат” социал-демократик партияларининг фракциялари мавжуд. Ушбу сиёсий партияларнинг ҳуқуқий асосини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги Қонун (1991), “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги қонун (1997) ташкил этади. Қисқаси, Ўзбекистон Республикасида кўппартиявийлик тизимининг ҳуқуқий асослари яратилган. Лекин бу партиялар фаолияти билан боғлиқ бир қанча муаммо мавжуд.

Айтайлик, сиёсий партиялар ғоявий жиҳатдан етарли даражада чиниқмаган. Бу борада улар илмга таяниши керак. Бироқ фан бундай талабни қондиришга шошилаётгани йўқ. Мавжуд сиёсий партияларнинг миллий истиқлол ғояларига содиқлиги, уни тарғиб этаётгани қувонарли ҳол. Сиёсий фанлар партияларга Ўзбекистоннинг сиёсий манфаатларини англашда кўмаклашиши лозим.

Сиёсий партияларнинг фуқаролар сиёсий онгини, сиёсий маданиятини оширишдаги мавқеини кучайтириш керак. Ҳозирча партиялар фақат аъзолари тарбияси билан шуғулланмоқда.

Сиёсий партиянинг асосий вазифаси — ҳокимият учун кураш олиб бориш.

Демократик сиёсий тизим шароитида ҳокимият учун кураш — ижтимоий фикр учун кураш деган гап.

Қайси партия ижтимоий фикрни ўзи томон кўпроқ оғдириб олса, ўша партия сайловлар орқали ҳокимият тепасига келади. Демак, ижтимоий фикр йўналиши партиянинг ғалабасини белгилайди. Бу эса ижтимоий фикрни доимий ўрганиш, уни керакли йўналишда шакллантириб бориш лозимлигини англатади. Сиёсий партиялар ҳар хил йўллар билан ижтимоий фикрни ўз мақсадларига монанд равишда шакллантиришга ҳаркат қилади. Аммо фаолиятнинг ҳаммаси ҳам халқ манфаатларига хизмат қилади деб бўлмайди. Бунга исталганча мисол келтириш мумкин (Адольф Гитлернинг ҳокимият тепасига келишини эсланг).

Ана шундай ҳаракатларнинг олдини олиш учун халққа ўз манфаатларини англаш, сиёсий танловни тўғри ҳал этишга кўмаклашиш лозим. Бунинг учун ижтимоий фикрни ўрганувчи марказларнинг мавқеини ошириш, мустақил равишда фаолият кўрсатувчи сиёсий экспертлар жамғармасини ташкил этиш, давлатнинг сиёсий партиялар билан ишлаш усуллари такомиллаштириш зарур.

Ҳозирги давр сиёсий амалиёти партиялар билан ишлашнинг замонавий усуллари мавжуд эканини кўрсатмоқда. Давлатнинг партиялар билан мулоқотга кириши ана шундай усуллардан бири ҳисобланади. Бунда фикр айнан фикр орқали кучсизлантирилади, фикр орқали бошқарилади. Бу — энг қулай усул. Муҳими, бу халқнинг давлатга ишончини орттириб, сиёсий бошбошдоқликка чек қўяди.

Партияларни ҳақиқий маънодаги сиёсий мактабга айлантириш — ўта муҳим вазифа. Сиёсий билимларни

олий ўқув юртларидагина ўқитиш билан чекланиш тўғри эмас. Сиёсий маданият сиёсий амалиётсиз тўлиқ шаклланмайди. Бу борада партияларга назарий-амалий ёрдам бериш зарур.

Дастлабки ёрдам сифатида хорижий мамлакатларнинг сиёсий тизими, сиёсий партияларга оид бўлган адабиётларни нашр этиш керак. Биз хорижий мамлакатларга ўзимизни қиёслашни яхши ўзлаштириб олдик. Аммо шу мамлакатларнинг бошқарув тизимини яхлит ҳолда ўрганиб чиқаётганимиз йўқ. Бу ҳақда билганларимиз — тасаввурларимиз, холос. Ҳар бир давлатни яхлит бир тизим сифатида ўрганмас эканмиз, улар ҳақидаги тушунчаларимиз чала бўлиб қолаверади.

Иккинчи ёрдам — жаҳон сиёсий луғатидаги атамаларни изоҳлаб бериш. Маълумки, сиёсий партиялар фаолиятида бу борада ҳар хиллилик кўп. Ҳар бир тушунчага ҳар ким ўзича маъно беришга ҳаракат қилмоқда. Масалан, “мухолифат” (“оппозиция”) тушунчасига ҳокимиятдан ўзгача фикр юритувчилар маъноси берилмоқда. Аслида шундайми? Йўқ. Сиёсий партиялар турлича қарашлар асосида вужудга келади. Демак, қарама-қарши фикрлар мавжудлигининг ўзи мухолифат борлигидан далолат бермайди. Сиёсий партия мухолифатга айланиши учун ҳокимиятнинг вакиллик органларида маълум миқдордаги аъзоларига эга бўлиши керак. Ана шунда ўзи эга бўлган овоз билан жамият ва давлат ҳаётига сезиларли таъсир ўтказиши мумкин. АҚШда Республикачилар партияси, Буюк Британияда Консерваторлар партияси мухолифатдаги партиялар ҳисобланади. Чунки улар парламентда тегишли овозга эга ва ҳокимият тепасидаги партияга

ўз таъсирини ўтказиб туради.

Ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар жамият сиёсий ҳаётининг ажралмас қисмига айланиб бормоқда. Бундай ҳаракатлар фуқароларнинг сиёсий фаоллигини оширади.

Ўзбекистонда ягона — “Халқ бирлиги ҳаракати” (1995) фаолият кўрсатмоқда. Унинг асосий мақсади — мамлакатимизда яшаётган 120 дан ортиқ миллат ва элат ўртасида тинчлик ва осойишталикнинг маънавий асосларини яратиш ва уни муҳофаза этиш.

Республикада мавжуд 80 дан ортиқ миллий-маданий марказ билан ишлаш ҳам шу ҳаракат фаолиятига қиради.

Республикада сиёсий-диний, миллий экстремистик ҳаракатларнинг олдини олиш — бугун ўта зарур масала. Бу борада сукут сақлаш асло мумкин эмас. 16 февраль воқеаларидан кейин бу ғоят муҳим вазифа экани ойдинлашди.

Ўзбекистон Конституциясида шахс субъект сифатида эътироф этилган. Ҳатто махсус VIII боб фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларига бағишланган.

Бугунги кунда олдимизда фуқароларни сиёсат субъекти даражасига кўтаришдек катта вазифа турибди. Буни вазифаларнинг вазифаси дейиш мумкин. Сабаби — фуқаролар сиёсий фаол бўлиб, ўз ҳуқуқларидан тўлиқ фойдаланмас экан, демократик тизим ҳаракатлана олмайди. Шунинг учун ҳам фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларини таъминлаш механизмларини такомиллаштириш лозим.

“Демократия бу — биз” деган шиор миллионларнинг онгига сингдирилиши шарт. Собиқ тузумдан мерос бўлиб қолган тобелик психологияси, бир нарсани ўйлаш, иккинчисини гапириш, учинчисини амалга ошириш илллати ҳаётимиздан бутунлай барҳам

топиши керак. Давлат хизматчиларининг қонун доирасидан чиқмаган ҳолда фаолият кўрсатишларига эришиш бундай иллатлардан қутулишнинг самарали йўлларида бири ҳисобланади. Маълумки, халқимиз мансабдор шахслар, давлат хизматчиларига тарихан ҳурмат кўрсатиб келади. Одамлар улардан ўрнатилган, улар ҳаётини турмуш тарзларининг ўлчови деб билган. Шундай экан, бундай миллий менталитетдан зарур жойда фойдаланиш лозим.

Фуқароларни замонавий сиёсий билимлар, жаҳон сиёсий амалиёти билан таништирувчи махсус марказлар очиш мақсадга мувофиқдир. Албатта, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, мавжуд сиёсий партиялар ушбу йўналишда муҳим ишларни амалга оширмақда. Аммо ҳокимият тизимида бўлмаган, ҳокимият учун қурашни мақсад қилиб олмаган сиёсий муассасалар йўқ. Ана шундай марказларнинг ташкил этилиши давлатнинг юмушларини анча енгиллаштириши мумкин. Президент Ислоҳ Каримов ўртага ташлаган “Кучли давлатдан — кучли жамият сари” шиори моҳиятида ҳам, жумладан, шу фикр ётади.

Маълумки, сиёсий лидерларни халқ сайловлар орқали танлайди. Сиёсий танловни амалга оширувчи ягона субъект ҳам — халқнинг ўзи. Шундай экан, сиёсий танловни тўғри амалга ошириш ғоят муҳим аҳамият касб этади. Бу ишда халққа кўмаклашиш зарур. “Халқ — ҳамма вақт ҳақ” қатъияти мутлақ ҳукм бўлмаслигини унутмаслик лозим. Бетараф позицияда турган сиёсий марказлардан шундай кўмак кутиш мумкин.

Сиёсий тизим билан сайлов тизи-

ми ўртасида ҳам узвий боғлиқлик бор. Чунки демократик сиёсий тизимни шакллантиришда сайлов тизимининг аҳамияти бекиёс. Бошқача айтганда, нодемократик сайлов тизими орқали демократик сиёсий тизимни шакллантириб бўлмайди.

Умуман, демократик шароитда сайлов — ҳокимиятга йўл деган гап. Шунинг учун ҳам бу соҳада Ўзбекистонимизда катта ишлар амалга оширилмоқда. Президентлик, Олий Мажлис депутатлиги, халқ депутатлари кенгашларига сайловлар тўғрисидаги қонунлар бунга мисол бўла олади.

Бу соҳада бажарилиши лозим бўлган вазифалардан бири — фуқароларнинг сайловларга жиддий муносабатда бўлишини таъминлаш. Фуқаролар виждон амри ва соғлом ақл билан овоз беришлари даркор. Бунда улар сайловнинг келажак, эртанги ҳокимият, бундан буёнги ҳаёт тарзини белгилаш воситаси эканини чуқур ҳис этишлари муҳим. Албатта, сайловлар тўғрисидаги қонунларни мутлақо мукамал деб ҳисобламаслик керак. Уларни янада такомиллаштириш хусусида доимий ишлаш зарур бўлади. Бироқ бугунги кунда фуқароларнинг сиёсий фаоллигини ошириш ҳамма масаладан ҳам кўра муҳимроқ. Сиёсий фаоллик йўқ жойда демократик ғояларни ҳаётга татбиқ этиб бўлмайди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Ўзбекистоннинг сиёсий тизими шаклланиш, ривожланиш босқичида. Уни доимий равишда такомиллаштириб бориш — долзарб масала. Бунда мутлақ сиёсий тизимни эмас, халқ манфаатларига мос равишда ўзгартириш — яхшиланиб борадиган тизимни яратиш асосий мақсад бўлмоғи даркор.

ТАРАҚҚИЁТНИНГ УМУММАФКУРАВИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

Ҳар қандай даврнинг ўзига хос маданияти, маънавияти, мафкуравий тамойиллари бўлади. Турли қатламлар, халқ, элат, миллат, қавм ва бошқа ижтимоий гуруҳларнинг иқтисодий, сиёсий ранг-баранглигини уйғунлаштирадиган умуммафкуравий тамойилларнинг мавжудлиги жамиятдаги бўлинишларга йўл қўймаслик имконини берадиган маънавий омиллардандир. Бундай умуммафкуравий тамойиллар турлича интилишга эга бўлган, хилма-хил соҳаларда фаолият юритаётган кишиларни бир мақсад йўлида бирлаштиради, уларнинг хатти-ҳаракатлари учун умумий мезон бўлиб хизмат қилади ва маънавий тараққиётни мувофиқлаштирувчи воситалар сифатида жамиятни бошқаришда катта аҳамият касб этади.

Бу борадаги асосий жараёнлар маънавий соҳа ривожининг қуйидаги муҳим қоидасига асосланади: *муайян ижтимоий воқелик ҳаёт тарзи ва иқтисодий-сиёсий ривожланиш босқичига хос маънавий тизим бўлгани сингари, ўзгарган ижтимоий воқелик ҳам ҳаёт тарзи ва ривожланиш босқичига мос янгича мазмундаги маънавий тизим бўлиши лозим. Ҳаётдаги ўзгаришлар мафкурадан ортда қолиши ёки илгарилаб кетиши мумкин, аммо бу бирор бир ҳаёт тарзига муайян умумий мафкура,*

маънавият ва қадриятлар тизими мос келиши тўғрисидаги қоидани йўққа чиқара олмайди. Ана шу қоидага кўра собиқ Иттифокдаги воқелик ва ҳаёт тамойиллари ўзига мос келадиган мафкура билан тавсифлашгани каби, мустақил Ўзбекистондаги туб ўзгариш ва янгиланишлар ҳам янгича маънавият ва мафкурани талаб қилади. Марказида партиявий-синфий ва тоталитаристик тамойиллар устивор бўлган собиқ мафкуравий тизим ўзини яратган ва ўзи хизмат қилган тузум билан бирга ўтмишга айланди. Ўзбекистонда эса мустақилликка асосланадиган, янги демократик қадриятлар тизими шакллана бошлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, тарихнинг бундай бурилиш даврларида ҳар бир ижтимоий тузумнинг мақсад ва истиқболларини аниқ белгилайдиган маънавият ва мафкуранинг умумий тамойилларига катта аҳамият берилди. Нафақат сиёсий, иқтисодий ёки маънавий ривожланиш жараёнларининг қонуниятларига, балки мафкуравий тамойилларга ҳам эътибор кучаяди. Даврнинг ҳаракатлантирувчи кучлари ва истиқболларини теранроқ илғаб олиш жамият олдида турган муаммоларни ечишнинг тўғри йўлларини кўрсатиб беради ҳамда тараққиётнинг туб мақсадларига эришишда собитқадмлик билан бориб, ҳаётда янги иж-

тимой босқичнинг ривожини таъминлашда муҳим ўрин тутати.

Бизнинг давримизда ҳам ана шундай жараёнлар кечмоқда. Бугунги кунга келиб жаҳоннинг олтидан бир қисмини эгаллаган собиқ Иттифоқ барҳам топгани тарих ҳақиқатига айланди. Унинг ўрнида вужудга келган мустақил давлатлар истиқлол йўлидан бормоқда, дунё харитаси ўзгармоқда. Ҳозирги даврнинг воқеликлари талаб қилаётган маънавият, мафкура ва ижтимоий тафаккур таянадиган замонавий иқтисод ҳамда сиёсат билан бирга ана шу реалликнинг ривожланиш йўналишларини ифодалайдиган тамойиллар ҳам белгилаб олинмоқда. Мамлакатимизда мазкур объектив жараённинг асосий йўналишлари, мақсад ва вазифалари, имконият ва истиқболлари Президент Ислом Каримовнинг фаолияти ва асарларида ўз ифодасини топмоқда. Улар асосида бир қатор умуммафкуравий тамойиллар тўғрисида фикр юритиш мумкин.

Авалло шуни қайд этиш лозимки, мафкура бир муддат намоён бўлиб, сўнгра сўниб қоладиган тасодифий ҳодиса эмас, балки ижтимоий-сиёсий ўзгаришларнинг таркибий қисми, уларнинг мақсад ва йўналишларини ифодалайдиган ғоялар мажмуасидир. Юртбошимизнинг *“Мафкура ҳар қандай жамият ҳаётида зарур. Мафкура бўлмаса одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар”*¹ деган хулосаси мафкуранинг тарихий-ижтимоий зарурат сифатидаги умумий тамойилини ифодалайди. Ва бу тамойил қуйидагича фикрга асосланади: *“Қаердаки мафкуравий бўшлиқ вужудга келса, ўша ерда бегона мафкура ҳукмронлик қилиши тайин. Бунинг исботи учун хоҳ тарихдан, хоҳ замонамиздан мисоллар келтириш қийин эмас”*².

Демак, жамиятнинг маънавий ҳаётида мафкуравий бўшлиққа йўл қўйиб бўлмайди. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, баъзи Фарб мамлакатлари-

да “мафкурасизлик назарияси”нинг илгари сурилганини қандай тушунмоқ керак? Маълумки, бу назария ўз даврида собиқ Иттифоқдаги ягона мафкуранинг мутлақлаштирилиш, яъни ҳаётнинг барча жабҳаларида мафкуравий тамойилларнинг мутлақ устиворлигига қарши бўлган ғоявий қарашларни акс эттирган эди. Бугун у мафкура мазкур ҳудудда шаклланган мустақил давлатларда ўз мавқеини йўқотди, тарих саҳифалари билан бирга ёпилиб кетди. Лекин диққат билан қараладиган бўлса, “мафкурасизлик назарияси”ни ишлаб чиққан олим ва мутахассислар яшаган бирорта мамлакат ўзининг умумий мафкуравий тамойилларидан воз кечгани йўқ ва кечмайди ҳам. Ажаблანарлиси шундаки, ўша ғояларни тарғиб қилган ва узоқда макон қурган баъзи “овозлар” ҳам ҳозирги даврга келиб ўз қарашларини тўла-тўқис ўзгартирдилар, деб бўлмайди. Бу эса баъзи мафкуравий полигонларнинг мақсадлари муайян даражада ўзгармасдан қолаётганини кўрсатади ва бизни доимий огоҳликка ундайди.

Мафкурасизлик-чи? Мафкурасизлик ижтимоий барқарорликни мустаҳкамлашга хизмат қилиши даргумон. Қаердаки “мафкура бўлмасин” ёки “мафкурага ортиқча аҳамият берилмасин” деган фикрлар юра бошласа, билинги ўша жойда бошқа мафкуранинг шамол-

^{1,2} “Тафаккур” журнали, 1998 йил, 2-сон.

лари эса бошлаган. Аслида, “мафкура бўлмасин” ёки “мафкуранинг кераги йўқ” дейишнинг ўзи ҳам бир мафкурадир. Бундай қарашлар охир-оқибат ўзининг тиғи қаратилган жойдаги маънавий мезонларнинг обрўсизланиши, унга хос қадриятларнинг қадрсизланишига сабаб бўлади.

Натижада жамиятдаги ҳамжиҳатликка путур етади, кишиларнинг пировард мақсадлар ва идеалларга бўлган ишончи сўна бошлайди. Бирор мамлакатни умумий мафкурасиз қолдириш — уни обрўсизлантириш, қадрсизлантириш, ўша жойда фикр қарамлиги, тафаккур қуллигига асосланган маънавий-руҳий ҳолатни вужудга келтиришга уринишдир. Бу эса, ўз навбатида, мазкур мамлакатнинг ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий қарам бўлишига олиб келади. Мафкураравий полигонлари кучли бўлган мамлакатларнинг бошқа давлатларга нисбатан сиёсатида бу ҳол ниҳоятда яққол намоён бўлади. Бундай тазйиққа тайёр бўлмаган мамлакатнинг эса охир-оқибат ўзга мафкура таъсирига тушиб қолиш хавфи туғилади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда умуминсоний тамойилларнинг устиворлигига асосланадиган ҳаёт тарзи яратилмоқда. Бу борада жаҳон тажрибасидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Дунёдаги илғор давлатларнинг тажрибаси шундан далолат берадики, ижтимоий жараёнларнинг қандай боришидан қатъи назар, маънавий ҳаётда қуйидаги умуммафкураравий тамойилларнинг сақланиб қолиши мақсадга мувофиқдир:

— жамиятнинг ҳамма қатламлари томонидан эътироф этилган Асосий қонун — Конституция қоидаларига оғишмай амал қилиш;

— давлат суверенитетини сақлаш ва халқ ҳокимиятчилиги талабларни изчил бажариш;

— халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган мезонларини таъминлашга интилиш;

— давлат амалга ошираётган фаолият мамлакат ва халқнинг пировард мақсадларига, фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувликни таъминлашга хизмат қилиши;

— демократия шароитида бирон бир партия, синф, ижтимоий ёки этник бирликнинг мафкураси жамиятда имтиёзли мавқега эга бўлмаслиги;

— жамият аъзоларининг сиёсий жараёнларга муайян миллат ёки диний қавм эмас, балки тенг ҳуқуқли фуқаролар сифатида қатнашуви ва ҳоказо.

Агар ана шу умуммафкураравий жиҳатларга диққат қилинса, Ўзбекистондаги ҳозир шаклланаётган ижтимоий ва ҳуқуқий тизим уларга мос келишини кўриш мумкин. Мазкур тамойиллар умуминсоний асосларга таянганлигидан жамиятимиздаги барча миллий-этник бирликлар, партиялар ва ҳаракатларнинг умумий қарашларини ифодалайди, уларни бир мақсад йўлида бирлаштиришга хизмат қилади.

Булардан ташқари яна бир қатор умумий тамойилларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Бу, аввало, мафкураравий мазмунга хос бўлган *тарихийлик ва замонавийликнинг бирлиги тамойили* бўлиб, улар бир-бири билан узвий боғлиқ ва ўзаро алоқадорликда намоён бўлади. Ҳар қандай мафкура тарихий илдизлари, ижтимоий зарурлиги, замона реалликлари ва эҳтиёжларига жавоб бериши, давр ҳамда кишиларнинг идеаллари, орзу-умидларини акс эттириши билан тавсифланади. У, бир томондан, халқимизнинг ўтмишда яратилган маънавий меросига, улуғ алломаларимиз қолдирган маданий бойликлар, кашфиётларга таянади. Иккинчи томондан, ҳозирги даврдаги тараққиётимизнинг бош йўлларини ўзида ифодалайди, тарихий зарурат натижаси бўлган

маънавий ҳодиса сифатида намоён бўлади. Учинчидан, у мамлакатимизни буюк келажакка элтадиган, халқимизнинг истиқболи билан боғлиқ мақсад ва идеалларни акс эттиради.

*Мафқура*нинг тарихийлик тамойили ҳар қандай жамият, давлат фаолиятининг узвий қисми, давр реалликларининг тарихий ҳосиласи сифатидаги мазмундан келиб чиқади. Шу маънода ҳар қандай мафқура муайян жараёнларнинг натижаси ва ғоявий ифодаси, ижтимоий воқеалар ривожининг давомчилигини ўзида акс эттирадиган қарашлар силсиласидир.

*Мафқура*нинг замонавийлик тамойили эса унинг давр руҳига мос бўлиши, ўзгаришлар жараёнининг асосий йўналишларини ва давр янгиликларини ўзида акс эттириш хусусиятига асосланади. Бугуннинг руҳи, замондошларнинг орзу-умидлари, мақсад ва интилишларининг мафқурада акс этиши ана шу тамойилнинг мазмунини ташкил қилади.

*Мафқура*даги умумбашарийлик тамойили дунёдаги давлатларнинг ҳамкорлиги, барча халқлар, миллат ва элатларга хос ранг-барангликнинг уйғунлиги каби омилларга асосланади.

Миллий-давлатчилик ҳаракати асримизнинг бош ижтимоий-сиёсий йўналишига айланган ҳозирги даврда умумбашарийлик мамлакатларнинг ўзаро тенглиги, бир-бирининг ички ишларига аралашмаслик, халқларнинг ўз ҳуқуқини ўзи белгилаши каби тамойилларга таянади. У *умуминсонийлик тамойили* билан чамбарчас боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Оламдаги барча халқ ва миллатларга хос ранг-баранглик уларни бир-биридан ажратиш эмас, балки умумий уйғунликни шакллантирадиган муштарак белгилардир. Бу тамойилга кўра, аҳолисининг таркиби ранг-баранг, ҳудудида 120 дан ортиқ миллат ва элатлар яшайдиган мам-

лакатимиздаги асосий мафқуравий ғоя — умумэтник қарашлар ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигини ўзида ифодаладиган бўлиши табиий ҳол. Юртимиздаги поли-

этник ранг-барангликка асосланган ҳолда айтиш мумкинки, мустақиллик мафқураси бир ёки бир неча миллатнинг эмас, балки барча фуқароларнинг умумий қарашлари, мақсадлари, ғояларининг жамулжамидир. У айнан шу маънода бутун Ўзбекистон халқини буюк келажакни яратиш, мустақилликни мустаҳкамлашга сафарбар қиладиган энг умумий маънавий омилдир.

*Мафқура*даги минтақавийлик тамойили муайян ҳудудни тарихий макон тутган бир неча миллат ва халқларнинг муштарак ва ўхшаш этник-ҳудудий хусусиятлари, урф-одатлари ва менталитетига асосланади. Бизнинг шароитдан келиб чиқадиган бўлсак, бу тамойил минтақамизда азал-азалдан яшаб келадиган халқларнинг ҳудудий қадриятлар тизими, умумий ўтмиши, урф-одатлари, анъаналарининг муштараклиги билан боғлиқ тарзда намоён бўлади. Ер юзининг бу минтақаси унда аср-асрлардан буён умргузаронлик қилиб келадиган барча халқлар учун умумий макон, авлод ва аждодларимизнинг хоки, мероси, руҳини сақлаб келадиган муқаддас Ватандир. “Туркистон — умумий уйимиз!” шиори бу тамойилнинг асосий йўналишини акс эттиради. Хоразмий ва Форобий, Имом ал-Бухорий ва Аҳмад Яссавий, Беруний ва Ибн Сино,

Кубро ва Нақшбандий, Жомий ва Навоий, Махтумқули ва Абай, Бердақ ва Авлоний каби маънавиятимиз салафлари қаерда туғилганлари, қайси тилда сўзлаганлари ва ижод қилганларидан қатъи назар, халқларимиз маданиятининг тамал тошларини қўйиб кетган зотлардир. Уларнинг меросини яхлит бир тамаддуннинг меваси, умумэтник кадрият сифатида эъзозлаш ва эътироф этиш ҳам минтақавийлик тамойилига дахлдор. Бу меросни асраб-авайлаб келаётган минтақамиз ўзбек ва тожик, қозоқ ва қирғиз, туркман ва қорақалпоқ учун муқаддас юрт, азиз тупроқ, мўтабар маъво бўлганидан, унинг баъзи жойларидаги нотинчликлар барчамизнинг қалбимизда оғриқ ҳосил қилади. Бу ҳам минтақавий тамойилларнинг аҳамиятидан далолат беради. Қолаверса, Амунинг у ёғида биздан унча узоқ бўлмаган Афғонистон бор. У ерда ҳам баъзи қондош халқлар яшайди, уларнинг кўргилклари ҳам бизни дунёдаги айрим мафкуравий полигонларнинг хуружидан огоҳ бўлиш ва хушёр туришга ундайди.

Мафкурадаги миллийлик тамойили халқимизнинг миллий-этник кадриятлари, маънавий мероси ва буюк ўтмишдошларимизнинг шу мавзуга дахлдор асарларидан маънолар теради. Бу борада “Темур тузуклари”, “Зафарнома”, “Хамса”, “Бобурнома” каби маънавий, сиёсий, мафкуравий кадриятлар талқин қилинган китоблар ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Қолаверса, миллийлик тамойили турмуш тарзимиз, маънавий қиёфа, ўзлигимиз, муқаддас маъволаримизни англаш, давлатчилик анъаналаримизни тиклашга асосланади, истиқбол тўғрисидаги асрий орзуларни рўёбга чиқариш йўлида кишиларни уюштиради. Ана шу маънода мафкура, Президентимиз айтганидек, халқни халқ, мил-

латни миллат этишга хизмат қиладиган, бирлаштирувчи ва йўлга бошловчи бамисоли бир байроқдир. Бундай байроғи бор халқ оломонга айланмайди, буюк ишларга қодир миллат эканини намоён қилади, истиқлолини омон сақлайди, фарзандларнинг камоли учун қайғуради. Пировард натижада, буюк келажакнинг пойдеворини қўяди, ўз кадриятларини авлодларга омон-эсон еткази, мамлакатини жаҳондаги энг илғор давлатлар қаторига олиб чиқади.

Мафкуранинг инсон омили билан боғлиқлиги тамойили эса унинг жамиятдаги ҳар бир фуқарога дахлдорлиги, нафақат халқ, омма, балки ҳар бир кишининг орзу-маслагини ифода этадиган қарашлар тизимидан иборат эканлиги билан тавсифланади. Инсон ҳар қандай жамиятнинг асосий кадрияти, у иштирок этмайдиган ва унинг бахт-саодати учун хизмат қилмайдиган ўзгаришлар ижобий мазмунга эга эмас. Ҳозирги даврда мамлакатимиздаги ислохотларнинг марказида инсон, унинг эҳтиёжлари, манфаатлари тургани ҳам ана шу тамойилга мос келади.

Мафкуранинг илмийлиги тамойили унинг фан ютуқлари ва хулосалари, ижтимоий башоратларга асосланганлигида намоён бўлади. Тажриба шуни кўрсатадики, мафкуравий чора-тадбирларни амалга ошириш дастурларини тузишда, режаларни белгилашда фан ютуқларига таяниш қўл келади. Бу мафкуравий хуруж ёки тажовузларни олдиндан билиш, уларга қарши туришнинг тадоригини кўриб қўйиш имконини беради. Зеро, бирон бир давлатнинг мафкуравий полигонларидаги илмий кашфиётлар захираси янгиликларнинг замонавийлиги, социал прогнозлаштириш имкониятлари, олим ва мутахассисларнинг салоҳиятига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Бу салоҳият маълум мақсадга қаратил-

ганида, муайян объектга “фикрлар ҳужуми”, “интеллектуал таҳлил” каби усуллар орқали ёндашувлар, замонавий конфликтология қоидаларига таянишга асосланадиган йўналишлар билан уйғунлашиб кетганида ниҳоятда зўр натижа беради. Аммо буларнинг бари бошқарилишга, муайян мақсад томон йўналтирилиб туришга муҳтож бўлиб қолаверади. Бу эса замонавий сиёсатнинг илм-фан билан боғланганлигини яққол намоён қилади.

Мафқуранинг дунёвий билимлар ва қарашларга асосланганлиги тамойили ҳам бор. У мафқуранинг мазмунан на диний, на синфий, на партиявий, на ирқчилик ва на миллатчилик ғояларига асосланади, балки мамлакатнинг келажагига ишонч руҳи, халқнинг бағрикенглиги, ижтимоий барқарорлик, тинчлик ва кишиларнинг маънавий комиллиги билан боғлиқ умуминсоний дунёвий ғояларга таянади.

Мафқуранинг дунёвий илмий билимларга асосланиши унинг яна икки муштарак тамойилини тақозо қилади. Бу мафқурада назария ва амалиётнинг бирлиги тамойили бўлиб, собиқ Иттифок даврида бу тўғрида кўп гапирлар эди. Аммо ўша даврга хос бўлган сўз билан ишнинг бир эмаслиги, умуминсоний қадриятларнинг қуруқ шиорларга айлантириб ташлангани, амалиётда йўл қўйилган хато ва камчиликларнинг назариядаги қотиб қолган ва схоластик хулосалар билан уйғунлашиб кетгани бу борадаги салбий ҳолатларни бартараф қилиш имконини бермас эди. Мустақиллик бу соҳада ҳам янги имкониятлар очди. Истиқлол мафқураси амалиёт билан чамбарчас боғлиқликда намоён бўла бошлади. У назарий жиҳатдан чуқур илмий асосланган хулосалар, жаҳон, минтақамиз ва мамлакатимиз тарақ-

қиётининг бош тамойилларига таянганлиги билан ажралиб туради. Амалий жиҳатдан эса барча ватандошларимизнинг орзу-умидларини ўзида ифодалаган, мамлакатимиздаги ислоҳот ва ўзгаришларнинг асосий хусусиятларини умумлаштирган, жамиятимиз аъзоларини истиқлолнинг пировард мақсадларига эришиш йўлида бирлаштирадиган ғоявий байроқ сифатида муҳимдир. Бу соҳадаги ўзгаришлар юртимизда олиб борилаётган ислоҳотларнинг таркибий қисмига айлангани ҳам амалиётда умуммафқуравий тамойилларга катта аҳамият берилаётганини кўрсатиб турибди.

Маънавий етуклик, ватан, давлат ва халқ манфаатларини чуқур ҳис қилиш масъулияти ҳар бир инсоннинг қиёфасини безайдиган юксак фазилатлардир. Ана шу сабабдан ҳам Президентимиз “*Жамиятимизнинг мафқураси шу жамиятнинг таянчи бўлмиш оддий инсон ва унинг манфаатларини ифода этиши, халқимизнинг бехатар, тинч-омон, фаровон, бадавлат турмушга эришиши учун куч-ғайрат манбаи бўлиши лозим*”¹, дея алоҳида таъкидлайди. Шу фикрларга асосланган ҳолда биз — мустақил Ўзбекистон фуқаролари, истиқлол йўлидан бораётган мамлакатимиз камоли, халқимизнинг омонлиги ва фаровонлигига камарбаста бўлишимиз, келажак пойдевори барпо этилаётган бугунги давр талаблари қаршисида масъулликимизни англашимиз, доимо огоҳ туришимиз зарур. Зеро, истиқлол — истиқболга етиш йўлидаги имкониятлардангина иборат эмас, балки бу имкониятларни воқеликка айлантириш борасидаги масъулиятни шакллантирадиган улуғ неъмат ҳамдир. Огоҳ кишигина масъулиятни англайди, масъулликни ҳаёт тамойилига айлантирган киши эса доимо огоҳ бўлади.

¹ “Тафаккур” журнали, 1998 йил, 2-сон.

ЎЗБЕКНИНГ ОРЗУСИ

XXI аср бўсағасида, янгидан-янги юксалиш ва эврилишлар арафасида Ватанимиз халқи, бутун башарият аҳли каби, кўпдан-кўп муаммоларга рўбарў келиб турибди.

Сирасини айтганда, тараққиёт йўли ҳеч қачон осон кечмаган. Модомики, халқимиз мустақил ривожланиш йўлидан дадил олға бораётган экан, комил ишонч билан айтиш мумкинки, энди уни ҳеч қандай куч орқага қайтара олмайди. Бу борада заррача ҳам шубҳа-гумонга ўрин йўқ. Бинобарин, олдинда бизни нақадар оғир синовлар кутаётганидан қатъи назар, борар йўлимиз — буюк келажак.

Ҳамонки, янги минг йиллик остонасида халқимизнинг тараққиёт йўлида хилма-хил ва мураккаб муаммолар юз кўрсатаётган экан, аввало уларнинг мақбул ечимини излаб топиш талаб этилади. Бу эса, асосан, бугунги кунда Ўзбекистоннинг янги тарихини яратаётган инсонларга, жамиятдаги ижтимоий кайфиятга ва ана шу кайфиятни зиёлилар муҳитида намоён этувчиларга боғлиқ. Таъкидлаш жоизки, мустақиллик йилларида миллий зиёлларимиз янгича маънавий ва ижтимо-

ий қиёфага эга бўлдилар. Бунинг натижаси ўлароқ, табиийки, халқ тафаккури ва дунёқараши ҳам ўзгарди. Мақсад ва манфаатларнинг умумийлиги, эркин бозор муносабатлари, демократик тамойиллар, миллий ва умумбашарий қадриятларга асосланган ижтимоий турмуш мамлакатимизда истиқомат қилаётган халқларни тобора бир-бирига яқинлаштирмоқда ҳамда уларни ягона Ўзбекистон халқига — ўзбекистонликларга айлантирмоқда. Бу хусусда Президентимиз “Тафаккур” журнали бош муҳаррири саволларига жавобларида бундай деган эди: *“Мақсад дегани — халқни, миллатни бирлаштирувчи, йўлга бошловчи бамисоли бир байроқ”*.

Дарҳақиқат, истиқбол бағрида ҳилпираб турган ўша байроқ — буюк давлат барпо этиш орзуси халқимизни баҳамжихат, бир тану бир жон бўлиб ҳаракат қилишга даъват этмоқда.

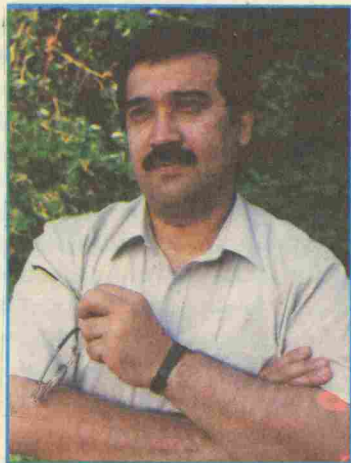
Албатта, халқ ягона мақсад йўлидан илгарилаб борар экан, ҳаётдаги турлитуман воқеаларга боғлиқ ўлароқ, унинг эҳтиёжи ва манфаатлари ҳам ўзгариб туради. Шу жиҳатдан қараганда, бугун-

ги мураккаб ва серғалва замонда жамиятимиз аъзоларини ҳаммадан ҳам кўпроқ нималар қизиқтиради? Тўқчиликми, фаровонликми, ўзи ёки яқин қариндош-уруғлари жонининг омонлигимиз? Ёки бўлмаса, кундан-кунга чигаллашиб бораётган ахлоқий масалалар ечимими? Хўш, булардан қайси бири одамлар хаёлини кўпроқ банд этмоқда?

Нафсиламрини айтганда, эртанги кунга умид билан қараган бандаки бор, бу масалалар хусусида муайян тарзда фикр юритади. Фақат буларгина эмас, бугунги кун кишилари кўнглини безовта этиб турган яна қанчадан-қанча муаммолар мавжуд. Нима ҳам дердик, токи мукамал бир жамият барпо этилмас экан, инсоннинг орзу-умидлари ҳам чегара билмайди.

Хаёт деганлари ҳеч бир замонда силлиқ кечган эмас. Баъзан ҳатто турмуш чигалликларидан қочиб, бошингизни қайси деворга уришни ҳам билмай қоласиз. Аммо, начора, бошга тушганини кўз кўрар, яшашдан ўзга аъмолимиз йўқ. Яшаганда ҳам умид ва ишонч билан яшаймиз ва шу тариқа қалбимизни ўртаган саволларга жавоб топишга уринамиз. Қайда бўлмайлик — хоҳ дўстлар даврасида, хоҳ ойнаижаҳон қаршисида, хоҳ бошлиқ ҳузурда бўлсин — ана шу саволларга жавоб ахтарамиз, шу ниятда китобларни титкилаймиз, газета-журналларни варақлаймиз. Бироқ, ҳадеганда жавоб топилавермайди. Тўғрироғи, ҳамма саволларга ҳам жавоб топиб бўлмайди. Зотан, муаммолар мудом кутилганидан кўпроқ, биз чамалагандан кўра анча кўп бўлиб чиқаверади. Афтидан, бунинг боиси шундаки, илгари топилган жавоб ва ечимлар бизнинг бугунги кундаги ўзгарган тушунчамизга, бизнинг бугунги талабларимизга мос келмай қолган. Бугунги серғалва замонда ҳатто “абдий қадриятлар” деган тушунча ҳам аниқ ва мукамал ҳамда том

маънодаги ҳаққоний талқинга эга эмас. Бугунги кунда гўё умум эътироф этган ҳақиқатлар бўлиб туюладиган Эзгулик, Ёвузлик, Инсофунат, Бурч каби

қадриятлар ҳам анчагина чекланган, чегараланган; нақадар ғалати туюлмасин, даврийлик мезонларига кўра, улар турли-туман талқин ва айрича мазмунга эга (айниқса, бир гуруҳ хос одамлар учун).

Башариятга дастуриламал ўлароқ нозил этилган Қуръон, Инжил ва Таврот сингари муқаддас китобларда умуминсоний ахлоқ замирига сингиб кетган ақидалар мавжуд. Қолаверса, ушбу китоблар ҳақиқатнинг айрим эътирофларини кўп жиҳатдан такрор этади ва шу тариқа уларнинг таъсирини янада кучайтиради. Лекин бугунги тараққиёт замонида шу ақидаларни талқин этиш ва тушуниш борасида, афсуски, ҳар хиллик ҳамон ҳукм суриб келяпти. Турли замонларда, турли мамлакатларда бу тушунчалар замирига хилма-хил, баъзан ҳатто зиддиятли маънолар яширилган. Халқимиз бошдан кечирган кечаги кечмиш даврида биз айнан ана шу ҳолларга гувоҳ бўлдик.

Тайинки, тарихга шунчаки баҳо бериб бўлмайди. Зотан, унинг бағрида яхши ёмон кунлар ҳам, эслашга унча арзимайдиган замонлар ҳам, яхшилиги ёки ёмонлигига шак келтириб бўлмайдиган даврлар ҳам, у ёғини сўрасангиз, то бугунги кунга қадар узил-кесил тиниқиб улгурмаган воқеалар ҳам — хуллас, барча-барчаси аралаш-қуралаш ҳолда содир бўлган.

Бирок, нима бўлганда ҳам, биз уларни бугунги кун мезонлари асосида тушуниб, талқин этишимиз зарур — юз берган воқеа-ҳодисаларни имкон қадар умумлаштирган ва конъюктуравий талабларга боғламаган ҳолда идрок этиш лозим.

Биз эса кечаги тарихимизга аксарият ҳолларда танқидий ёндашмоқдамиз. Бир ҳисобда бунинг ажабланадиган жойи йўқ. Чунки собиқ шўро тузуми зулм бобида ҳар қандай жамиятни ҳам ортда қолдириб кетар эди. Лекин, назаримизда, масаланинг бошқа бир жиҳати ҳам мавжуд. Яъни, аввало муайян воқеа-ҳодисалар сабабини тушуниб етиш, шундан сўнггина уларни инкор ёки эътироф этиш ва оқни оққа, қорани қорага ажратиб олиш муҳим. Бу ҳол кейинги тараққиётда ҳам бекиёс ўрин тутди. Зеро, умумбашарий қадрият ва ғояларсиз яшаб бўлмайди, умуммиллий ғоя эса айнан ўша нарсаларнинг жамулжамидан ҳосил бўлади. Ўтмиш ва бугунги кун, бугунги кун ва келажакни, бизнингча, айнан ўша ғоя боғлаб туради ҳамда миллий ўзликни англашнинг негизи бўлиб хизмат қилади. Бу дегани ўзбекистонликларнинг умуммиллий ғояси турғун бир нарса бўлади дегани эмас, аксинча, у юксалиб, такомиллашиб боради.

Жамиятимизнинг бугунги тараққиёт босқичида муқобил умуммиллий ғояни шакллантириш зарурати борган сари долзарб аҳамият касб этмоқда. У омма тафаккурига асосланмоғи лозим, акс ҳолда бизга яқин ўтмишимиздан яхши маълум бўлган ақидаларнинг бир нусхасига, воқелиқдан, турмушдан узоқлашиш тимсолига айланиб қолиши мумкин.

Умуммиллий ғоя борасидаги изланишлар мустақиллигимиз эълон қилинган дастлабки кунларданоқ бошланган ва унинг ўзига хослиги ўзбекона тафаккур ҳамда миллий анъаналарга асосланажиги ўшандаёқ маълум бўлган эди.

Хўш, умуммиллий ғоя нималардан таш-

кил топади? Бир жиҳати аниққи, унинг замирига кўп нарсалар жо бўлади. Булар, шубҳасизки — бизнинг ўтмиш тарихимиз ва бу тарихни яратган шахслардир. Булар яна — миллий анъаналар ва урф-одатлар, мумтоз ва замонавий адабиёт (бу ўринда фақат бадиий адабиётни назарда тутаятганимиз йўқ — **Ф. Х.**), тагин шунга ўхшаш кўпдан-кўп унсурлар. Бизнингча, умуммиллий ғоя таркибидаги асосий тузилмалардан бири мамлакатимиз фуқароларига хос бўлган миллий орзудир, яъни бу — одамларимиз ҳар куни ўзи ва қариндош-уруғларини ўйлаб, интилиб яшайдиган эзгу тилақдир. Бундан ташқари, орзу сиёсий маданиятнинг таркибий бўлаги, янада тўғрироғи, унинг энг муҳим жузви саналади. Ўзбекининг орзуси, халқ зехниятининг узвий бўғини ўлароқ, муайян ижтимоий кескинликларни шахслараро муносабатлар даражасида юмшатишга қаратилган. Бунинг учун у ўринли топилган ва айниқса бугунги кун шароитида тарихан асосланган бўлиши лозим. Одамларимиз асосий ҳаётий қадриятлар ва ишонч-этиқодларини тушуниш борасида яқин ҳамфиқр бўлган дақиқаларда уларнинг дилидаги муштарак хоҳиш-ирода ўзбеклар орзусининг ўзига хослигини намоён этади.

“Орзулар, — деб ёзган эди француз адиби Анатоль Франс, — дунёга маъно ва иштиёқ бахш этади. Улар изчил ва оқилона бўлса, ўз шаклу шамойилига мос муайян бир дунё яратса, янада кўпроқ жозива касб этади”. Инсон тўлақонли ва маъноли ҳаёт кечирмоғи учун айнан ана шундай — изчил, оқилона, мудом ўсиш-ўзгаришда бўлган орзулар зарур.

Тушунчаларнинг асл моҳиятини ойдинлаштириш борасидаги мураккаблик шундан иборатки, турмушнинг кундалик воқеа-ҳодисалари ҳеч қачон инсон кўзлаган омонга (идеалга) мос бўлмайди. Лекин бу — ўзбек орзусини тайин этиб олиш имкондан ташқари дегани эмас, бу му-

раккаблик одамларнинг асосий маънавий ва ижтимоий мўлжалларини анча мужас-самлаштирилган тарзда ифода этади, холос.

Умуммиллий орзу, худди бошқа ижтимоий ғоя ва қадриятлар сингари, юқоридан дастур ёки қоидалар кўринишида тақдим этилмайди, балки у бадиий адабиёт, санъат асарлари орқали, оммавий ахборот воситалари, ойнаижаҳон ёрдамида, халққа танилган шахсларнинг асарлари ва нутқлари орқали шаклланиб боради.

Мустақил Ўзбекистон тараққиётининг илк босқичида бир талай ахлоқий мўлжалларни янгилаш муаммоси юзага келди. Ушбу масалани ҳал этиш шу қадар муҳим эдики, бунинг оқибатида мамлакатимиз ҳар бир фуқаросининг ўз-ўзига бўлган ишончи ортар эди. Мана, аста-секин мустақилликнинг дастлабки йилларидаги сархушлиқдан фориг бўлди. Эндиликда миллий ўзликни англаш борасида янада дадил қадамлар ташлашимиз лозим.

Мустабид тузумгагина хос бўлган мафкура ва тимсолларнинг барҳам топиши оқибатида яқин-яқинларгача коллективчилик хусусиятларига кўникиб келган ва бундай яшаш тарзидан бошқачароқ ҳаётни тасаввур ҳам қилолмаган одамлар бирмунча вақт ахлоқий жиҳатдан муаллақ бир вазиятда қолиб кетгандек бўлди. Ҳаёт оқимининг коллективчиликдан индивидуализмга, маъмуриятчиликдан эркин бозор муносабатларига, мутаассибликдан маърифатпарварликка қараб ўзгарганидан, табиийки, айрим кишилар оғринди, жиндек руҳий тушкунликка ҳам тушди. Бундай вазиятларда, жамиятда жиддий ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар юз бераётган шароитда қадриятларнинг аънавий тизимини сақлаб қолиш оятда муҳим аҳамият касб этади.

Бизга кўшни бўлган айрим мамлакатлар (масалан, Россия ва Қозоғистон) таж-

рибаси шундан далолат берадики, жамиятни зўр бериб такомиллаштиришга уринишнинг оқибати хайрли бўлмайди, бундай ҳовлиқиш натижасида халқнинг миллий ўзлиги, унинг ўзига хос маданияти йўқолиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Бундай зўрма-зўраки “ислохотчилик” охир-оқибатда жамиятни маънавий қашшоқликка ҳамда аксарият халқни Фарбнинг оммавий маданиятига янада кўпроқ ружу кўйишга гирифтор этади. Албатта, бу маданиятни ёмон деб бўлмайди. Лекин уни яхши ҳам деб бўлмайди-да! Ахир, не бўлганда ҳам, ёт бир маданият-ку!

Одатда ташқи омиллар таъсирида кечадиган, лекин янги маънавий мезонларнинг етилиш жараёнига уйғун бўлмаган жамиятни зўр бериб такомиллаштиришга уриниш ҳаракатлари юз бергудек бўлса ҳам мамлакатда танглик вужудга келиши ва бунинг оқибатида хўжалик ва сиёсий фаолият борасидаги ислохотлар кўнгилдагидек натижа бермаслиги мумкин.

Такомиллаштириш — жамиятни ўзгартиришнинг мураккаб ва зиддиятли усулидирки, у ботиний ва зоҳирий, ўзига хос бўлган ва четдан ўзлаштирилган омилларнинг ўзаро ҳамкорликка киришишини назарда тутаяди. Фақат мана шундай оқилона боғлиқлик жамиятни олға ундаши лозим бўлган миллий мафкуранинг шаклланишига замин яратади. Асосий ҳаёт-мамот интилишлари жамият ҳар бир аъзосининг хос хатти-ҳаракатида акс этади. Айрим шахсларнинг фикр-мулоҳазалари шу жиҳатдан ўта долзарблик касб этади ва халқ хоҳиш-иродасининг умумий манзараси ёхуд, таъбир жоиз бўлса, умуммиллий орзу-ҳавас айнан ўша нарсаларнинг мужассамланишидан ҳосил бўлади. Инсон ҳурлик, мустақиллик, тенглик, шахс эрки, фикрлар хилма-хиллиги, ҳамжиҳатлик каби қадриятларга хайрихоҳлик билан қарайдиган жа-

мият аъзоси ўлароқ, айнан мана шу қадриятлар руҳи билан нафас олади, ўйлайди ва ҳаракат этади.

Авлодлар алмашиниши билан жамиятнинг бошқа маънавий мўлжаллари ўзгаргани каби, умуммиллий орзунинг мазмуни ҳам ўзгаради. Бу ҳақда сўзимиз аввалида ҳам гапирган эдик. Умуммиллий орзу айрим ғоялар ва қадриятлар замирида ётган қарама-қаршилиқ оқибатида ҳам ўзгаришга учраши мумкин.

Ҳўш, бугунги кунда мамлакатимиз фуқаролари ўю хаёлини банд этган ўша оҳанрабо — жозибали ғоя ва қадриятлар қайсилар экан? Ҳамонки, баҳсни бошладикми, келинг энди, имкон қадар ушбу масаланинг ечимини топишга уриниб кўрайлик. Ўша “оҳанрабо” мана булар — саломатлик, оилавий бахт, тан-жоннинг омонлиги (илмий таъбир билан айтганда, шахсий хавфсизлик), истеъдодни рўёбга чиқара олиш, имконияти, Ватан билан фахр-ифтихор қилиш, шахсий эркинлик, бўш вақтдан оқилона фойдаланиш, дам олиш, атроф-муҳит тозаллиги (экология) кабилардан иборатдир. Шу ўринда эътироф этмоқ жоизки, ушбу ижтимоий ғоялар ва қадриятларни уларнинг аҳамиятини назарда тутган ҳолда галмагал зикр этаётганимиз йўқ (эҳтимол, булардан ҳам муҳимроқлари ва баъзи одамларни ўз изига солиб кетаётганларини мутлақо қайд этмагандирмиз ҳам). Бундай ишни фақат кенг миқёсли ижтимоий тадқиқот воситасида амалга ошириш мумкин. Айрим таниш-билишларимиз ва ёру дўстларимиз ўртасида ўтказган сўраб-суриштиришларимиздан шу нарса маълум бўлдики, ушбу ижтимоий ғоя ва қадриятлар бирмунча ўзаро боғлиқ ҳолда каттариб ёки майдалашиб бораркан, бундай ҳол мамлакатимиз оддий фуқароси орзу-ҳавасларининг шаклланишига кучли таъсир кўрсатади.

Ўтиш даврида одамлар ҳаммасидан

ҳам кўра кўпроқ соғлигини ўйлар экан. Чамаси, бу ҳол бугунги кунда даволаш ишларининг кўнгилдагидек эмаслиги ва шунинг учун ҳам унинг яқин орада пулли бўлиб кетиш эҳтимоли билан боғлиқдек кўринади. Шу боис одамлар имкон қадар касал бўлмасликни маъқул кўрмоқда ва ўз соғлигига кўпроқ эътибор беришга тиришмоқда, дўхтирга боргулик қилмасин, деб ният ҳам қилмоқда. Бундай ҳолнинг яна бир сабаби, бизнингча, шундаки, илгариги ижтимоий муҳофаза механизми аллақачон иш бермай қўйган, эндигина йўлга туша бошлаган тизим эса ҳозирча кўнгилдагидек самара кўрсатаётгани йўқ. Одамлар “Сендан — ҳаракат, мендан — баракат” деган нақлнинг маъносини борган сари теранроқ тушуниб бормоқда ва шу асосда яшашга ҳаракат қилмоқда. Боз устига, пул топилади — соғлиқ топилмайди, деган ҳаётий ҳикмат бугунги кунда беқиёс аҳамият касб этмоқда.

Юқорида зикр этилган орзу-ҳавасларнинг барчасини таҳлил қилиб ўтишга имконимиз етмайди. Яхшиси, энг кўп бош оғритадиганимиз иккита орзу-ҳавасга — моддий фаровонлик, шахсий ва ижтимоий хавфсизлик масалалари хусусида фикр юритиб қўяқолайлик.

Моддий фаровонлик дегани — инсоний эҳтиёжларнинг ғоятда сертармоқ ўзанидирки, халқнинг турмуш даражаси қай даражада бўлса, ушбу ўзан ҳам шу даражада кенг ёки тор бўлади. Хуллас, бизнинг фикри ожизимизча, моддий фаровонлик дейилса, авваламбор, рисоладагидек тўкинлик, яхшигина уй-жой ва одамга ўхшаб кийиниш имкониятлари тушунилади. Мамлакатимиз тараққиётининг бугунги босқичида мана шу азалий ва абадий инсоний эҳтиёжлар, билишимизча, биз фикр юритаётган ўша орзу-ҳаваснинг ўзагини ташкил этади. Албатта, масалани бу қадар жўн тушуниш ярамайди, зеро тан-жони соғ одам фақат

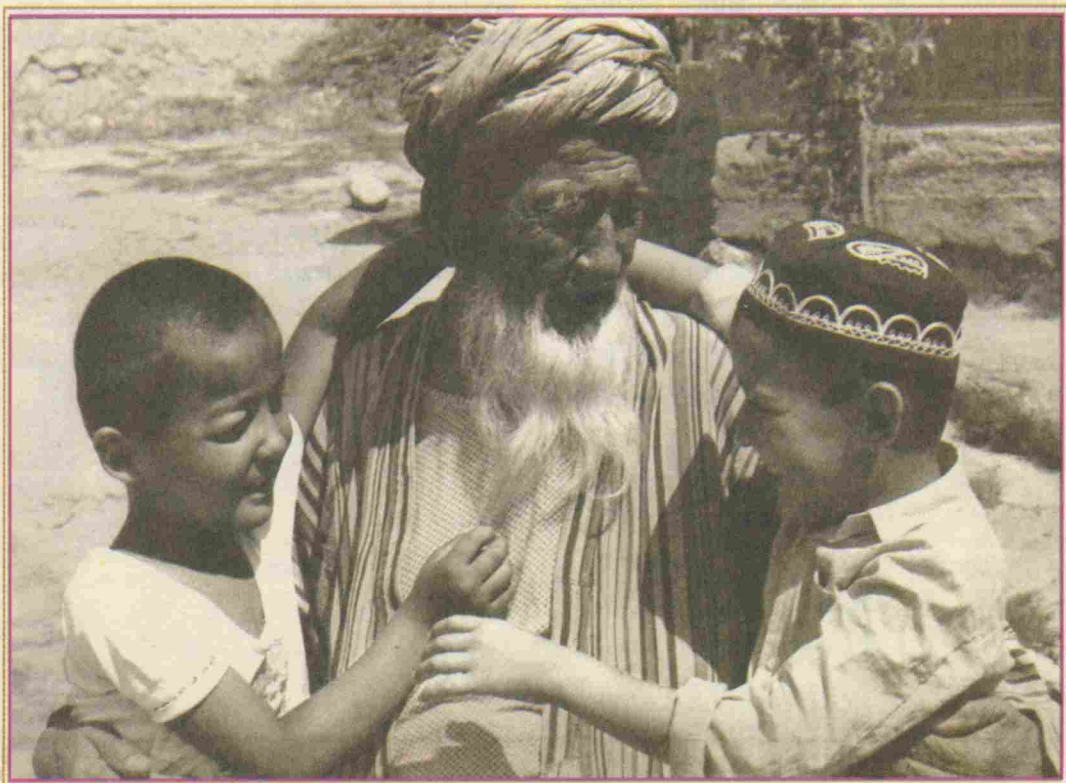
шулар билан кифояланмайди. Бирок, бор гап, башарият тарихи шундан далолат берадики, бояги нарсалар ўзбекона орзу-хаваснинг таркибий тузилмаларидан ҳисобланади.

Хавфсизлик борасида гап кетадиган бўлса, бу масала — мамлакатимиз тараққиётининг устувор йўналишларидан бири. Президентимиз “Тафаккур” журналидаги боя зикр этилган суҳбатда бундай деган эди: “Эл-юртимизнинг, шу юртда яшаётган ҳар қайси инсоннинг эсон-омонлиги бизнинг энг катта ютугимиз ва бойлигимиздир. Бу бойликни кўз қорачиғидай асраб-авайлаш, қадрига етиш — барчамизнинг муқаддас инсоний бурчимиздир”.

Инсонки бор, аввало, жонининг омонлигини ўйлайди. Айтиш керакки, шахсий

хавфсизлик деганда нафақат жисмоний, балки иқтисодий, сиёсий ва бошқа хавфсизлик турлари тушунилади. МДХ мамлакатлари ҳудудида ҳар хил можаролар кучайиб бораётган, жиноятчилик авж олаётган ҳозирги вазиятда бу масала янада долзарб аҳамият касб этмоқда. Албатта, бизда жиноятчиликни жиловлаш борасида халқнинг кўнгли анча тўк, лекин бир талай омиллар шундан далолат берадики, мамлакатимиз фуқаролари имкон қадар хавф-хатардан йироқ бўлишни ва энг аввало ўз уйида тинчлик ва хотиржамлик барқарор туришини истайди.

Бугунги кунда фуқароларимизнинг орзу-интилишларини шакллантиришда қайси ижтимоий воқелик ва муассасалар муҳим ўрин тутмоқда? Улар сирасига би-

— Юртимиз тинч, келажикнинг порлоқ бўлсин, болажон!

ринчи галда телевидение, аниқроқ айтганда, унда намойиш этиладиган кундалик ахборот дастурлари ва бадиий фильмларни кўшиш мумкин. Бунда, бизнинг назаримизда, таниқли ва машхур кишиларнинг, жумладан, адабиёт ва санъат намояндаларининг ибратли ҳаёти ҳам ўзига хос аҳамиятга эга.

Ўзбекона орзу-ҳаваснинг ўзига хос жиҳатларини ойдинлаштириш борасидаги айрим мулоҳазаларимизга яқун ясаган ҳолда дадил айтиш мумкинки, инсонлар тафаккурида ҳаётини қадрият ва ғояларнинг аниқ тизими мавжуд экани бор гап ҳамда ушбу тизим одатдаги инсоний орзу-интилишларни қамраб олади.

Янада умумлаштирилган ҳолда таъкидлаш мумкинки, бугунги Ватанимиз фуқароларининг муайян таркибий тузилишдаги миллий орзуси бўлмоғи лозим.

Мамлакатимиз халқининг аксарияти, ўйлашимизча, соғлиқ, моддий фаровон-

лик ва шахсий хавфсизлик тўғрисида кўпроқ бош қотиради. Лекин бу ҳали улкан ва муҳим бир муаммонинг муайян бўлаги, холос. Бугунги кун кишиси мавжуд шарт-шароитда ўзининг ҳаётини муаммоларига, турмуш ташвишларига ўралашиб қолган ҳолда ҳаёт-мамонт ва инсондек яшаб ўтишга доир масалаларни ҳал этолмаслигини ҳам жуда яхши билади. Зотан, бугунги кунда Ватан ва халқ тақдири, маънавий камолот каби масалаларни бир четга суриб, фақат моддий неъматлар яратиш ва топишга зўр бериш билан иш битмайди — мурод ҳосил бўлмайди. Бинобарин, миллий ғоя ва умумиллий орзунини шакллантириш муаммосининг яна бир талай муҳим жиҳатлари ҳам мавжуд.

Жамият моддий ва маънавий тараққиётининг муайян босқичларида биз аввал-бошда таъкидлаб ўтган масалаларнинг ечимини топиш зарурати юзага келади. Инсон бу дунёнинг бутун сирасорларини билишга қодир эмас. Аммо

“АЛПОМИШ” ҲИКМАТЛАРИ

*Давлат қўнса бир чивиннинг бошига,
Семурғ қушлар салом берар қошига.*

*Ушбу дамнинг дамларини дам дема,
Бошинг эсон — давлатингни кам дема.*

*Бесабрдан давлат қочар,
Давлат эшигин сабр очар.*

*Азаматлар олмос бойлар дастига,
Ғаним тушар кам давлатнинг қасдига.*

*Оҳ урганда кўздан оқар селоб ёш,
Золим билан ҳаргиз бўлманглар йўлдош.*

инсонда ҳақиқатни излаб яшашга эҳтиёж бор. Нима бўлганда ҳам, жамият бағрида шундай шарт-шароитни яратиш керакки, токи ўз-ўзини билиш, ўз-ўзини англаш жараёни муттасил рағбатлантирилсин ва қўллаб-қувватлансин, ана шундагина ушбу жараён юртдошларимизни ягона умуммиллий ғоя сари етаклайди.

Эски мутаассиб ғоя тарих ахлатхонасига улоқтирилгани эндиликда барчага маълум. Унинг ўрнини эгаллаши лозим бўлган янги ғоя эса ҳали тўлиқ шаклланиб улгургани йўқ. Нимасини айтасиз, бу борада тайёр тавсиялар бўлса эканки, улар асосида зарур нарсани яасангиз-қўйсангиз. Бундай тавсияларнинг бўлиши мумкин ҳам эмас. Бўлганда ҳам, фойдасидан кўра зарари кўпроқ кўрилади. Зеро, ҳар бир халқнинг ўз Ватани, ўз ғояси, ўз тараққиёт йўли бор. Шу жиҳатдан америка адиби Марк Твеннинг мана бу сўзлари эътиборга лойиқ: “Манзил кўздан ғойиб бўлгач, биз жон-жаҳ-

димиз билан ҳаракат қила бошладик”.

Агарда инсон орзу қилиш қобилиятидан маҳрум бўлиб қолса борми, маданият, санъат ва фаннинг манбаи бўлган энг қудратли туйғу — гўзаллик учун курашиш истаги барҳам топган бўлар эди. Бироқ орзулар борлиққа мувофиқ бўлиши лозим. Улар истиқболни акс эттириши, ундан далолат бериши ва бизда шундай таассуротлар уйғотиши зарурки, токи ўзимизни ўша келажак бағрида яшаётгандек ҳис этайлик, ўзимиз ҳам бошқача одамга айланиб борайлик.

Ҳар бир авлод кишилари ўзларидан олдин ўтган авлод вакилларида нима си биландир фарқ қилади. Шу тариқа, бошқа маънавий қадриятлар каби, умуммиллий орзунинг мазмуни ҳам ўзгариб боради. Маърифий жамиятнинг халқ турмушини тубдан ислоҳ этиш ва қудратли давлат барпо қилиш ғоясини муваффақиятли амалга оширмоғи учун ҳам ушбу маънавий қадриятларни белгилаб олиш ва шакллантириш лозим.

Хазон бўлса, зоғлар қўнар гулшанга.

*Ҳар ким ўз элига бекми, тўрами,
Ўзи ўлмай киши ёрин берами?*

*То ўлгунча сўйлаб қолган тил бўлсин,
Узунми, қисқами, тўнинг мўл бўлсин.*

*Хафа фалак бошга солган зулм бор,
Қайда борсам, бир бошимга ўлим бор.*

*Индан чиқиб, тишак билан ҳазиллар,
Магар ажал қамсаб келса сичқонга.*

“АВТОМИШ” ҲИҚМАТЛАРИ

Чори ШОЙМУРОДОВ

ҚАЛЪ ҲИЖОБИ

Юртимизда ҳўб ажойиб давр ҳукм сурмоқда. Кишандан озод бўлган қавм, бир қарасанг — шоду хуррам, тагин бир қарасанг, қўлга кирган озодликни нима қилишни билмай лолу ҳайрон. Бир тоифа одамнинг нигоҳидан “Тавба, ҳеч бунақа юкни кифтга олиб кўрмаган эдим, қаерга жойласам экан?” қабилидаги ўй-хаёлни уқиш мумкин. Уларга қарата: “Озодликни дилга жо қилгин, токи у кўзларингда нур бўлиб жилва берсин, биродар”, дегим келади. Қон тўкмасдан, ур-йиқитсиз қўлга киритилган озодликдан дилгир бўлган, ҳаяжондан ўнғайсиз ҳолатга тушган аҳли мўъминнинг аҳволини тушунмоқ керак. Чунки аксариятининг тафаккури ҳали қулликдан тўлиқ озод бўлган эмас. Таассуфки, сўнгги вақтларда тафаккури саёзлигидан нафсга тутқун бўлган баъзи боқим, танбал ва беўй кимсалар охури хўракка лиммо-лим бўлган кечаги қафасларини қўмсаб қолмоқдалар. Шундай кезларда бундан тўрт

йил муқаддам муборак ҳаж сафариди бўлганимда бир сафардошим билан ўрта-мизда кечган қисқагина, бироқ бир умрга татигулик суҳбатни бот-бот эслайман. Ўшанда мен унга бозор муносабатларига ўтиш даврида юртимизда рўзғор тебратиш бирмунча оғирлашгани хусусида сўз очган эдим, ҳожи биродарим: “Эй ҳожи, сен мўъминсан, Оллоҳга шуқр қил ва сабрли бўл, — деди ва озгина сукутдан сўнг қўшимча қилди: — Сенинг ўрнингда бўлсам, бу дунёда армоним қолмас эди. Ойлаб оч-наҳор ва юпун юрсам ҳам рози эдим. Эвазига юртим мустақил бўлса, бас, ҳамма азобларга кўнардим. Оҳ, ўзбекистонликларнинг тирикчиликдан нолишга сираям ҳаққи йўк! Худонинг уйи жойлашган улуғ Маккага назар сол! Ҳаммаёқ сахро, тошлоқ. Тепангдан қуёш олов пуркайди. Беминнат бир қултум сув топиш амримаҳол. Бу ерларда деҳқончилик қилиш нақадар қийин! Сизларнинг тупроғингиз нақд жаннатдан олиб келингандекку! Яратган эгам истаса, жон кўкарадиган замин-ку, ахир! Шундай Ватан — Туркистоннинг юраги аталмиш Ўзбекистон озод бўлди-я, бунга азиз жонингни садқа қилсанг арзийди. Дунёга назар сол! Атиги миллион аҳолиси бўлган митти миллатлар юртини озод қиламан деб, ўзидан юз карра кучли ёв билан олишиб, қанчадан-қанча қурбонлар беряпти. Сизларга эса Оллоҳ биратўла озод Ватан ва доно юртбошини ҳадея этди. Бунинг учун фақат шуқр қилмоқ керак”.

Ҳожи биродаримнинг ана шу самимий эътирофи ва ҳаваси қора юракли, хоин ва ёлланма кўпоровчилар ногаҳон муҳта-

Чори ШОЙМУРОДОВ. Доришунос.

рам юртбошимизнинг азиз жонларига қасд қилиб, юрт барқарорлигига путур етказишга уринганида яна бир карра ёдимга тушди.

Ҳа, сафардош биродарим мутлақо ҳақ эди. Шу боис ҳали-ҳануз унинг сўзлари қулоқларимда акс садо бериб туради. Гоҳида юрт неъматларининг исроф бўлаётганини кўриб юрагим ачишади. Бамисоли денгиздек ястаниб ётган далаларга боқиб тўймайсан киши. Бироқ баъзи бировлар ана шу улуг неъматнинг қадрига етмаяпти. Аллақайси пайкалда экилгани бўйи суғорилмаган буғдой донларини қарға-кузгунлар кавлаб ётган бўлса, қаердадир зилол сув ариқдан тўппа-тўғри зовурга қуйилиб исроф бўляпти. Ўйланиб қоламан: инсоннинг беҳуда ўтаётган умри ҳам исроф-увол бўлаётган ана шу неъматларга ўхшайдими? Айрим қишлоқларда бир гуруҳ ёшулли алоқа бўлими олдида турнақатор тизилиб, нафақа тарқатувчининг йўлига интизор бўлиб туради. Гоҳо оқ-қора соқолли отахонлар шомга қадар қарта ўйнаб, “эгаси йўқ” алоқа бўлимига “қоровуллик” қиладилар. Мен уларни нафақа олмасин демаяпман, аммо умр елга созуриляпти-ку! Худди шу пайтда кимнингдир томорқаси, бошқа бировнинг чорваси, яна бирининг чала иморати ўз соҳибига маҳтал бўлиб турган бўлади-ку!

Хўп, бир ой — ўттиз кун почтанинг бўсағасини пойлаб икки минг-уч минг сўм нафақани ҳам олди, дейлик. Бугунги бозор ўпқонини ямашга ярармиди қанча вақт кетказиб “васлига етказган” ўша пул? Унга эришгунга қадар кетган вақтда томорқа, боғ-роғ билан, бозор ўчару савдосотиқ билан шуғулланиб, тагин даромад топиш йўллари изламайдими ўша аҳли мўъмин?

“Оллоҳнинг наздида кучли мўъмин заиф мўъминдан афзалдир” дея марҳамат этадилар Расули акрам жаноблари. Хўш, кучли мўъмин ким? Исириқ тутатиб, тиланчилик қилиб, бойваччаю тижоратчилар, харидору назоратчилардан дакки еб раста оралаб юрган нотавонми ёхуд кичик корхонаю меҳмонхоналар бунёд этиб, бемору муҳтожларга эҳсон қилаётган, фарзандларини юксак дунёвий илмлардан бахраманд этаётган ишбилармонми? Сиз билан биз уларнинг қайси тоифасига кирамиз? Ерга эгилишни, дастгоҳга яқинлашишни, новвоснинг охурига ем солишни, плёнка остида эртачи полиз етиштиришни билмайдиган ёки истамайдиган, нафақа ёки иш ҳақи илинжида бир ой — ўттиз кун почтани кўриқлаб, “Яна бир “доҳий” туғилиб, текинхўрлар жамиятини тузармикан” дея сароб хаёллар сураётган боқим гумроҳлар сирасига кирамизми? Билмадим... Шуниси аниқки, баъзилар онгидаги боқимлик унсурларини бартараф этиш

йўлида амалга оширилаётган хайрли ишлар баъзи жойларда бўртиб сезилмаётир...

Яна бир ачинарли ҳолат: қишлоқларда яшаётган ёшларнинг маънавий дунёсини камол топтириш билан деярли ҳеч ким шуғулланмаяпти. Газета-журналу бадий адабиёт муталаасини қўятуринг, 18 ёшдан 30 ёшгача бўлган йигитларнинг аксарияти ҳануз нафақахўр ота-онанинг қарамоғида. Кўпчилик қишлоқларда кичик саноат йўқ ҳисоби, томорқадан атиги икки марта (аввал буғдой, кейин макка-жўхори) ҳосил олинади, холос. Уларга деҳқончилик, чорвачилик, соҳибкорлик синоатларини ўргатадиган чинакам тажрибали, устозликка ярайдиган тадбиркорлар бармоқ билан санарли. Жамоа хўжалиги далаларида эса ишлагандан наф йўқ. Чунки йил — ўн икки ой маош берилмайди. Оқибатда ичкиликбозлик, маҳалладошларнинг чорва молларини ўғрилаш, ғаллазорлардан, омборлардан дон ўмариш каби ярамас иллатлар хуруж қилиб бормоқда.

Инсонни жиддий ўйламоққа мажбур этадиган муаммолардан яна бири бу — замондошларимизнинг, айниқса, ёшларнинг диний ва миллий урф-одатларга турли хил муносабатидир. Ҳадиси шарифларда таъкидланганидек, ҳар бир ишда ва ҳаттоки диний арконларни адо этишда ҳам меъёр сақлаган маъқул. Асримиз бошида қоқ Туркистонни маърифат ва маданият марралари сари етакламоқни ният қилган жадид зиёлиларнинг учта ашаддий мухолифи бўлган. Улардан кучлилари — тиш-тирноғигача қуроолланган ўрис чоризмию жоҳил бўльшевиклар бўлса, яна бири мутаассиб дин пешволари эди.

Яқин биродаримнинг қизи шундай савол билан мурожаат қилиб қолди:

— Баъзи дугоналарим университетга ҳижобда боришни маслаҳат беришади. Айримлари эса оврупоча русумда кийиниб юришни мақташади. Қай бири тўғри?

Ўйланиб қолдим. Савол ғоят жиддий эди. Ниҳоят, “Ўзингга қай бири маъқул?” деб сўрадим.

— Иккаласи ҳам маъқул эмас, — деди қизча.

— Баракалла, қизим, миллий либосда юрақолгин. Аммо қайси русумдаги либосда бўлсанг-да, дунёвий илмларни пухта ўзлаштиргин, — дея насиҳат қилдим.

Парвардигор сидқидилдан ибодат этмаган риёкорга қарата айтар эканки, “Эй бандам, баданингни покладинг-у, энг керак нарса — қалбингни покламадинг-да, аттанг!” Дарҳақиқат, энг мақбул ҳижоб қалб ҳижобидир. Ботиний ҳижобдан беҳабар муслиманинг эса зоҳирий ҳижобда юриши ҳисобга қирмайди. Зеро, муҳтарам Президентимиз таъкидлаганларидек, Оллоҳ қалбимизда, юрагимиздадир.

Миллий педагогикамизга асос солган алломалардан бири Абдулла Авлоний тақводор зот бўлиш билан бир қаторда ўша даврдаёқ қотиб қолган исломга қарши тараққийпарвар исломни ёқловчи маърифатпарвар шахс бўлганлар. “Айрим хаста, чаласавод, муштипар оналаримиз ҳеч маҳал фарзандларини комил этиб тарбиялай олишмайди”, дейди у киши. “Хўш, унда ким тарбиялайди, оталарми? — дея ўзига ва жамоатчиликка савол беради адиб. — Қайси оталарни айтмоқдасиз? Ўзлари бесавод, ярим жоҳил, ярим оч, ярим тўқ оталарними?.. Унда фарзандларимизни ким тарбиялайди? Мударрисларми? Қайси мударрисларни айтяписиз? Ўзлари чаласавод, дунёвий илмлардан беҳабар, бирор нарсдан ажабланишса, “субҳонллоҳ” дея ёқасига туфлаб, тасбеҳ ўғиришдан бошқа нарсага ярамайдиган мударрисларними?” дея куйинган Авлоний мудроқдаги тафаккуримизни зангдан тозалашга даъват этади.

Таассуфки, на диний ва на дунёвий ташунчага эга бўлган “мулла”ларни кўплаб учратиш мумкин. Шу ўринда ўзим гувоҳ бўлган бир воқеани айтиб бермоқчиман. Бир марҳум маъракасида Қуръоннинг кичик сураларини чала-чулпа қироат қилиб ўтирган “мулла” ўзини кўрсатиб қўйгиси келдими, даврадаги ёшларга танбеҳ-дашном бера бошлади:

— Соч кўйишларингни кўрган одам кофирнинг боласи деб ўйлайди. Шу энди

муслмончиликка кирадими? Бошларингдаги тук игна бўйи бўлар-бўлмас уста-рада қирдириб туришларинг керак. Ҳе, тавба, сенларни қандай ота-она, қандай муаллим тарбиялапти ўзи?!

Унинг бундай гапларига тоқат қила олмай, секингина эътироз билдирдим:

— Домла, кечирасиз, сиз “Аш-шамол ан-набавийа” деб номланган китобни ўқиганмисиз?

— Қанақа китоб у? Ўзбекчами, ким ёзган?

— Бу китобни Абу Исо Муҳаммад имом ат-Термизий ҳазратлари ёзганлар. Ўзбекчага ҳам ўгирилган. Ўзбекчасига “Пайғамбар алайҳиссаломнинг хос фазилатлари” деб номласак бўлади. Мени маъзур тутасиз-у, сиз уни ўқимай туриб, ўзингиз билмаган ҳолда, соч ўстирган кишини “кофир” деб сўқяпсиз, яъни гуноҳга ботяпсиз. Аслида, соч қўйиш расулulloҳнинг суннатларидан бири-ку!

Мулланинг жаҳли чикди-ю, бироқ сездирмади. Озгина тараддуддан сўнг ўсмоқчилаб сўради:

— Хўш, китобда соч ҳақида яна нималар ёзилган экан?

— Асарда пайғамбаримизнинг бўйбасту феъл-атворлари, таҳорат олишу намоз ўқишлари каби барча амаллари батафсил тасвирланган. Айниқса, сарвари коинотнинг муборак сочлари елкалари оша кураклари ўртасидаги “муҳри нубувват”, яъни пайғамбарлик белгиларидан бири бўлмиш холга тегиб турар ва шамол эсганда орқаларида туриб намоз ўқиган саҳобаларнинг димоқларига хушбўй ҳидларни олиб келар экан. Сиз эса “Соч қўймоқ муслмонга хос эмас” деб ўйламай-нетмай гапиряпсиз.

Албатта, мулзам бўлган мулла мени ич-ичида роса яниган бўлса керак. Афсуски, орамизда ҳали авомликдан, саводсизликдан қутулмай, имомлик талашиб юрган ана шундай чаламуллалар сероб. Назаримда, кишиларнинг, айниқса, мурғак қалбли ёшларнинг турфа ақида-парастлар ва ваҳҳобийлик сингари оқимларга қўшилиб қолишларига айрим чала-

мулла диндорларнинг маърифий ва иломий жиҳатдан саводсизликлари ҳам сабаб бўлмоқда. Наманган фожиаси, Тошкентдаги февраль воқеалари ана шундай хулосалар чиқаришга асос бўлди. Демак, сабоқ олиш фурсати етди.

Ёшларнинг руҳиятига салбий таъсир этувчи омиллардан яна бири — биз, катталарнинг ахлоқсиз одатларимиз, кўркўрона ғарбча урфга сажда қилишимиздир. Бир довруқли актёрга ихлосим баланд эди. Айни чоқда у киши мўйсафид бўлиб қолдилар. Шу зот, бир қарасанг, нуроний отахон ролида саҳнага чиқади, яна бир қарасанг, иккала қўлида хориж виносини кўз-кўз қилиб телерекламада ўзини ашаддий улфатбоз сифатида намоён этади. Ана шу вино ўлгурнинг рекламасида бирон бир ёшроқ актёр тасвирга тушса ҳам бўлаверарди. Бунинг учун озгина ўй-фикр, шарм-хаё бўлса, бас.

Бу гаплар кийинишимизга, юриш-туришимизга, қолаверса, яшаш тарзимизга ҳам бевосита тааллуқлидир. Илло, биз истибдоди зўр қизил империядан қутулдиг-у, афсуски, беҳаё қавмнинг урф-одатларига тақлид қилишдан халос бўла олмаяпмиз.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, юқоридаги каби салбий ҳолатлар юртбошимизни-да жиддий ташвишга солмоқда, шу сабаб ҳам ул мухтарам зот маънавият, ёшлар тарбияси ва бебаҳо қадриятларимизни асраб-авайлаш хусусида ҳар биримиздан-да кўпроқ қайғурмоқдалар ва барча ислохотларни бу каби камчиликларни бартараф этишга, буюк келажакли давлат қуришга, авлодларга озода ва обод Ватан қолдиришга йўналтирмоқдалар. Бу тамойиллар китобларида, нутқ ва кўрсатмаларида ўз аксини топиб, ўзининг амалий ва зарурий хусусиятлари билан миллатимиз тараққиётида муҳим аҳамият касб этмоқда. Сизу бизнинг энг шарафли бурчларимиздан бири эса ёшларни фақат ва фақат тўғри йўлдан нурли келажак сари бошлашдан иборатдир. Иншооллоҳ, бу йўлда Яратганнинг ўзи бизга мадакор бўлгай!

Иқтисодий тараққиёт = ижтимоий кафолатлар омили

Германиянинг Ўзбекистондаги Фавқулодда
ва Мухтор элчиси жаноб Райнхарт
БИНДЗАЙЛЬ билан суҳбат

— Элчи жаноблари, инсоният бугун XXI аср бўсағасида турган экан, табиийки, бу борада турли, баъзан қарама-қарши фикр-мулоҳазалар билдирилмоқда. Айрим сиёсатчи ва давлат арбоблари уни том маънода ижтимоий-иқтисодий тараққиёт ҳамда маърифат асри бўлажagini башорат қилаётган бўлсалар, бошқалар мавжуд кескинлик ва зиддиятларнинг янада кучайишидан хавфсирамоқдалар. Эҳтимол, инсониятнинг келажагига ана

шундай зиддиятли қарашларнинг сабабини ўзимиз яшаб турган даврдан изламоқ лозимдир? Дарҳақиқат, XX аср тарихига назар солсак, бир томондан, беқиёс ижтимоий-иқтисодий тараққиёт, техника ва технологиянинг мислсиз ривожини, иккинчи томондан, инқилобий бўҳронлар, миллионлаб инсонларнинг ёстиғини қуритган икки жаҳон уруши, дунёнинг кўплаб мамлакатларида рўй бераётган иқтисодий ва экологик инқироз, бир қатор минтақавий низоларнинг гувоҳи бўламиз. Наҳотки шундай зиддият ва муаммолар инсониятнинг доимий ҳамроҳи бўлса? Сиёсатчи ҳам олим сифатида буни қандай шарҳлаган бўлур эдингиз? Сизнингча, XXI аср — иқтисодий тараққиёт, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, маърифат асри бўлишига умид қилса бўладими?

— Саволингизга жавоб беришдан олдин бир нарсага эътиборингизни қаратмоқчиман. Гап шундаки, башарият тарихининг муайян давлари ҳақида сўз кетганда, одатда, хоҳ оддий инсон, хоҳ мухтассис бўлсин, ўзи яшаган даврга ҳолисона баҳо бериш ўрнига, унинг ижобий

жихатларини ҳам, зиддият ва муаммоларини ҳам бўрттиришга интилади. Ваҳоланки, ҳар бир тарихий даврнинг ҳам ижобий томонлари, ҳам ўзига хос қарама-қаршилик ва муаммолари бўлади. XX асрнинг башарият тамаддунида тутган ўрни ва бу даврга хос зиддиятларнинг таъсири ҳақидаги фикрингизга қўшиламан. Аммо инсоният тақдирида кескин бурилиш ясаган бошқа тарихий даврларни ҳам хотирамизда жонлантиришимиз мумкин-ку! Антик даврнинг улкан кашфиётлари, Буюк салб юришлари, Америка қитъасининг кашф этилиши, Амир Темур замонидаги тараққиёт, Овруподаги инқилобий тўнтаришлар, XIX асрда физика, кимё, тиббиёт соҳасидаги буюк кашфиётлар шулар жумласидандир. Яъни, инсониятнинг келажаги, истиқболлари ҳақида ўйлаганимизда унинг иқтисодий ва маданий-маънавий негизлари узоқ тарихий ўтмишимизга бориб тақалишини назарда тутмоғимиз лозим. Дейлик, антик давр илми ва маданияти ёки қадимий шарқ фалсафий-ижтимоий меросини инobatга олмай туриб бугунги маданий-маънавий кадрятларни ва гуманитар илм тараққиётини тасаввур этиб бўладими? Ёинки, XX аср техника ва технологиясининг мислсиз тараққиёти буюк жүғрофий кашфиётлар, саноат инқилоби,

XVIII — XIX асрдаги физика, кимё, тиббиёт, биология соҳасидаги кашфиётларга бориб тақалмайдими? Назаримда, бусиз инсоният тараққиётининг нафақат бугунги даврини, балки эртанги куни, истиқболлини ҳам тасаввур этиш қийин.

Одам боласи бугун рўбарў келаётган зиддият ва муаммоларнинг туб илдизларини ҳам бир неча аср олдинги ўтмишимиздан изламоғимиз даркор. Масалан, экологик муаммолар фақат XX аср меваси деб ўйласак, хато қилган бўламиз. Тўғри, бу даврга келиб у инсониятнинг саломатлиги ва умуман ҳаётига жиддий таҳдид солаётган муаммога айланди. Аммо экологик инқирознинг туб илдизлари инсонда табиатга нисбатан шафқатсизлик, қандоқ қилиб бўлса ҳам уни ўз измига бўйсундириш майли пайдо бўлган даврларга яъни, узоқ ўтмишимизга бориб тақалади. Кишилиқ жамияти пайдо бўлибдики, унинг бутун тараққиёти давомида бунёдкорлик фаолияти бузғунчилик илллати билан ёнма-ён яшаб келган. Агар сўнги тўрт-беш аср мобайнида ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига етказилган зарарни бир кўз олдимизга келтирсак, бугунги экологик вазият сабаблари анча ойдинлашган бўларди. XXI асрда ечимини кутаётган бошқа бир қатор муаммолар хусусида ҳам шундай дейиш

Берлиндаги машҳур Бранденбург дарвозаси

мумкин. Шунга кўра, XXI аср — иқтисодий тараққиёт, ижтимоий-сиёсий барқарорлик ҳамда маърифат асри бўлиш-бўлмаслиги масаласига эҳтиёткорлик билан ёндашган маъқул. Ўйлашимча, турли мамлакатларнинг, дунё халқларининг ҳамжиҳатлиги, мақсад ва манфаатларининг муштараклигига эришилгандагина асримизга хос энг кескин муаммо ва зиддиятларнинг ечилишига умид қилса бўлади.

— *Фикрингизнинг давоми сифатида айтмоқчиманки, бу ҳақиқат Оврупо Ҳамжамиятига аъзо бўлган мамлакатларда яхши англаб етилган кўринади. Чунки, дунёнинг кўпгина минтақаларида иқтисодий кескинлик, ижтимоий-сиёсий беқарорлик ҳукм сураётган бир пайтда Оврупо мамлакатларининг сиёсий, иқтисодий ва молиявий имкониятларини бирлаштириш тамойили кўзга яққол ташланмоқда. Ана шу жараёнда етакчи ўрин тутган мамлакат вакили сифатида бу яқинлашув — интеграциянинг келажаги, истиқболи ҳақида қандай фикрдасиз?*

— Оврупода интеграция жараёнларининг илк куртаклари 80-йилларнинг аввалиданоқ кўрина бошлаган бўлса-да, 1991 йилда имзоланган Маастрих шартномаси бу минтақада янги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳамжамият шакланганини тасдиқлади. Маастрихда тўпланган 12 давлат раҳбарлари ягона иқтисодий ва молиявий сиёсат юритиш ҳақида келишибгина

қолмай, Оврупо Ҳамжамиятига ҳам асос солган эдилар. Натижада 345 млн. овруполикни бирлаштирган Ҳамжамият ички иқтисодий бозори дунёдаги энг қудратли иқтисодий минтақалардан бирига айланди. Ҳамжамиятга аъзо бўлган барча мамлакатлардаги ижтимоий-сиёсий барқарорлик, иқтисодий юксалиш, пул бирлигининг мустақамлиги ва бюджет интизоми туфайли бутун минтақа ҳудудида ягона тўлов воситаси — евронинг жорий этилишига имкон яратилди. Бу, ўз навбатида, Овруподаги интеграцион жараёнларнинг нақадар юқори поғонага кўтарилганидан далолат бериб турибди. Энг муҳими, бундай бирлашув минтақадаги мавжуд иқтисодий, молиявий имкониятлар, ишчи кучи ва интеллектуал салоҳиятдан оқилона фойдаланиш, вужудга келаётган муаммоларнинг биргаликда ҳал этилишини таъминлайди. Оврупо қитъасида кечаётган мазкур жараёнлар келгусида дунёдаги барча мамлакатларнинг интеграциялашувига туртки сифатида хизмат қилса ажаб эмас. Ўйлайманки, бундан бутун дунё ҳамжамияти ҳам, ҳар бир мамлакат аҳли ҳам фақат ютган бўлур эди.

— *Маълумки, ҳар бир мамлакат, халқ ва миллат тақдирида унинг ҳаёт-мамоти, истиқболлини белгилаб берадиган воқеалар бўлади. Ўзбек халқи учун бу — неча асрлардан буён орзиқиб қутилган мустақилликка эришув баҳти бўлса, олмонияликлар учун — икки немис давлатининг*

бирлашувидир. Биз — собиқ шўро фуқароларига Берлин деворининг кулаши “совуқ уруш”нинг тугагани ҳамда темир ишканжалар олиб ташланганининг тимсоли эди. Хўш, олмонларнинг ўзи бунга қандай муносабатда? Бу жараён у қадар силлиқ кечмаётгани ва бу борада муайян қийинчиликлар ҳам юзага келаётганини қандай изоҳласа бўлади?

— Сезишимча, икки давлатнинг бирлашуви жараёнида пайдо бўлаётган қийинчиликлар мамлакатимиз матбуотида бир оз бўрттириб кўрсатилаётгандек туюлса-да, очигини айтганда ҳам Ғарбий ва Шарқий Олмония ўртасидаги тафовутлар ҳамон кўзга ташланиб турибди. Шу сабабли шарқий ҳудудларда иқтисодиётни юксалтириш, аҳоли турмуш даражасини ғарбий ҳудудлар даражасига етказиш — ҳукуматимизнинг бугунги кундаги асосий вазифаси бўлиб қолмоқда. Бу жараённинг бошланғич даврларидаги энг катта муаммо — шарқий олмонларнинг “коммунистча” тафаккури ва менталитетини тубдан ўзгартириш, ташаббускор, мустақил фикрлайдиган шахсларни тарбиялаш, тадбиркорлар табақасини шакллантириш масаласи эди. Бундай мураккаб муаммоларни фақат маълум қарорлар билан ҳал этиб бўлмаслиги ва бунга жуда катта миқдорда маблағ ажратиш лозимлиги аён бўлиб қолди. Шу боис планли хўжалик ва маъмурий-буйруқбозлик тамойиллари асосига қурилган собиқ ГДР иқтисодиётини ижтимоий ҳимояга асосланган бозор иқтисодиётига айлантириш мақсадида 1990-96 йиллар мобайнида 800 млрд. марка ажратилди. Уй-жой қурилиши, транспорт инфратузилмаси, кичик ва ўрта тадбиркорликнинг ривожланишига ҳам жуда катта миқдорда сармоялар жалб этилди. Натижада, шарқий ҳудудларнинг иқтисодиёти йилдан-йилга юксалиб бормоқда. Ҳатто баъзи иқтисодий кўрсаткичлар, хусусан, иқтисодий ўсиш суръатлари бўйича шарқий ҳудудлар Оврупода етакчи ўринга кўтарилгани, бу ерда истиқомат қилаётган аҳоли даромади ва нафақалар миқдорининг узлуксиз ўсиб бори-

ши, жаҳон бозорида рақобатбардош маҳсулот чиқараётган корхоналар сонининг кўпаяётгани яқин келажакда ғарбий ва шарқий ҳудудлар ўртасидаги тафовутлар барҳам топажигидан дарак бермоқда.

— Олмония сингари юксак тараққий этган, иқтисодиёти барқарор мамлакатларда сиёсий фаолиятнинг иқтисодиётга таъсири ҳақида сўз кетганда ҳар гал шундай хулосага келасиз: ҳокимият тепасига қандай сиёсий куч ёки партия келишидан қатъи назар, иқтисодиёт ўз қонуниятлари бўйича ривожланиб бораверади. Мамлакатингизнинг сўнгги йигирма ўттиз йиллик тараққиёти шундан далolat бериб турибди. Қолаверса, Олмония тажрибасининг яна бир муҳим жиҳати шундаки, бунда иқтисодий тараққиёт ижтимоий мақсадларга йўналтирилгани, ижтимоий масалаларни ҳал этишга қаратилгани яқиндагина мустақилликка чиққан ҳамда бозор иқтисодиёти сари дадил одимлаётган Ўзбекистон учун алоҳида аҳамият касб этади. Иқтисодий тараққиёт ва ижтимоий сиёсатнинг бундай муштараклигига қандай эришилган?

— Биласизки, Иккинчи жаҳон урушидан кейин олмон заминиде икки немис давлати пайдо бўлди. Шарқда — шўро модели асосида қурилган ҳамда маъмурий-буйруқбозлик тамойилларига суянган сталинча тузум шаклланган бўлса, ғарбий Олмонияда ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётига асос солинди. Доктор Людвиг Эрхард раҳбарлигида ишлаб чиқилган ва амалга оширилган иқтисодий моделнинг (матбуотда ва илмий адабиётда у “Эрхард ислохотлари” деб ном олган) моҳияти капитализмнинг илк шаклланиш давридаги “Манчестер либерализми”га хос “ҳамма ўзи учун” тамойилидан ёки XX асрнинг иккинчи ярмида бир қатор мамлакатларда қўлланган “шок терапияси” усулидан воз кечганидагина эмас, балки иқтисодий ислохотлар биринчи галда ижтимоий мақсадларга қаратилганида намоён бўлади. Сўнгги ўттиз-қирқ йил мобайнида мамлакатимизда эришилган барча ютуқлар, таъбир жоиз бўлса,

“олмон иқтисодий мўъжизаси” ана шу омил билан бевосита боғлиқ эканига шубҳам йўқ. Ўзбекистонда ҳам олмонча ижтимоий-иқтисодий тараққиёт моделига ўхшаш йўлдан борилаётгани, хусусан, ўтиш даврида давлат бошқарув функциясининг сақлаб қолиниши, кучли ижтимоий ҳимоя тизимининг шакллантирилиши, кичик ва ўрта бизнесга кенг йўл очилгани ижобий натижалар бера бошлаганидан хабарим бор.

Энди, Олмония тараққиёт моделини дунёга машҳур қилган ижтимоий ҳимоя тизими ҳақида сўзлашдан олдин, унинг иқтисодий асоси хусусида қисқача тўхталиб ўтсак.

Германия Федератив Республикаси энг ривожланган етти мамлакатдан бири сифатида, иқтисодий қудрати бўйича учинчи, савдо-сотиқ бўйича иккинчи ўринни эгаллаб келмоқда. Сўнгги қирқ йил мобайнида ялпи ички маҳсулот қарийб 6,5 баробар ошгани ва 1995 йилда 2,7 триллион маркани ташкил этгани ёки, соддароқ қилиб айтганда, аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган маҳсулот ва кўрсатилган хизмат кўлами мисли кўрилмаган кўрсаткич — 42200 маркани ташкил этгани мамлакат иқтисодий қудратининг ёрқин ифодасидир. Бундай юксак натижаларга қандай эришилди, деб сўрасангиз, мана бу омилларни санаб ўтган бўлардим: корхоналар ўртасидаги кескин рақобат; юқори иш унумдорлиги; ишчи-хизматчиларнинг касбий тайёргарлиги ва юксак малакаси; меҳнатга нисбатан масъулият; кенг тармоқли, намунали шаклланган бозор инфратузилмаси; илмфан ва технологиянинг тараққий этгани, марканинг мустақиллиги. Тараққиётимизнинг яна бир, эҳтимол, энг муҳим омили — мамлакатимизда ҳукм сураётган тинчлик-осойишталик, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, аҳолининг турли гуруҳ ва табақаларини қамраб олган, пухта ўйланган ижтимоий ҳимоя тизимининг мавжудлигида намоён бўлади. Айтиш жоизки, ҳозирги даврда аҳолига кўрсатилаётган ижтимоий хизматлар кўлами ялпи ички

маҳсулотнинг учдан бир қисмини ташкил этади. Ижтимоий хизматларнинг учдан бири — пенсия суғуртасига, 20 фоиздан ортиқроғи касаллик суғуртасига тўғри келади.

Ижтимоий ҳимоя тизимининг эътиборга лойиқ яна бир жиҳати шундаки, у ёлланма ишчи-хизматчиларни ҳимоя этибгина қолмай, эҳтиёжманд гуруҳлар ҳамда уруш қурбонларининг оила аъзоларига моддий ёрдам кўрсатиш, болалар нафақалари ва талай бошқа ижтимоий тўловларни ҳам кўзда тутаяди. Бундан ташқари, уруш ногиронлари, хизмат ва зифасини ўтаётган чоғда соғлиғини йўқотган бундесвер солдат ва офицерларига текин даволаниш имкони берилади, уларнинг ишга жойлашиши ҳамда турли курсларда малака оширишлари учун тегишли нафақалар тўлаб борилади.

Шу тариқа иқтисодий тараққиёт — ижтимоий сиёсатнинг мустаҳкам пойдевори, аҳоли турли гуруҳ ва табақалари талаб-эҳтиёжларининг тўлиқ қондирилиши ва муҳими, мамлакат ижтимоий-сиёсий барқарорлигининг асосий омили сифатида хизмат қилмоқда.

Аммо мамлакат ялпи ички маҳсулотининг учдан бир қисми ижтимоий мақсадларга сарф этилиши баъзи нохуш ҳолатларни келтириб чиқараётгани, хусусан, сўнгги кезларда айрим корхоналаримизнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигига салбий таъсир этаётгани, бандлик соҳасидаги вазиятни мураккаблаштираётгани ҳам сир эмас. Шу боис, федерал ҳукуватимизнинг бугунги кундаги саъй-ҳаракатлари бир мақсадга — аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш тизимининг эришилган даражасини сақлаб қолган ҳолда, бу тизимни янада такомиллаштириш ва самарадорлигини оширишга қаратилган.

Сиёсатнинг, сиёсий партияларнинг иқтисодиётга таъсири ҳақида айтмоқчиманки, агар мамлакат иқтисодиётини денгизда сузаётган улкан бир кемага қиёсласак, унга тушганларнинг барчаси — ирқи, миллати, дунёқараши, сиёсий

маслаги ва манфаатларидан қатъи назар, кеманинг ўз манзилига эсон-омон етиб боришини таъминламоғи лозим. Кемани билиб-билмай тескари томонга буришга интилаётганлар (бизнинг мисолимизда бу турли сиёсий партиялар бўлсин) эртами-кечми сувости қояларига дуч келишлари ва кемадагилар билан биргаликда ўзлари ҳам ҳалок бўлишларини яхши англаб етадилар, деб ўйлайман. Шу боис, мамлакатимизда фаолият юритаётган сиёсий партиялар иқтисодий-тимизга путур етишидан эмас, аксинча, унинг барқарорлиги ва янада юксалишидан манфаатдордирлар.

— Шу ўринда яна бир масалага эътиборингизни қаратмоқчиман. Билишимизча, Олмонияда бир неча миллион хорижий ишчи-хизматчилар истиқомат қилади. Айтинг-чи, бу қадар кўп хорижий ишчи-хизматчиларнинг жалб этилиши бандлик муаммоларини ҳамда меҳнат бозоридаги вазиятни кескинлаштирайдими? Иш берувчилар ва хорижий ишчи-хизматчилар ўртасидаги муносабат қандай бошқарилади?

— Дарҳақиқат, сўнгги ўттиз йил мобайнида Олмония том маънода эркин, демократик, инсонпарвар мамлакатлардан эканини исботлаб келмоқда. Бугунги кунда мамлакат аҳолисининг қарийб ўн фоизини хорижликлар ташкил этади. Уларнинг аксарияти мамлакатнинг ғарбий қисмида истиқомат қилади, 50 фоиздан ортиқроғи эса ўн йилдан кўпроқ вақтдан буён яшаб келмоқда. Бундан ташқари, 1987 йилдан бошлаб собиқ “шарқ блоки”, биринчи навбатда Совет Иттифоқидан немис миллатига мансуб 2,2 млн. кишининг кўчиб келгани ҳам жамиятимизнинг очиқлиги, халқимизнинг бағрикенглигидан далолат беради. Қолаверса, Олмония Овруро Ҳамжамиятида яшайдиган ҳар бир инсон касб-кор, яшаш ва иш жойини эркин танлаш ҳуқуқига эга бўлишини доимо ёқлаб келган мамлакатлардан. Шу боис бу ерга қонуний равишда кўчиб келган ҳар бир хорижлик ишчи-хизматчи туб аҳоли сингари барча иж-

тимоий кафолат ва имтиёзлардан тўлиқ фойдаланиши мумкин. Бизда қайси миллат вакили бўлишидан қатъи назар, таҳқирланиши, камситилишига йўл қўйилмайди. Дейлик, бирон бир корхонада ишчилар сонини қисқартириш зарурати туғилса, бунда уларнинг қаердан кўчиб келгани ёки қайси миллатга мансублигига эмас, корхонадаги иқтисодий вазиятга қаралади ва масала доимо ижтимоий адолат ва қонун юзасидан ҳал қилинади. Акс ҳолда, ишсиз бўлиб қолган хорижликларнинг аксарияти аллақачон ўз ватанига кўчиб кетмасмиди?! Фикримизнинг исботи тариқасида Федерал статистика бошқармасининг мана бу маълумотга эътиборингизни қаратмоқчиман. 1998 йилнинг бошида олинган маълумотга кўра, Олмонияда 2 млн.дан ортиқ турк, 721 минг югославиялик, 608 минг италиялик, 363 минг юнонистонлик, 283 минг поляк — ҳаммаси бўлиб 7 млн.дан ортиқ чет эл фуқаролари истиқомат қилиб келаётган экан.

Шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, мамлакатимизга бундан ўттиз-қирқ йил бурун кўчиб келган ишчи-хизматчилар билан “гастарбайтер”ларнинг кейинги авлоди ўртасида муайян фарқ борлигини илғаб олиш қийин эмас. Бу аввало уларнинг касбий қизиқишларида намоён бўлади. Агарда кекса авлод вакиллари-нинг аксарияти қайта ишлаб чиқариш саноатида ишлашни маъқул кўрган бўлса, ёшлар кўпинча хизмат кўрсатиш соҳаси, айниқса, меҳмонхона сервиси, савдо-сотиқ ва умуман, яқка тартибдаги меҳнат билан шуғулланишни афзал кўради.

Ишсизлик муаммоси ҳақида гапирадиган бўлсак, табиийки, чет элликлар орасида ишсиз бўлиб қолганлар сони туб миллат вакилларига нисбатан кўпроқ. Масалан, Олмония Иқтисодий институти-нинг профессори доктор Хельги Херрман томонидан 1997 йилда ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, 20-24 ёшдаги чет элликларнинг 65 минг 800таси ёки рўйхатга олинган ишсизларнинг 13,9 фоизи иш билан банд бўлмагани ҳолда,

худди шу ёшдаги туб миллат вакиллари орасида бу кўрсаткич 9,5 фоизни ташкил этган. Аммо шуниси ҳам борки, чет элликларнинг ҳар қандай ишни бажаришга тайёр экани, хусусан, туб миллат вакиллари унчалик хуш кўрмайдиган қурилиш, меҳмонхона сервиси, савдо-сотик, кўча ва офисларни йиғиштириш ишларини бемалол бажариб кетавериши сабабли бу соҳаларда бандлик муаммоси у қадар кескин тус олмаган.

Албатта, мамлакатимизга кўплаб хорижий ишчиларнинг кўчиб келиши уларни уй-жой ва иш билан таъминлаш, таълим олиш ва малака оширишлари учун тегишли шарт-шароит яратиш, чет элликлар орасидаги инуютчиликнинг олдини олиш билан алоқадор кўплаб жиддий муаммоларни юзага келтиради. Шу ўринда чет эл ишчи кучининг иқтисодий-тимизда тутган мавқеи ҳамда мамлакатимизнинг мазкур соҳага тегишли халқаро битим ва шартномалардан келиб чиқадиган сиёсий-ҳуқуқий мажбуриятлари асосида федерал ҳукумат томонидан бу масалалар билан шуғулланадиган махсус вакил лавозимининг жорий этилганини алоҳида таъкидлаган бўлур эдим. Ҳукумат вакили зиммасига иммиграция масалаларига доир умумий қонун-қоидаларни ишлаб чиқиш, тегишли давлат муассасалари, элчихоналар, чет элликлар масалалари билан шуғулланадиган турли ижтимоий-сиёсий гуруҳлар фаолиятини мувофиқлаштириш, хорижий ишчи кучининг мамлакат иқтисодийётида тутган ўрни, давлатимизнинг бу борадаги сиёсати, иммиграциянинг гуманитар жиҳатлари тўғрисида ҳолисона маълумотларни тўплаш ва кенг оммалаштириш вазифаси юклатилган. Бу саъй-ҳаракатлар чет эллик хизматчиларнинг ҳақ-хуқуқларини ҳимоялаш, уларнинг самарали меҳнат қилишлари ва дам олишлари учун зарур шарт-шароитлар яратиш, мавжуд муаммоларни (шу жумладан, бандлик соҳасидаги) ўз вақтида ҳал этишга қаратилган.

— Маълумки, Олмония сиёсий тузуми ҳамда парламент тизимининг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Айниқса, марказий парламент ва ҳукуматнинг ҳудудий бошқарув тизимлари билан ўзаро муштараклиги, ҳар бир вилоятнинг (федерал ерлик) ўз парламенти, ҳукумати ва ҳатто конституциясига эга экани катта қизиқиш уйғотиши табиийдир. Шу ўринда собиқ Иттифоқ республикалари, айниқса, Россия бошқарув тизимидаги бошбошдоқлик, марказ билан вилоят маъмуриятлари ўртасидаги кескин зиддиятлар, яъни Криловнинг машҳур масалидагидек — аравани ҳар томонга тортиш манзарасини кўз олдимизга келтирсак, мамлакатингизнинг бу борадаги ижобий тажрибаси муҳим аҳамият касб этади. Айтингчи, бошқарув тизимидаги турли бўғинларнинг бу қадар изчил ва самарали ҳамкорлигига қандай қилиб эришилади?

— Мамлакатимизнинг Асосий қонуни бўлмиш Конституцияда Германия республика ҳокимиятига эга демократик, федератив, ҳуқуқий ва ижтимоий йўналишдаги давлат экани белгилаб қўйилган.

Давлатимизнинг федерал тизими унинг номидаёқ (“Германия Федератив Республикаси”) ўз ифодасини топган. Албатта, федерализмнинг ҳам ўзига яраша муайян камчиликлари йўқ эмас. Аммо, ҳар қалай, у давлатимизнинг иқтисодий юксалиши, ижтимоий-сиёсий барқарорлиги, ҳар бир миллат вакилининг ҳақ-хуқуқларини тўла-тўқис таъминлашга имкон берувчи энг мақбул тизимдир. Унинг яна бир муҳим афзаллиги вилоятларга (федерал ерликларга) кенг ҳақ-хуқуқ берилганида намоён бўлади. Дарҳақиқат, 16 федерал ерликнинг ҳар бири ўз парламенти ва ҳукуматига эга ёки, таъбир жоиз бўлса, давлат ичидаги давлатлардир. Бундан ташқари, мамлакатимизнинг Асосий қонунда белгилаб қўйилгандек, федерал ерликлар ҳатто ўз Конституцияларига ҳам эга бўлишлари мумкин, аммо бу Конституциялар Асосий қонуннинг руҳи ва тамойилларига мос

Булут багридаги рангин мугажизаг...

бўлмоғи лозим. Эҳтимол, бундай тизим бошқа давлатларнинг фуқароларига галати бўлиб туюлар, бироқ мамлакатимизнинг сўнгги 50 йиллик тарихи асосида ишонч билан айта оламаники, мазкур тизим ўзини тўла-тўқис оқлади. Назаримда, федерализм тамойиллари асосида қурилган давлатнинг марказлаштирилган, унитар давлатлардан афзаллиги умумдават ва умуммиллий манфаатларнигина эмас, балки ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос жиҳатларини ифодалашида ҳам намоён бўлади. Бу ҳулосанинг нақадар тўғри эканини Швейцария, АҚШ, Бельгия сингари тараққий этган мамлакатлар тажрибаси ҳам кўрсатиб турибди.

Энди бошқарув тизими турли босқичларининг муштараклиги ҳусусида.

Турли бўғин бошқарув идораларининг ваколати авваламбор Асосий қонунда белгилаб берилган. Унга кўра, барча қонунлар асосан мамлакат парламенти томонидан қабул қилинса, федерал ер ҳоқимияти уларнинг бажарилишини таъмин этмоғи лозим. Бу ҳол федерал ерлик парламентларининг муайян ҳудуд ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, маданий-маиший ва бошқа масалаларидан келиб чиққан ҳолда тегишли қонунлар қабул этишига монелик қилмайди. Чунки ерликлардаги ҳар хил, хусусан, хўжалик масалаларини марказдан туриб ҳал этиб бўлмайди-ку! Қолаверса, федерал парламент ва ҳукумат зиммасига ташқи сиёсат, мудофаа, пул-кредит, ҳаво йўллари ва транспорт коммуникацияларига тааллуқли умумдават аҳамиятига молик масалаларни ҳал этиш вазифаси юкланган. Албатта, бошқарув турли бўғинлари фаолият доирасининг қатъий белгилаб қўйилгани барча муаммолар осон ва силлиққина ҳал этилишини англамайди. Баъзан федерал ва ҳудудий парламент, марказий ва маҳаллий ҳукумат ўртасида келишмовчиликлар ҳам пайдо бўлиши мумкин. Аммо бундай келишмовчиликлар парламентнинг тегишли қўмиталари ва ҳукумат департаментларида ёки, жуда бўлмаганида, федерал-конституциявий судда мавжуд қонунлар асосида ҳал эти-

лади. Муҳими шундаки, мамлакатимиз ҳаётининг қайси жабҳасини олманг, барча-барчасида қонун устуворлигининг гувоҳи бўласиз.

— Истиқлол йилларида Ўзбекистон таълим тизимида жиддий ўзгаришлар рўй бераётгани, хусусан, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг қабул қилиниши ва бу борада эришилган салмоқли ютуқлар дунё жамоатчилигининг эътиборини жалб этиб келмоқда. Президент Ислом Каримовга Олий мактаб фанлари халқаро академиясининг фахрий аъзолик дипломи тақдим этилганини ҳам мамлакатимиз таълим тизимидаги ижобий ўзгаришларнинг эътирофи деб баҳолаш мумкин. Дарҳақиқат, мавжуд иқтисодий қийинчиликларга қарамай, мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 7-8 фоизи (Япония, АҚШ, Канада сингари ривожланган мамлакатларда бу кўрсаткич 4-5 фоизни ташкил этади, холос) таълим-тарбия тизимида қаратилаётгани — Ўзбекистоннинг истиқболи, XXI асрдаги тараққиёти ва нуфузини таъминлаш демакдир.

Билишимизча, Олмония таълим тизими ва илм-фан салоҳияти жиҳатидан юксак тараққий этган мамлакатлар қаторидан ўрин олган. Бунинг ёрқин ифодаси сифатида 1990 йилдан кейинги давр мобайнида ўндан ортиқ олмон олими Нобель мукофотига сазовор бўлганини эслатиб ўтишимиз мумкин. Албатта, бундай муваффақиятларга бирдангина эришиб бўлмайди. Хусусан, “Эрхард ислохотлари” даврида бу борада жиддий муаммо ва қийинчиликларга ҳам дуч келингани маълум. Улар қандай қилиб ҳал этилгани ва умуман, мамлакат таълим тизимининг бугунги ҳолати ҳақида сўзлаб берсангиз.

— Аввало шуни айтиш лозимки, Иккинчи жаҳон урушидан олдин ҳам Олмония қудратли илмий-техникавий салоҳият, яхши тараққий этган таълим тизимига эга мамлакатлардан саналган. Дарвоқе, 90-йиллар мобайнида Нобель мукофотига сазовор бўлган олимларимизни тилга олганингизда асримизнинг биринчи чорагида ҳам бу нуфузли мукофотга сазовор бўлган 85 олимнинг

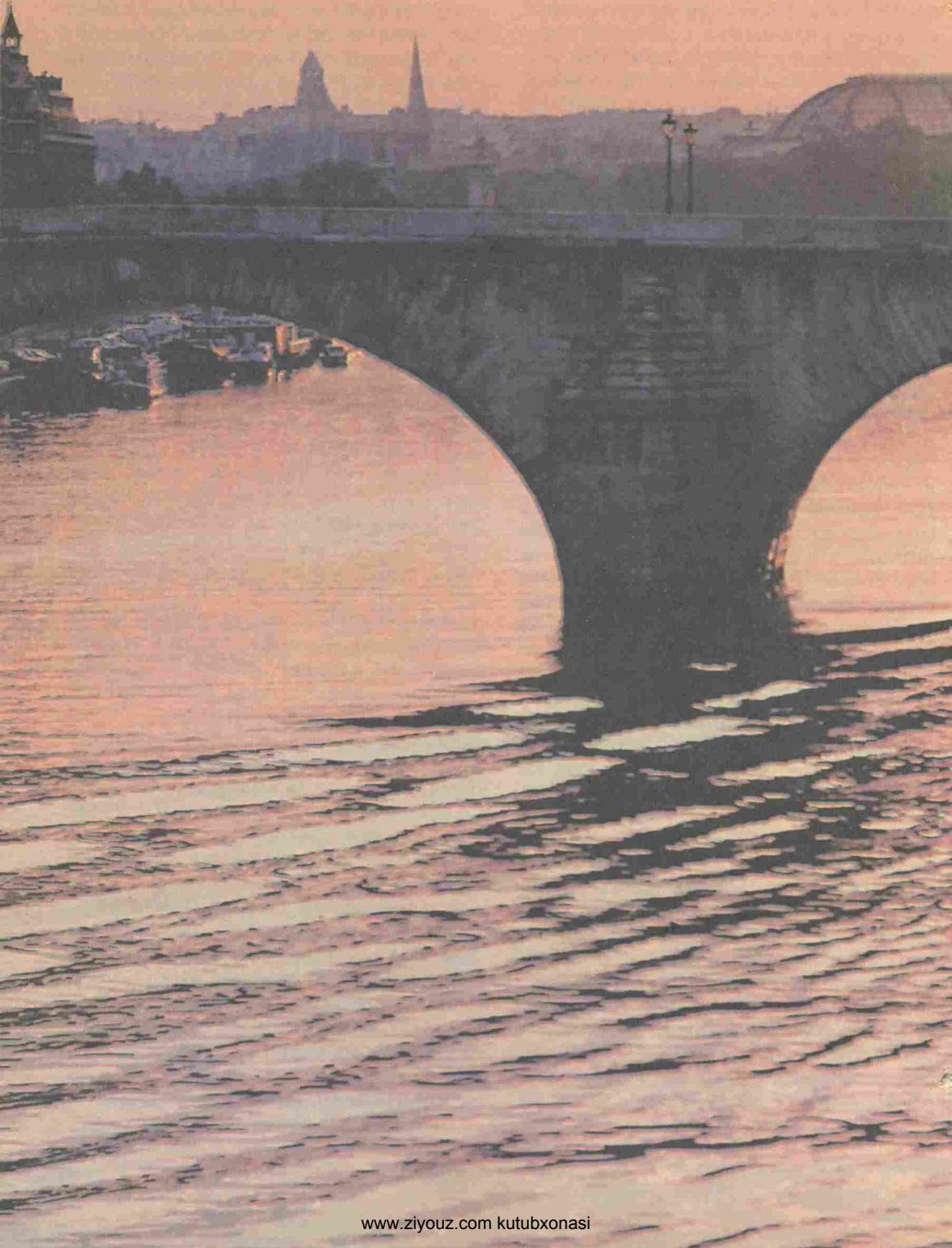
26таси ватандошларим экани хаёлимдан ўтди. Албатта, ўтган асрнинг иккинчи ярми — XX асрнинг бошида иқтисодиёт, илм-фан, маданият ва маънавият бора-сида эришган ютуқларимиз ҳақида узоқ гапириш мумкин. Афсуски, гитлерчилар ҳокимияти даврида мамлакатимизнинг иқтисодий қудрати, халқимизнинг маънавий-маърифий ҳамда ақлий салоҳиятига катта зарар етказилди. Оқибатда, буюк аждодларимиз томонидан яратилган минглаб нодир қўлёмалар ўтга ташланди, энг ачинарлиси, кўплаб иқтидорли олим ва зиёлиларимиз мамлакатни тарк этишга мажбур бўлдилар.

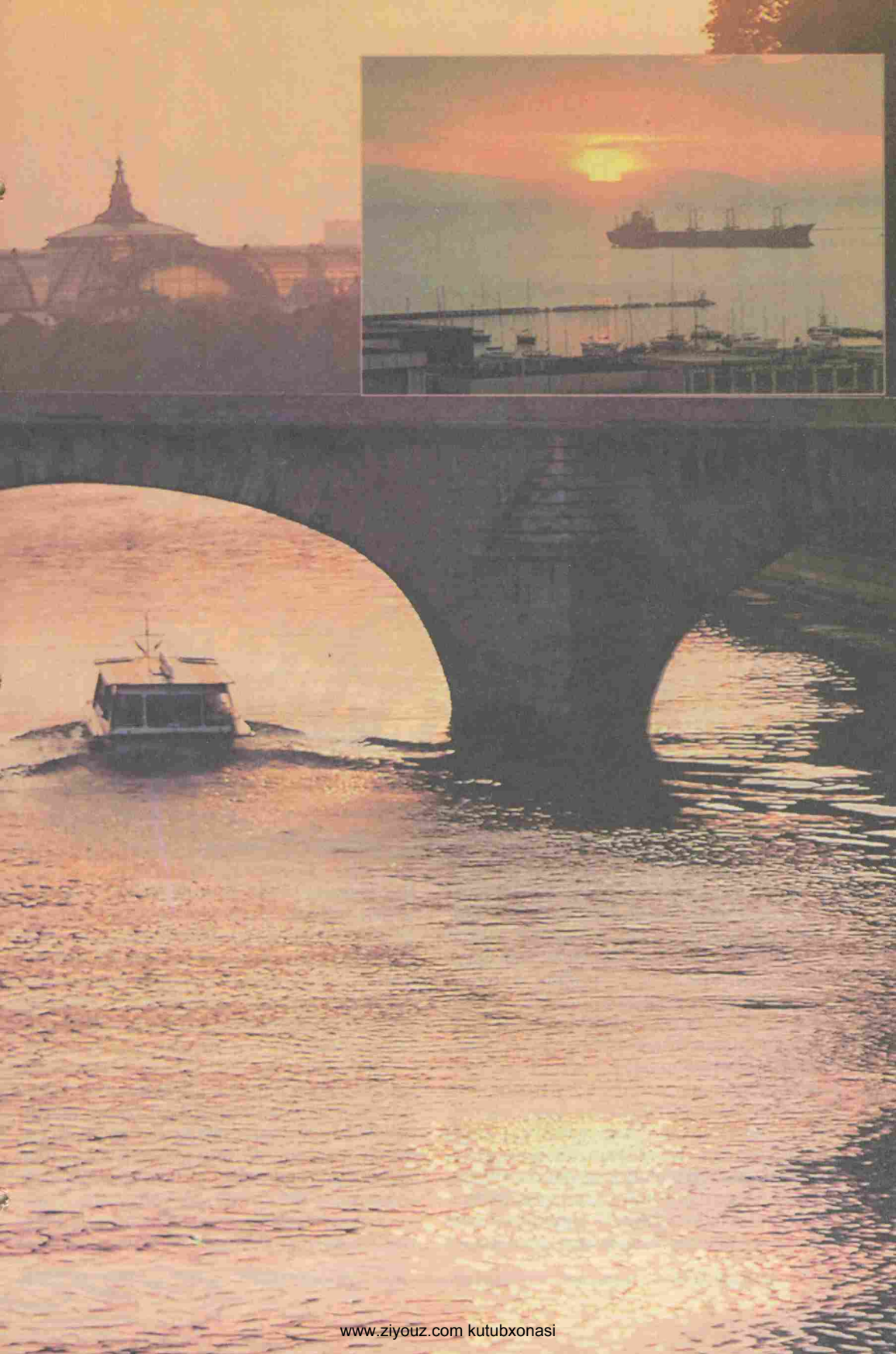
Урушдан кейин пароканда иқтисодиётимизни қайта тиклаш қанчалик қийин кечган бўлса, таълим-тарбия тизимини ва умуман халқимизнинг маданий-маънавий ҳаётини тўғри йўлга солиш ўн чандон мураккаброқ бўлган. Аммо айнан “Эрхард ислохотлари” даврида мавжуд иқтисодий-молиявий тақчилликка қарамай, вайрон бўлган шаҳар-қишлоқларимиз, sanoat корхоналарини тиклаш баробарида ижтимоий-маданий ҳаётни изга солиш, айниқса, таълим тизимининг ривожига алоҳида эътибор берилгани мамлакатимизнинг келажақдаги равнақи ва тараққиётига мустақам замин яратган эди. Албатта, такрор бўлса ҳам айтиш, таълим-тарбия соҳасида эришилган ва бугун дунё томонидан эътироф этилаётган ютуқлар ўз-ўзидан қўлга киритилгани йўқ. Қолаверса, ўз халқи, ватани олдидаги бурчини чуқур ҳис этган давлат арбобларимиз, таълим соҳаси захматкашлари ва зиёлилар бир неча авлодининг тинимсиз меҳнати ҳамда фидойилигини алоҳида таъкидлаб ўтишни истар эдим. Билсангиз, биз бугун худди ана шундай саъй-ҳаракат, жонбозлик ва фидойиликни сизнинг мамлакатингизда ҳам кузатиб турибмиз. Демак, Ўзбекистонда бу соҳада амалга оширилаётган ислохотлар яқин келажақда ўз мевасини беришига, таълим тизими юксак тараққий этган мамлакатлар даражасига кўтарилишига умид қилса бўлади.

— Ўзбекистоннинг Оврупо Ҳамжамиятига аъзо мамлакатлар билан иқтисодий, илмий-техникавий, маданий ҳамкорлиги йилдан-йилга тобора юксалиб, ривожланиб бормоқда. Айниқса, Ҳамжамиятда етакчи ўрин эгаллаб келаётган Олмония билан автомобилсозлик, электроника, химия sanoati, фан ва маданият соҳаларидаги ўзаро манфаатли ҳамкорлигимиз таҳсинга лойиқдир. Аммо булар икки мамлакат ўртасидаги кенг қамровли ҳамкорлик йўлида илк қадамлардир, холос. Сиз бу ҳамкорликнинг истиқболлари, келажаги хусусида нима дея оласиз?

— Келгусида мамлакатларимиз ўртасидаги ўзаро манфаатли ҳамкорлик барча соҳаларда ривожланиб боришига ишончим комил. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан буён ўтган саккиз йиллик даврни халқларимизнинг бири-бири билан ўзаро яқинлашуви ҳамда келажақдаги кенг қамровли ҳамкорлигимизга мустақам замин яратган муҳим бир босқич тариқасида баҳолаган бўлар эдим. Чунки ўтган давр мобайнида асосий эътибор ҳар икки халқнинг ўтмиши, маданияти ва маънавий қадриятлари, мамлакатларимизнинг иқтисодий имкониятларини ўрганиш, таҳлил этишга қаратилди. Албатта, кейинги йиллар мобайнида Ўзбекистонда Олмониянинг “Дойчебанк”, “Берлинербанк”, “Коммерцбанк”, “Дрезденербанк” сингари йирик банкларининг ваколатхоналари очилгани, ўнлаб қўшма корхоналарнинг фаолият юритаётгани, икки мамлакат ўртасида маҳсулот айирбошлаш миқдори 700 млн. маркадан ошиб кетгани ва кўплаб бошқа лойиҳаларнинг, маданий-маърифий тадбирларнинг амалга оширилаётганини таъкидлаб ўтиш мумкин. Аммо буларнинг барчаси, Сиз айтгандек, ўзаро манфаатли ҳамкорлигимиз, халқларимиз ўртасидаги дўстона муносабатларни юксак поғонага кўтариш йўлидаги илк қадамлардир.

Баҳодир ЗОКИР суҳбатлашди.

ОЁФИ ОСТИДА ЗАМИНУ ЖАННАТ...

Ҳафиза НАСРУЛЛАЕВА

МИЛЛАТ ТАРБИЯЧИСИ

“Миллатнинг келажаги оналар қўлида-дир” деб ёзган эди француз адиби Оноре де Бальзак. Бу қисқа ва лўндагина иборада аёлнинг дунё саҳнида тутган ўрни, унинг зиммасидаги шарафли бурч ва улуғ масъулият том маънода ўз ифодасини топган. Тарихий манбалар ҳам миллатнинг кучи, ватаннинг озодлиги ва инсоннинг бахт-саодати шу мунис зотларнинг баркамоллиги билан белгиланганидан шохидлик беради.

Ҳа, оналар миллат тақдири учун масъулдирлар. Қаердаки аёлнинг қадр-қиммати, обрў-эътибори юқори бўлса, ўша ерда миллатнинг қадри, куч-қудрати ҳам юксакдир. Қайси юртда аёллар ҳур, эркин бўлса, ўша мамлакат озод ва

мустақилдир. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки табиат аёлга фарзанд кўриш, унга оқ сут ва меҳр-муҳаббат беришдек илоҳий вазифани юклаган. У ана шу вазифа жараёнида ўзининг бутун ақл-заковати, қобилияти, феълү атворидаги яхши ва ёмон хислатларини зурёдига мерос қилиб беради.

Бир донишманд “Инсонлар ҳар вақт хотунлар истагани каби бўлажаклар; агарда буюк ва фазилатли одамларга эҳтиёжингиз бўлса, хотунларга буюклик ва фазилат ўргатингиз”, деган эди. Бугун ўзбек халқи буюк келажак сари интилмоқда. Бунинг учун табиий бойликларимиз, еримизнинг унумдорлиги, халқимизнинг меҳнаткашлиги кифоя қилмайди. Ватанимиз

Ҳафиза НАСРУЛЛАЕВА. Санъатшунослик институтининг илмий ходими.

қудратини юксалтирмоқ учун аввало халқимизнинг қудратини оширишимиз, миллатимизнинг қадр-қимматини кўтаришимиз лозим. Ақлли, иймонли, жисмонан ва руҳан бақувват, баркамол фарзандлар бизга сув билан ҳаводек зарур. Хўш, аёллар-чи, шундай етук фарзандларни вояга етказишга қодирми? Улар бугун фарзандларининг маънавий етуқлиги, демаки, Ватаннинг буюклиги, халқнинг куч-қудрати учун ўзларини фидо қилиб, жон куйдириб яшайптими? Бундай саволларга ич-ичингизда “Ҳа” деб жавоб бергингиз келади. Лекин беихтиёр киши кўз олдига зил-замбил сумкаларни кўтариб шаҳарма-шаҳар, кўчама-кўча, бозорма-бозор юрган, пул топиш илнжиди ўзини минг кўйга солаётган, эртадан кечгача далада тупроқ кечиб, қурилишда гишт ташиб юрган аёллар кела бошлайди.

Албатта, бозор сиёсатининг иқтисодий муаммолари аёлга ҳам, эркакка ҳам шафқат қилмайди; пулнинг ортидан кувиш, малакали, иқтидорли мутахассис бўлатуриб эртаю кеч бозорда ўтириш баъзи бировларга уят ҳисобланмай қолди. Лекин уй-чи, фарзанд-чи? Ахир, она меҳридан, она эътиборидан маҳрум бўлган авлод билан буюк келажак яратиб бўладими? Олимлар ўтказган бир тадқиқот эътиборга сазовор: она-сидан ажратилиб алоҳида парвариш қилинган маймун вояга етиб, ўзи она бўлганда болаларини қийнаб ўлдириган, чунки у она меҳридан бегона муҳитда ўсган. Она меҳридан бебахра қолган, ота-она тарбиясини кўрмаган, маънавий қашшоқ, руҳан носоғлом, ақлан заиф кишилар жамиятда маънавий инқирозни келтириб чиқаради. Маънавий инқироз эса барча ижтимоий инқирозларнинг асосидир. Уни бартараф этмай туриб жамият миқёсида улкан ўзгаришлар қилиш ва илғор тараққиёт йўлига кириш мушкул.

Жамиятнинг маънавий инқирози биринчи навбатда аёллар, яъни оналар инқирозидир. Чунки аёл жамиятнинг маънавий устунларидан ҳисобланади. Шу боис аёл ўзини англамас экан, аёлга нисбатан муносабат ўзгармас экан, маънавий юксалиш ҳақида орзу қилмас ҳам бўлади.

Хўш, қандай қилиб маънавий юксак-

ликка эришиш мумкин? Бизнингча, бунинг учун аввало маънавий қадриятларимизга путур етган нуқталарни аниқламоғимиз ва зудлик билан уларни бартараф этишга киришмоғимиз лозим.

Ҳар қандай халқнинг феъл-атвори, менталитетини белгилаб берувчи асосий омил табиий муҳит ва меҳнат тури эканини ҳозирги замон фани тасдиқланмоқда. Шундай экан, бизнинг аждодларимиз қадим-қадимлардан деҳқончилик билан машғул бўлиб келганлар. Деҳқончилик ерда меҳнат қилиш билан боғлиқ бўлганлиги боис ерни севиш, босқинчилардан ҳимоя қила олиш кўникмасини шакллантиради, жанговарлик каби туйғуларни қонига жо этади. Ўша замонлар деҳқончилиқда аёл ва эркак меҳнати бир-бирдан ажратилмаган, иккаласи ҳам тенг аҳамиятга эга бўлган. Шунинг учун ҳам бизда аёллар ва эркаклар орасидаги тенглик ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида устивор бўлиб келган. Тарихий манбаларда шарқ аёлларининг жамиятда ва оиладаги мавқеининг жуда юқорилиги, бошқарув, тadbиркорлик, ҳатто сиёсий жараёнларга эркаклар билан тенг аралашганликлари, уларнинг оқиллиги, фидойилиги, жанговарлиги ва исёнкорлиги ҳақида кўплаб маълумотлар келтирилган.

Исломгача мавжуд бўлган барча таълимотлар: зардуштийлик, монийлик, маздакийликда ҳам хотин-қизларнинг эркинликлари чекланмаган. Тенглик ғояси бу таълимотларда етакчи ғоялардан ҳисобланган ва ижтимоий ҳаётда аёлларнинг эркаклар билан баробарлиги таъминланган.

VIII асрда минтақамизни араблар истило қилиши оқибатида ўлкамизга ислом дини кириб келди. Ерлик аҳоли босқинчиларга қарши курашни муттасил давом эттириб, тезда ўз озодликларига эришдилар. Лекин ислом таълимоти халқимиз орасида мустаҳкам ўрнашиб қолди. Чунки, ислом таълимотининг моҳиятини англаш, уни идрок этиш, тушуниш ҳар бир инсондан юксак онг, билим ва тажриба талаб қиларди. Бунда онгу шуур билан бирга инсонда ҳис этиш, идрок қилиш,

қалб, кўнгил кўзи билан дунёни, табиат ва жамият қонун-қоидаларини кўра билиш қобилияти ҳам такомиллашган бўлиши лозим. Шунинг учун ҳам бу таълимот аждодларимизнинг турмуш тарзига, кўникмаларига уйғун бўлгани ҳолда уларнинг ақл ва тафаккур доираларига айнамос келди.

Ислом дини айниқса хотин-қизлар тақдирида туб бурилиш ясади. Бу таълимот ижтимоий-сиёсий ҳаётда аёллар билан эркакларнинг тенглигига барҳам бериб, аёлларни эркаклардан кейинги шахсларга айлантирган бўлса-да, аёлни оиланинг маънавий мустақамлигини таъминловчи ва баркамол фарзанд тарбиялаб вояга етказувчи зот сифатида улуғлади. Таъбир жоиз бўлса, ислом аёлларга ўзларини муборак зот сифатида танишларига имкон яратиб берди. У жамиятнинг аёлга бўлган ҳурмат ва эътиборини йўқотмади, балки уни яна ҳам юқори-роқ даражага кўтарди, шарафлади, эъзозлади. Шунинг учун ҳам ислом дини бу ўлкада қудрат тоғди ва сайқалланди.

Ислом дини кириб келганидан сўнг IX-XV асрларда Марказий Осиёда маданий юксалиш даври бошланди.

Улуғ алломалар яшаган давр ва улар ижод қилган муҳит билан танишар эканмиз, маънавият ва маданият, илму маърифат гуллаб-яшнаган шундай ажойиб

Шокир ЗОКИРОВ. «Туш».

даврдa хотин-қизлар орасидан номдор илм-маърифат эгалари етишиб чиқмагани кишини ажаблантиради. Бунинг сабабини қуйидагича изоҳлаш мумкин. Илм соҳибларининг кўпчилиги керакли билимларни эгаллаш учун дунё кезиб, илм-маърифат ўчоқлари бўлган йирик шаҳарларда донгдор устозлардан сабоқ олиб, машхур мадраса ва кутубхоналарда таҳсил кўрган. Шу йўсин улар дунёқарашларини кенгайтириб, билимларини оширган, тажрибаларини бойитиб, етти иқлимга таниқли олиму уламолар даражасига кўтарилган. Аёлларда эса бундай имконият йўқлиги боис улар учун асосий вазифа бола тарбияси ва уй-рўзғор ишларини бажаришдан иборат бўлиб қолган. Лекин бундан Уйғониш даврида аёллар маърифатсиз бўлган, улар илм ўрганишга интилмаган ва тараққиётга ҳиссаларини кўшмаган, деган хулоса чиқмаслиги лозим. Миллатимизнинг маънавий кўрки бўлган бу давр тасодифан юзага келгани йўқ; унинг объектив ва субъектив омиллари бор. Уйғониш даврининг объектив омили — ўша замон ижтимоий-сиёсий муҳити, иқтисодий барқарорлик, ислом дини ва таълимотининг илми рағбатлантирувчи даъвати бўлса, субъектив омили кишиларнинг иқтидор, қобилияти, илм-маърифатга чанқоқлигидир. Улуғ алломалар худди шундай омилларнинг маҳсулидир. Агар жамият объектив имкониятларни яратса-ю, субъектив омиллар етишмаса ёки аксинча бўлса, кишилик тарихида олтин даврлар юзага келмаган бўлур эди. Субъектив омилларнинг шаклланишида аёлларнинг ўрни ва аҳамияти ниҳоятда катта. Шунинг учун ҳам жаҳон маънавий хазинасига улкан ҳисса қўшган, бугун биз фахрлини тилга олаётган улуғ алломаларимизнинг вояга етиши замирида аёлнинг меҳр-муҳаббати, зеҳнию тарбияси турганини унутмаслигимиз керак.

Айниқса, Амир Темур ва темурийлар даврида бу масалага алоҳида эътибор берилган. Темур ва темурийлар даврини ёритувчи кўплаб манбалар шуни кўрсатадики, бу даврдa хотин-қизларни ҳам маърифатли қилишга кенг имкони-

ятлар яратилган. Эркалар мадрасаларда таълим олган бўлса, аёлларга билимли аёллар ўз хонадонларида таълим берган, илм ўргатган. Темурийлар авлодига мансуб аёлларнинг маърифатли, илмли, доно ва зукколиги ҳақида кўплаб маълумотлар мавжуд. Темурий хонимлар доно маслаҳатлари билан салтанат ишларига аралашган, халқ орасида илм-маърифат тарқатиш билан шуғулланган, толиби илмларга ҳомийлик қилиб, йирик иншоотлар, маърифат масканлари қурдирган. Улар мамлакатнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётидан яхшигина хабардор бўлган. Шунинг учун ҳам бу даврда яшаган аёллар эркаларнинг зўр ҳурмат ва ишончини қозона олган. Самарқандда Темури қурдирган “Бибихоним” саройи, Ҳиндистонда Шохжаҳон бино этган “Тожмаҳал” мақбараси улугворлиги ва гўзаллиги билан ўша даврда яшаган аёлларга бўлган муҳаббат ва эҳтиромнинг рамзи сифатида дунё аҳлини неча асрлардан буён лол қолдириб келмоқда.

XVI асрга келиб Ўрта Осиё халқларининг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётида парокандалик содир бўлди. Феодал тарқоқлик ва кўп сонли ҳокимият даъвогарлари орасидаги муттасил урушлар темурийлар салтанатининг сиёсий кудратини сусайтириб, Шайбонийхон лашкарлари томонидан мамлакатнинг босиб олинишига замин тайёрлади. Бу даврда минтақамизда илм-фан оғир аҳволга тушди, етук илм-маърифат эгалари кувинга учради. Уларнинг ўрнини хурофот пешволари эгаллаб олди. Бу инқирознинг сабабини яқин кунларгача олимлар тўғридан-тўғри ислом динига боғлаб изоҳлаб келдилар ва халқ орасида исломни ёмонликка чиқардилар. Шунинг учун ҳам бизнинг тасаввуримизда ислом илм-маърифат душмани, онгсизлик ва жоҳиллик рамзи, авом халқни лақиллатувчи ва уни қулга айлантирувчи ўта зарарли таълимот бўлиб шаклланди. Ислом таълимоти ҳақида бундай нотўғри қарашларни тарғиб қилиш кимларга ва нима учун керак бўлганини биз энди-энди тушуниб етмоқдамиз. Бу даврнинг ўзига хос ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маънавий са-

бабларини тарихчи олимларимиз адолат нуқтаи назаридан етарлича ўрганиб чиқиб, халқимизга баён қилиб берадилар, деган умиддамиз. Бизнингча, бунинг асосий сабабларидан бири Марказий Осиё минтақасида тарқиб топган бир-бирига зид, бир-бирини истисно қилувчи икки хил муҳитнинг тўқнашуви ва улардан бирининг мағлуб бўлиб, иккинчисининг эса голиб келишидир.

Бундан ташқари, бу инқироз даврининг бошқа ички омиллари ҳам бор. Маълумки, Мовароуннаҳрда ислом дини кириб келганидан кейин ўтган давр мобайнида диний илмлар дунёвий илмлар билан узвий боғланган ҳолда ривож топди. Вақт ўтган сайин диний илмлар билан бирга шариат қоидалари ҳам такомиллашди. Дунёвий илмлар-да чуқурлашиб, тажриба ва билимлар кўпая бошлади. Бу эса фанларнинг таснифланишига олиб келди. Ҳам дунёвий, ҳам диний илмларни биргаликда чуқур эгаллашга салоҳияти етадиган кишилар сони тобора камай бошлади. Натижада мамлакат ичида дин пардасига ўралган хурофот, бидъат ривожланишига имкон туғилди. Бу эса шариатда жаҳолатни ҳамда дунёвий илмлар моҳиятини тушунмаганлик туфайли унга нисбатан душманлик ва ёвузлик туйғуларини шакллантирди. Бундай жаҳолат ҳукмронлик даражасига кўтарилгач, ўз-ўзидан илм-фаннинг ривожига қаршилиқ кўрсатиши оқибатида бутун дунёга зиё тарқатиб турган Мовароуннаҳрда илм-маърифат чироқлари сўна бошлади.

Бу ҳол инқирознинг бир томони бўлса, иккинчи томони аёллар масаласи билан

боғлиқдир. Ислом дини ижтимоий ҳаётда аёлларнинг имкониятини чеклаган бўлса-да, Мовароуннаҳрда асрлар давомида шаклланиб, кўникмага айланиб қолган аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги эркинликлари, уларнинг эркаклар билан тенглиги маълум бир даражада темурийлар ҳукмронлигининг охиригача сақланиб келди. Лекин ислом дини ҳукмрон мафкура бўлиб хизмат қилган етти асрлик давр мобайнида диний таълимот билан биргаликда шариат қонун-қоидалари ҳам шаклланди. Шариатнинг барча аҳкомлари қатори хотин-қизларга бўлган муносабат масаласи ҳам ривожлантирилди ва такомиллашди. Шариат такомиллашган сари аёлларнинг эркаклар билан тенглигига, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги эркинликларига чек қўйила бошлади. Натижада аёлларнинг юзини кўрсатиш, овозини эшиттириш, жамоат жойларида, кўча-кўйда маҳрамсиз юриш, деҳқончилик ва савдо-сотик ишлари билан шуғулланиш каби ҳаракатлари қатъий тақиқланди. Аёллар шу маънода уй тутқунлари бўлиб қолдилар. Шундай қилиб, дин хурофот ботқоғига айлантирилиб, у илм аҳли билан биргаликда хотин-қизларни ҳам домига торта бошлади. Зулмнинг оқибати эса зулматдир. Тарихимиз зулматли даврларининг асл сабаби жамиятнинг маърифат ва эзгулик томон етакловчи кучларига нисбатан юргизилган шафқатсиз сиёсат, зулм ва адолатсизлик эмасмикан?

Илм-маърифат сусайган жойда, табиийки, жоҳилият кучаяди. Илм-фан тазйиққа учраб, беқарор ижтимоий-сиёсий муҳит ҳукмрон бўлиб турган узоқ бир даврда маънавий кадриятларга путур етиб, одамлар тубанлашиб, жиноятчилик ва ахлоқсизлик авж олиб-кетиши лозим эди. Лекин ундай бўлмади. Бу бевосита ислом динининг ва ўша давр аёлларининг хизматлари десак, хато қилмаймиз. Хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётдаги эрксизликлари уларнинг ўзларини оилага тўлиқ бағишлаш, фарзандларини тарбиялаш ва оилада соғлом маънавий муҳит яратишга сафарбар этиш имконини кенгайтирди. Улардаги эътиқод, оилага

садоқат, фарзандларига эътибор, эрига вафодорлик оилалар мустаҳкамлиги учун гаров бўлиб хизмат қилди. Мустаҳкам ва аҳил оилаларнинг кўплиги жамиятнинг маънавий барқарорлигини таъминлаб турди. Хотин-қизлар илм олиш, билим ва тажрибаларини кенгайтириш имкониятидан маҳрум бўлсалар-да, уларда илм-маърифатга интилиш туйғуси ҳеч қачон сўнмади. Улар ўтмиш маънавий ҳазинамизнинг дурдона асарларини ёд олиб, оғиздан-оғизга, тилдан-тилга ўтказиб, авлоддан-авлодга етказдилар. Булар халқ оғзаки ижодининг ажойиб намуналари бўлиб, бугунги кунда бизгача етиб келган бебаҳо кадриятлар сифатида эъзозланмоқда.

Лекин мамлакатдаги сиёсий беқарорлик, иқтисодий танглик, ҳокимият учун таллашишлар, беҳуда қон тўкишлар, жабр-зулмнинг кучайиши аёлларнинг руҳий дунёсига салбий таъсир этмай қолмасди. Эркарварлик ва исёнкорлик руҳида тарбия топган Шарқ мусулмон аёлларининг бундай адолатсизликларга лоқайд қарай олмаслиги табиий эди. XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган Нодирабегим, Увайсий, Дилшод Барно, Анбар отин каби аёллар фақат ижодкор сифатида эмас, балки ўз элининг маърифатли бўлиши учун қайғурадиган, жабр-зулм, адолатсизлик, эрксизликдан изтироб чекиб нола қиладиган фидойилар бўлиб етишдилар. Бу том маънода Шарқ аёлларининг узоқ давом этган уйқудан сўнг уйғона бошлаган даври бўлиб, надоматлар бўлсинким, уни Россиянинг Ўрта Осиёда юргизаётган мустамлака сиёсати тезда барбод этди.

Ўрта Осиё худудини истило қилган рус босқинчиларининг асл мақсадлари фақатгина ўз ерларини кенгайтириш ёки ўз халқининг ўсиб бораётган моддий эҳтиёжларини шу мамлакат бойлиги ҳисобидан қондириш эмас, балки асрлар давомида шуҳрат топиб келган бўлса халқларининг маънавий бойликларини ҳам талон-тарож этиб, уларни қул қилиш, ўзларига бўйсундириш ва бу халқ устидан ҳукмронлик юргизиш эди. Бу мақсадда улар Туркистон халқларининг

миллий ўзига хослигини, руҳиятини ва ижтимоий турмуш тарзини ҳар томонлама пухта ўргана бошлади. Шунинг учун ҳам уларнинг дастлабки фаолиятлари ерли аҳолининг асрлар давомида ривожланиб, мустаҳкамланиб келган маданий ва руҳий қадриятлари илдизларига болта уришдан иборат бўлди.

1882 йилда Тошкентга келган швейцариялик сайёҳ Генрих Мознер Туркистон генерал-губернатори Черняевдан “Қачон Туркистон овруполаштирилади?” деб сўраганида, генерал очиқчасига: “Маҳаллий аҳоли бизнинг тамакимизни чекиш ва ароғимизни ичишга ўргангач”, деб жавоб қайтарган. Мана шу қабих ниятни амалга ошириш учун бу ўлкага ёт бўлган корхоналар — ароқ-вино заводлари қурилиб, турли қовоқхона ва пивохоналар очилди. Шу тариқа маҳаллий аҳоли ислом дини томонидан ҳаром саналган спиртли ичимликларга ўргана бошлади. Спиртли ичимликларнинг истеъмол қилиниши, турмуш тарзимизга ҳаромнинг аралашуви маълум маънода халқимиз иймонини сустлаштирди, руҳини ўтмаслаштирди, ақл ва идрокини заифлаштирди, жисмини қувватсизлантирди. Фанимлар ичкиликбозлик билан бирга фоҳишабозлик иллатини ҳам урчитдилар. Бу ҳам етмагандек, халқ орасида гиёҳвандлик вабоси ҳам тарқала бошлади.

Бундан ташқари бу даврда ислом динининг моҳиятини чуқур тушунган, халқнинг ижтимоий ҳаётини пухта билган, халқ манфаати, ватан тақдири учун қайғурадиган маърифатли одамлар жамиятнинг ижтимоий-сиёсий майдонидан суриб чиқарилиб, уларнинг ўрнига саводсиз, эл-юрт ташвишидан беҳабар чаламуллалар, хушомадгўй, иймонсиз зодагонлар халққа раҳнамолик қила бошлади. Натижада ўлкада яна хурофот, жоҳиллик, жабр-зулм, адолатсизлик гуллаб-яшнаб бошлади. Ҳам рус амалдорлари, ҳам маҳаллий тўралар томонидан эзилган, хўрланган халқ жуда қийин аҳволга тушиб қолди ва бу ҳол босқинчилар томонидан кейинчалик амалга оширилажак айёрона сиёсат учун замин тайёрлади. Бу даврда айниқса хотин-қизларга нисбатан жабр-

Шокир ЗОКИРОВ. «Опа-сингиллар».

зулм, зўравонлик кучайди. Улар деярли барча инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этила бошлади. Қизларни жуда эрта эрга турмушга бериш, турмуш қуришда уларнинг розилигини олмай сотиш, уларга қулдек муносабатда бўлиш авжига чиқди. Бундай хўрликка, адолатсизликка узоқ вақт чидаш қийин эди, албатта. Мустамлакачилар бу даврнинг ҳам сабабларини бизга диннинг кирдикорлари, диндор муллаларнинг найранглари ва маҳаллий бойларнинг очкўзлиги деб тушунтириб келди ва ўтмишимизга ҳамда динимизга нисбатан нафрат туйғусини шакллантиришга интилди.

Октябрь тўнтаришидан сўнг шўролар томонидан юргизилган миллатчилик сиёсати халқимизнинг узоқ йиллар давомида шаклланиб келган миллий, маданий ва маънавий илдизларига иккинчи марта қаттиқ зарба берди. Мустамлакачилар катта тарих ва маданиятга эга бўлган, маънан юксалган исёнкор ва шижоатли халқни батамом бўйсундириш, уни сиёсий ва маънавий қулликда сақлаш, мод-

дий ва маънавий бойликларини талон-тарож қилиш мақсадида Туркистон ўлкасида маккорона сиёсат юрита бошлади. Бу тажовузкор сиёсатнинг моҳиятида ҳам яна аёллар турар эди. Шу сиёсатнинг маҳсули ўлароқ ўзбек хотин-қизлари учун “Хужум” компанияси уюштирилди. Бу фақат хотин-қизлар тақдирига эмас, балки ўзбек халқининг аънаналарига, удумларига, тарихига, динига, тилига, маданиятига ва маънавий қадриятларига қилинган ҳужум эди. Биз истиқлолга қадар “Хужум” ҳаракати ҳақида фақат ижобий фикр билдириб келдик. Лекин ижтимоий ҳаётимиздаги маънавий ва руҳий инқирознинг моҳиятини чуқурроқ ўрганишга киришганимиз сайин мустамлакачилик сиёсатининг кирдикорлари барча кўргуликларимизнинг сабаби сифатида ўзини намоён эта бошлади. Шу боис бугун — халқимиз миллий тикланиш, маънавий покланиш учун оммавий сафарбарликни давом эттираётган бир даврда қарамлик замонининг барча иллатларини таг-туғи билан фош этишимиз даркор.

Очиғини айтганда, “Хужум” ҳақида хохсанлиллоҳ сўз юритиш осон эмас; шунингдек, унга бутунлай қора чизиқ тортиш ҳам адолатдан бўлмайди. Унинг аҳамиятга молик томони шундан иборатки, шўро ҳукумати истамаган ҳолда ўзбек аёллари “Хужум” туфайли узок асрлик уйқудан руҳан уйғондилар ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларидаги чеклашларга барҳам бериб, маълум маънода фаолликларини, эркинликларини ва тенгликларини тиклаб олдилар. Уларга ўқиш, билим ва малакаларини шакллантириш учун имкон яратилди. Шу туфайли ўзбек аёллари орасидан маориф, маданият, фан, санъат, тиббиёт ва ижтимоий турмушнинг бошқа соҳаларида фаолият кўрсатувчи зиёли аёллар тоифаси вужудга келди.

Лекин мустамлакачиларнинг ўзбек хотин-қизлари фаоллигини оширишдан кўзлаган алоҳида мақсад ва эҳтиёжлари мавжуд эди. Шу боис хотин-қизлар руҳидаги уйғоқлик, қонидаги исёнкор-

лик, жисмидаги шижоат мустамлакачиларнинг манфаатларига хизмат қила бошлади. Натижада хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётдаги бундай фаолликлари уларнинг ўзлари учун, қолаверса, миллатнинг равнақи, халқнинг маънавий камолоти ва жамиятнинг тараққиёти учун салбий оқибатларни келтириб чиқара бошлади.

Дарҳақиқат, Октябрь тўнтаришидан сўнг шўролар ҳукумати ўтказган “Хужум” тадбири Туркистон халқлари тақдирида, айниқса, мусулмон хотин-қизлари онгида минглаб йиллар давомида шаклланиб келаётган миллий ва диний қадриятларни, маънавий қарашларни, урф-одат ва кўникмаларни аёвсиз равишда кўпориб ташлади. Агар Туркистон халқларининг турмуш тарзи ва тарихий шаклланишидан келиб чиқадиغان бўлсак, жамиятда “Хужум”га умуман зарурат йўқ эди. Чунки жамиятнинг Октябрдан олдинги феодал тараққиёти ишлаб чиқаришда аёллар меҳнатига муҳтожлик сезмас эди. Оила тарбияси билан шуғулланиш аёл учун таҳқир эмас, балки ягона ва муқаддас бурч ҳисобланарди. Уларнинг бундай ҳаёт тарзи аслида оиладаги маънавий муҳитни барқарорлаштириб, жамиятнинг маънавий соғломлигини таъминлар эди. Лекин эртами-кечми жамият тараққиётининг жадаллашуви, капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг шакллана бориши хотин-қизлар ҳаётида ҳам ўзига хос ўзгариш ясаши табиий эди, албатта. Бунинг учун эса йиллар керак эди. Агар жамиятнинг ривож шундай бир маромда — инқилобларсиз, сакрашларсиз давом этганда эди, эҳтимол, халқимизнинг маънавий дунёсига бунчалар зиён етмаган бўларди.

Хуллас, оврупоча турмуш тарзи, ахлоқ ва маданият халқимизга ана шундай йўл билан тарғиб этилди. Натижада кўплаб урф-одат, аънаа, ахлоқ ва маданиятимизга пугур этди. Мусулмончиликка, аниқроғи, Шарққа буткул ёт одатлар, тушунча ва маросимлар турмушимизга синга бошлади. Аёллар эса эркак-

лар юзига тик қарайдиган, улар билан бемалол гап талашадиган мавқега эришди. Бу мавқе уларни азалий обрў-этиборидан, қадр-қимматидан жудо қилди.

Хулоса қилиб айтганда, халқимизга мустамлакачилардан ана шундай фожиали мерос қолди. Худога минг шукрки, бугун истиқлолга эришдик. Биз энди тикланиш ва тараққиёт йўлидан бормоқдамиз. Ўтмиш маданий меросимиз, тарихимиз, динимизга ҳурмат-эҳтиром ошди; узоқ даврлар мобайнида қораланиб, таҳқирланиб келган тарихий шахслар, олиму уламоларнинг номлари оқланиб, эзгу ишлари қайта тикланмоқда. Дин олий қадрият сифатида ардоқланмоқда ва исломий қадриятлар маънавий баркамолликка эришиш йўлида белгилловчи омил сифатида хизмат қилмоқда. Буларнинг барчаси мамлакатимиз Президентини Ислом Каримовнинг саъй-ҳаракати, ташаббуси ва жонкуярлиги билан амалга оширилмоқда. Президентимиз мустақилликнинг дастлабки кунларида ноқ халқимизнинг маънавий камолотига, жамиятимизнинг маънавий тараққиётига алоҳида диққат-этибор қаратиб келмоқда. Республикамизда халқимизнинг маънавий юксалиши йўлида хизмат қиладиган турли-туман давлат ва жамоат ташкилотлари, уюшмалар, марказлар, жамғармаларнинг ташкил этилиши бунинг яққол далилидир. Булардан ташқари, маънавият ва маданият ҳақида чиқарилаётган фармонлар, қарорлар ва қонунлар, шунингдек, оила, оналик ва болаликни ижтимоий муҳофаза этиш учун олиб борилаётган тадбирлар ҳам таҳсинга сазовор.

Лекин маънавият ва маданият масалалари жуда мураккаб ҳамда кенг қамровли бўлиб, уларни фақат Президентнинг жонкуярлиги, юқори идораларнинг қарорларию, фармонлари ёки маънавият соҳасида ўтказилаётган турли-туман тадбирлар билангина амалга ошириб бўлмайди. Булар халқимизнинг юксалиши учун туртки бўлиши мумкин, холос. Жамиятда маънавий етукликни

таъминлайдиган асосий куч бу — халқнинг ўзидир. Шу жамиятда яшаётган ҳар бир шахс, ҳар бир инсон ўзини яхшилик томонга ўзгартира олса, ички дунёсини бойитишга, дунёқарашини кенгайтиришга, билимини кучайтиришга, хулқ-одобини яхшилашга интилса ва ўз-ўзига танқидий ёндашиб, ўзини назорат этиш салоҳиятига эга бўлсагина биз маънавий покланишга эриша оламиз.

Қуръони каримда “Аниққи, то бирон қавм ўзларини ўзгартирмагунларича Оллоҳ уларнинг аҳволини ўзгартирмас” (“Раъд” сураси, 11-оят) деган оят бор. Демак, қайсики жамиятда халқнинг аҳволи оғирлашиб, одамларнинг турмуш кечириши қийинлашса, бунинг сабабини бошқа ёқдан эмас, балки шу халқнинг маънавий қиёфасидан ахтариш лозим. Жамиятда яшайдиган ҳар бир инсон ўз Яратувчисини таниса ва иймон-этиқод, тавба-тазарру, тоат-ибодат йўлига ўтса, шу жамият қийинчиликларни енга олади, маънан покланиб, тараққиёт ва фаровонликка эришади.

Ислом дини кишиларнинг хатти-ҳаракатларини табиий эҳтиёжлари асосида қамраб олувчи ва уни тартибга солувчи таълимот бўлгани учун ҳам ғоят катта таъсир кучига эгадир. Ота-боболаримиз қон-қонига сингиб келган бу эhtiқод ҳозирги авлодимизнинг ҳам ҳаётий эҳтиёжига айланди. Афсуски, баъзи ғаламис кимсалар дин ниқоби остида қабих ниятларини амалга оширишга ҳаракат қилмоқда. Бироқ улар ҳеч қачон ниятларига етолмайди. Фарғона водийсида ва Тошкентда бўлиб ўтган воқеалар бунинг исботидир. Ҳа, динимизга лой чапламоқчи бўлганларнинг тақдири аянчлидир.

Кишилик жамиятининг табиий ўзақлари бу — эркак ва аёл ҳақ-ҳуқуқлари ҳамда фаолиятларининг бир-биридан фарқланганидир. Жисмоний тузилиши ва табиий эҳтиёжларига қараб эркаклар оиланинг моддий таъминловчиси, маънавий бошқарувчиси, аёллар эса оилада маънавий муҳитни барқарорлаштирувчи ва фарзандларини тарбия этув-

чи шахслар ҳисобланади. Оила ана шундай мезон асосида таркиб топган. Қуръони каримда ҳам “Эркаклар хотинлари устида раҳбардурлар. Бунга сабаб Оллоҳ уларнинг бировларидан (яъни, эркакларни аёллардан) ортиқ қилгани ва эркаклар (хотинлари ва оилалари учун) ўз мол-мулкларидан сарф-харажат қилганларидир. Бас, ибодат-итоатли ва эрлари йўқлигида Оллоҳнинг ҳифзу ҳимояти билан (эрларининг мол-мулкларини ва ўз ифбатларини) сақловчи хотинлар — яхши хотинлардир...” (“Нисо” сураси, 34-оят), деб таъкидланади.

Агар ана шундай тартибга амал қилинса, бу оилани мустаҳкамлаган ва жамиятда маънавий барқарорлик ҳукм сурган бўлур эди. Лекин, афсуски, ҳаётда бу тартиб-қоида доимо ҳукмронлик қила олмайди ва оқибатда жамиятда маънавий қийинчиликлар келиб чиқади. Бунинг асосий сабаби — аёллар итоаткорлигининг баъзи эркаклар томонидан суиистеъмол қилинишидир. Айрим эркаклар аёлларга раҳбарликни уларга нисбатан қаҳр, зулм, жабр ўтказиш ҳуқуқи деб тушунадилар. Бу тоифадаги эркак оилага, жумладан, аёлга ҳомийлик қилиш ва унга маънавий тиргак бўлиш улуғ масъулият эканини унутиб қўяди. Ваҳоланки, аёллар жисмонан эркакдан ожиз бўлсалар-да, ақлу заковат ва фаҳму фаросатда улардан асло кам эмас. Шу туфайли улар эркакларнинг бу зўравонликларига қарши исён кўтаради. Бу эса оилаларнинг емирилишига ва жамиятнинг маънавий инқирозга юз тутишига сабаб бўлади.

Узоқ йиллар давом этган мустабидлик сиёсати хотин-қизларимиздаги нодир фазилятларни барбод қилди. “Аёллар ва эркакларнинг ҳуқуқи тенг” деб, улар орасидаги жинсий ва табиий тафовут инобатга олинмай, ҳаммага “ягона совет граждани” сифатида қараш маънавий дунёимизга кучли зарба берди. Бу сиёсат замирида босқинчилик, зўравонлик ва хотин-қизларни эксплуатация қилиш ётгани бугун ҳаммага ошкор бўлди. “Ленинча тенг ҳуқуқлилиқ” сиёсати жамиятда аёл ва эркаклар орасидаги мувозанат-

ни бузди, уларнинг бурч ва масъулиятларини аралаш-қуралаш қилиб юборди, оила ва эркакнинг обрўсини туширди, аёлнинг эса қадр-қимматини пасайтирди. Бугун халқимизнинг маънавий тикланиши ҳақида қайғурганда маънавиятимизнинг путур етган илдизлари бўлмиш оиланинг обрў-эътиборини, аёлнинг қадр-қимматини кўтариш лозим. Акс ҳолда маънавият ва маданият соҳасида ижобий ютуқларга эришишимиз амри-маҳол.

Бизда аёл тавозеси, аёл итоаткорлиги олий фазилят ҳисобланади. Ўзбек аёли деганда эри қаршисида бош эгиб турган гўзал сиймо тасаввур этилади ва қизлар жуда ёшлигиданоқ умр йўлдошини хурмат қилишга ўргатилади. Итоаткорликнинг жуда муҳим томонлари борки, уни назардан қочирсак, катта хато қилган бўламиз. Итоаткор аёллар икки тоифага бўлинади: биринчи тоифа эрининг зулмидан, жабр-жафосидан қўрқиб, унинг ҳар қандай ис-таги, амр ва фармонларини сўзсиз бажаради; иккинчиси эса ўзини таниган, ўз ҳақ-ҳуқуқларини англаган, ўзини қадрлаган ҳолда эрига ўзаро хурмат ва муҳаббат билан итоат этади.

Биз тарихимизга назар солар эканмиз, юртимиз жуда кўп марта истилочилар кўлидан-кўлига ўтиб келганини кўраимиз. Бунинг сабаби, аввало, табиатимизнинг бойлиги бўлса, кейингиси маълум тарихий даврларда нотўғри сиёсат оқибатида халқимизнинг ҳаддан ташқари итоаткорликка мойил бўлиб қолганидир. Бугун биз мустақиллигимизни мустаҳкамлаш, абадий ўзимизники қилиб сақлашимиз учун хурликка, озодликка интилиб яшайдиган фарзандларни дунёга келтиришимиз ва тарбиялашимиз шарт. Демак, бунда жамиятимизда яшаётган ҳар бир аёл ўзини таниши, қадр-қимматини, бурчи ва ҳақ-ҳуқуқларини англаб етиши лозим. Эркаклар эса аёллар Оллоҳ таоло томонидан уларга омонат қилиб берилганини, омонатни эҳтиётлаб асраш фарз эканини, зулмкорлик, зўравонликни Оллоҳ қаттиқ лаънатлаганини ва унинг оқибати ёмон бўлишини ҳис этиб яшаса, қола-

верса, улар ўз фарзандлари ва миллат тақдири учун аёлларни баркамол қилиш йўлида қайғурса, биз кўзлаган мақсадларимизга эриша оламиз.

Бугун мустақилликни асраш билан бирга миллатимизни тиклаш, унинг қадрини кўтаришга ҳаракат қиляпмиз. Бунда ҳам масаланинг бир томони яна аёлларга келиб тақалади. Маълумки, миллатнинг яхлитлиги негизида кишиларнинг миллий онги, миллий тафаккури ва миллий ғурури ётади. Онг, тафаккур ва ғурур ҳар бир шахсга хос туғма омиллар бўлиб, улар шахснинг ўзини ва муҳитни англаши ҳамда ўз қадр-қиммати ҳимоя этиши учун хизмат қилади. Муайян шарт-шароит ва таълим-тарбия йўли билан алоҳида шахсга хос бўлган бу омилларни янада кўпайтириш, юқори босқичга кўтариш мумкин. Алоҳида шахслардаги миллий онг ва миллий тафаккур шахсларнинг бирлашишига, ягона миллат бўлиб шаклланишига сабаб бўлса, миллий ғурур миллатнинг қадр-қиммати, обрў-эътиборини кўтаришга хизмат қилади. Аёлларда миллий ғурур, миллий онг, миллий тафаккур шаклланган бўлса, шубҳасиз, уларнинг болалари ҳам шундай фазилатга эга бўлади. Шунинг учун ҳам хотин-қизларга таълим-тарбия бериш, уларнинг дунёқарашини, билимларини оширишга катта эътибор қилиш лозим.

Бугун биз, ўзбеклар улуг бир миллат бўлиб тикланиш, Ватанимиз қудратини ошириб, буюк келажак яратиш имконига эга бўлдик. Бу шу Ватанда яшаётган ҳар бир инсон зиммасига тарихий бурч ва масъулият юклайди. Аввало, биз ҳар биримиз шу масъулиятни англамоғимиз ва унинг қудратини ҳис этмоғимиз керак. Бу улуг вазифанинг замирида тарбия ётади. Аёл эса тарбиячидир. У нафақат болаларнинг, балки эркаларнинг ҳам тарбиячисидир. Донишмандлар “Ҳар қандай буюк шахс ортида аёл туради”, деб айтган. Пайғамбаримиз ҳадисларида ҳам “Ҳар бир эркак хотинининг динидадур”, дейилади. Халқимиз “Яхши хотин ўздиради, ёмон хотин тўздиради”, “Эрни эр

қиладиган ҳам хотин, қора ер қиладиган ҳам хотин” деб бежиз айтмаган. Бу ҳикматли сўзлар замиридаги ҳақиқатни дастлаб аёлларнинг ўзлари мағзини чақиб, бу улкан масъулиятни англаб етишлари керак. Эркалар оилани боқиш ва бошқаришни яна ўз елкаларига олиб, оилада болаларга аёл, она меҳри-муҳаббатидан қониб яшаш учун имкон яратиб беришлари лозим. Ҳукумат ва жамият эса аёлларга миллатнинг тарбиячилари деб қараб, уларни ҳам моддий, ҳам маънавий томондан ижтимоий ҳимоя эта олсагина, биз зиммамиздаги улуг вазифани кўнгилдагидек адо этган бўламиз.

Ҳўш, аёл болаларнинг, эрларнинг, ҳаттоки миллатнинг тарбиячиси экан, унинг ўзини ким тарбиялайди? Бу савол, таъбир жоиз бўлса, жамиятнинг мақсадини ифода ётади. Ахир, бизнинг мақсадимиз яхши яшаш, бахтли келажак қуриш эмасми? Шу боис бугун ўзини зиёлиман деб ҳисобловчи, ўз тақдирини Ватан, миллат тақдири билан боғлай оловчи ҳар бир фуқаро бу улуг ишга бош қўшмоғи шарт. Чунки эркани тарбиялаш — бир одамни тарбиялаш, аёлни тарбиялаш эса миллатни тарбиялаш демакдир. Буни ҳеч қачон унутмаслигимиз керак.

Файласуфлардан бири “Бизга яхши оналарни беринглар, биз яхши одамлар бўлиб етишамиз”, дея хитоб қилганида ҳақ эди. Бугун Ўзбекистонга маънавий покланишимиз, миллий тикланишимиз ва куч-қудратимизни ошириш учун яхши одамлар керак. Демак, яхши оналар керак. Илло, яхши оналар миллатимизнинг келажакдир. Келажак эса шундоққина ёнимизда эътиборга, меҳр-муҳаббатга интизор бўлиб турибди. Эртанги фаровон кунимиз хурмати, аёлга шафқатли ва мурувватли бўлайлик! Зеро, инсониятнинг бахти ҳам, бахтсизлиги ҳам аёлда мужассам бўлган. Адабиёт пирларидан бири, “шоири жаҳон” Шарль Бодлер “Аёл — бахтга таклифномадир” дея дилбар сўзлар билан аёлни улуглаган эди. Бу — кўҳна дунёнинг қиёматга қадар барҳақ турадиган илоҳий каломларидан биридир.

Николай ГОГОЛЬ

Зодагонлар
даврасидаги
аёлга
мактуб

Бизда буюк рус ёзувчиси Гоголнинг номини эшитмаган киши бўлмаса керак; унинг “Ревизор”, “Ўлик жонлар” каби асарларини мактаб партасидаёқ ёдлаб олганмиз десак муболага бўлмас. Қолаверса, адиб асарлари кўп мартаба ўзбек тилига таржима қилиниб, қайта-қайта нашр этилган.

Н. В. Гоголь умрининг сўнги йилларида рус зиёлилари, адиблари ва адабий танқидчилари ўртасида қизғин мунозарага сабаб бўлган “Дўстлар билан ёзишмалардан саралаб олинган сатрлар” номли китобини яратди. У мазкур асарига катта умид боғлаб, унинг бир қисмини дўсти Плетнёвга жўнатар экан, “Бу жуда зарур китоб, ҳаммага керакли, барча ишларингни йиғиштириб қўйгин-да,

Сиз жамиятга, одамларга ҳеч қандай нафим тегмайди, деб ўйлаяпсизми? Менимча, бу фикрингиз нотўғри. Аёлларнинг таъсири айниқса ҳозирги даврда — бир томондан, фуқароларда маърифатга нисбатан бир лоқайдлик намоён бўлган, бошқа томондан, жонлантирилиши лозим бўлган қандайдир руҳий ва ахлоқий чарчоқ сезилаётган бугунги жамият тартиботи ёки тартибсизлиги жараёнида бениҳоя катта аҳамият касб этиши турган гап. Бу ҳолатга жон киритиш учун аёл қўли жуда зарур. Бу фикр башорат мисоли оламнинг барча ҳудудларига тарқалиб кетди. Шу сабаб аёллардан ҳамма ниманидир кутаётир. Бизга алоқаси йўқ нарсаларни бир четга суриб қўйиб, диққатимизни Россияга қаратайлик. Айниқса, кўз

ўнгимизда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга, кўплаб ноқонуний, гайриахлоқий ишларга эътибор қилайлик. Эвоҳки, барча табақаларга мансуб мансабдорлар ва мансабдор бўлмаган кишилар ўз хизмат вазифаларини бажариш даврида олаётган поралар ҳамда улар йўл қўяётган ноҳақликлар, асосан, хотинларнинг беҳисоб сарф-харажатлари — оқсуяклар ва пулдорлар даврида “ярақлаб” кўриниш йўлидаги беҳуда интилишлари ва шу сабаб эрларидан тинмай катта-катта миқдорда пул талаб қилишлари ёки турмушларидаги мазмунсизлик туфайли содир бўлар экан. Агар ана шу аёллар қандайдир бетайин ҳою ҳаваслар қурбони бўлмай, ҳамма нарсадан минг бор гўзал, ҳамма нарсадан минг бор устун аёллик бурч-

мана шу китобнинг наشري билан шугуллан”, дея таъкидлайди.

“Ҳақиқат ва элга манфаат келтириш нуқтаи назаридан яратилган” сўнги асарида ватанпарвар, миллатпарвар адибнинг халқ, жамият ва замоннинг покланиши, тараққиёт йўлига киришида аёл зотининг ҳиссаси ҳамда мавқеи нақадар юксак эканини англатувчи мактуби ҳам ўрин олган.

Шуни айтиш жоизки, Гоголнинг мазкур асари ҳали она тилимизга таржима қилинмаган, зеро у рус тилида ҳам асримизнинг охирларида нашр этилди, холос. Биз ёзувчининг ана шу китобидан “Зодагонлар даврасидаги аёлга мактуб”и таржимасини эътиборингизга ҳавола этишни лозим топдик.

ларини бажариш билан машгул бўлганлариди эди, жамиятда бу каби ноҳақликларнинг олди олинган бўларди. Қачонки аёллар ўз аёллик бурчларининг лоақал маълум бир қисмини адо этсалар эди, эрлар ўзлари йўл қўяётган тартибсизликларнинг ўндан бири-ни ҳам қилмас эдилар.

Аёл қалби эрни ахлоқий тубанликдан сақлагувчи тумордир. У эркакни эгри йўллардан асрагувчи, тўғри йўлларга бошлагувчи раҳнамодир. Аммо бунинг тескариси ҳам бўлиши мумкин. Аёлнинг ҳою ҳаваслари эрга зиён келтириши, уни бир умрга ёмонотлиқ қилиши, ҳалокат жарига итқитиб юбориши ҳам ҳеч гап эмас. Бу ҳақда ўзингиз мактубингизда ҳозирга қадар бирор аёл ифодамай олмаган нафис бир услубда айтгансиз. Лекин сиз билган барча хотинлар бирор иш билан бандлиги, сизда эса бундай имконнинг йўқлиги хусусида ҳам ёзгансиз. Сиз ҳамма жойда уларнинг ишларини кўрасиз, бузилган томонларини тузатмоқчи, камчиликларини бартараф этмоқчи, бирор янгилик киритишга кўндирмоқчи бўласиз ва алам билан: “Нега мен уларнинг ўрнида эмасман?” дея афсус чекасиз. Шунинг билан, бу ҳол жамиятдаги кўпчилик одамнинг кўзини кўр қилган янгилик тасаввурдир. Агар бошқа биров эгаллаб турган вазифада бўлсам, кўпроқ яхши амалларни бажарган бўлардим, деган ўй ҳаммани ҳам безовта қилади, аммо ўз

вазифасида туриб бу ишнинг уддасидан чиқа олмайди. Барча ёмонликларни шу ҳол келтириб чиқаради. Энди биз ўзимиз эгаллаб турган вазифа доирасида кишиларга яхшилик қилишга эришмоғимиз лозим. Ишонинг, худо бекордан-бекор ҳар бир инсонга ўз жойида бўлишни буюрмаган. Киши фақат ён-атрофига диққат билан назар ташласа, бас.

Сиз эса оналик бурчини бажарай десангиз, ҳали она бўлмаганингиздан, мулкнингизда тинч-тотувлик ҳукм суриб, қишлоқдаги деҳқонларингиз хизматингизга муҳтож эмаслигидан, мулкдор сифатида хўжалик ишлари билан банд бўлмаганингиздан, эрингиз жамиятга фойдаси тегадиган бирор мураккаб вазифа билан машгул эмаслиги ва лоақал ана шундай бир ишга ҳам нафнингиз тегмаётгани, эрингизга таянч бўлолмаганингиздан, бунинг ўрнига доимо зодагонларнинг диққинафас, сафсатабоз мажлисларида иштирок этишга мажбур бўлаётганингиздан изтироб чекасиз, нолийсиз. Нима бўлган тақдирда ҳам оқсуяклар жамоаси одамсиз қолган эмас. Зодагонлар давраси ҳам одамлардан иборат. Улар ҳам бетоб бўлишади, дард чекишади, муҳтожлик сезишади, сўзсиз фиғон қилишади ва кимлардандир ёрдам кутишади, аммо, афсуски, бу ёрдамни кишилардан қай йўсинда сўрашни билишмайди. Қандай бечорага аввал ёрдам қилиш лозим: кўчага чиқиб одам-

лардан ёрдам сўрай оладиганигами ёки ёрдам сўраш учун қўлини ҳам узата олмай қолгангами?

Сиз эса кишиларга қандай манфаат келтиришингиз мумкинлигини билмаслигингиз, бунинг учун кўнлаб имкониятларга эга ва ақлли, ҳамма нарсанинг фаҳмига етадиган аёл бўлиш лозимлиги, буларни ўйласангиз, бошингиз айланиб кетиши ҳақида гапирасиз. Бу ишни амалга ошириш учун ҳозир ким бўлсангиз, шунинг ўзи кифоя бўлса-чи? Сизда бунинг учун барча имконият, қурбу қувват етарли бўлса-чи? Ҳақиқатдан ҳам, сиз ўзингиз ҳақингизда айтган барча гаплар тўғри, яъни — сиз жуда ёшсиз, на одамлар, на ҳаёт ҳақида етарлича маълумот ва тажрибага эгасиз, бир сўз билан айтсак, одамларга маънавий кўмак бериш учун зарур билим-тажриба йўқ сизда, балки ҳеч қачон бунга эга бўлмасиз ҳам, бироқ сизда шундай қуроолар мавжудки, улар ёрдамида олдингизга қўйган барча истакларингизни амалга ошириш имкониятига эга бўлиб турибсиз. Сиз, биринчидан, энг кучли қуроол бўлмиш гўзаллик соҳибисиз, иккинчидан, покиза ва гард юқмаган номингиз

бор, учинчидан, ҳар қандай кишини ҳукмига бўйсундирувчи самимий қалб эгасисиз. Асл гўзаллик — ҳали очилмаган сир. Худойим бежиз аёлларни бу қадар гўзал қилиб яратмаганда! Бекорга гўзаллик барча тирик зотни — ҳатто ҳис-туйғулари сўнган ва ҳаяжонлари ўтмаслашиб қолган кишиларни ҳам баробарига мафтун этсин деб буюрилмаган-да! Агар гўзалнинг биргина нозу карашмаси ер юзиде катта ўзгариш ва тўнтаришлар қилишига ва энг оқил одамларни ҳам бемаъни ишларга ундашига қодир бўлса, ўйлаб кўринг-а, шу ноз энди заминда эзгулик яратишига қаратилса, унинг ёрдамида нақадар улуғ ишларга эришса бўларди?! Гўзал аёл бу оламда бошқаларга нисбатан нақадар кўп яхшилик қилиш имкониятига эга! Бинобарин, гўзаллик — кучли қуроол. Лекин сиз бундан ҳам кучлироқ қуроолга эгасиз. Бу сизнинг самимий, бокира қалбингиз, ундаги поклик, мен сўз билан ифодамай олмаётган борлигингизда нурланиб турган қандайдир ўзгача олий латофатдир.

Биласизми, ёшларимиз орасидаги энг бадахлоқлари ҳам сизнинг қаришингизда турганда бирор бир номаъқул

хаёлга боролмасликлари, сизга ёқмай-диган сўз айтиш у ёқда турсин, ҳатто гапиришига журъат қила олмасликларини тан оладилар. Айтмоқчи бўлган барча гаплари сизга қўпол ва эриш туюлар экан. Шунинг учун ҳам улар сизнинг олдингизда тилларини тийиб ўтиришни кўпроқ маъқул кўришар экан. Мана шу далилнинг ўзи, яъни сизнинг биргина иштирокингиз — ёшларга кўрсатаётган ижобий таъсирингиз эмасми? Сизнинг олдингизда ёмон хаёлларга боришдан ўзини тийган одам аста-секин шунга ўрганади, одатланади. Бу эса кишининг яхши феъл ва хулқ-одобга эга бўлиш сари қўйган илк қадамидир. Демак, сиздаги қурол жуда кучли қуролдир. Устига устак, худо кўнглингизга солган хоҳиш — яхшиликка интилган инсонсиз. Наҳотки ҳар куни сизнинг оромингизни олган яхшиликка чанқоқлик туйғуси ўзидан ўзи пайдо бўлган деб ўйласангиз? Эндигина бир одамий ва ақлли, сизни бахтиёр қилмоққа қодир барча сифатларга эга бўлган йигитга турмушга чиқиб, оилавий фароғат қучоғига сингиб кетиш ўрнига, атроф-муҳитда шу қадар кўп ноҳақликлар, гаму аламлар, бахтсизликлар содир бўлиб турган бир чоғда сиз ўзингизга кулиб боққан бу бахтга лойиқ эмаслигингиз ва ундан яйрамоққа асло ҳақингиз йўқлигини ўйлаб изтироб чекасиз: очарчилик, ёнгинлар, кишилардаги руҳий хасталиклар ва ахлоқий тубан-

ликлар сизни безовта қилади, уларга ёрдам бергингиз келади, уларни ана шу офатлардан халос қилмоқчи бўласиз. Ишонинг, бу бежиз эмас. Барча олий насаб кишилар ўз ҳузур-ҳаловати билан банд бўлган бир пайтда қалбидан ўзгаларга нисбатан бундай самовий, самимий инсоний туйғуларга жой берган, одамларга, фариштадек одамларга интилган кишининг қўлидан кўп ишлар келиши муқаррар; бунга амин бўлинг. Бундай кишилар доимо жўшқин фаолият қўйнида бўлади, шу боис қаерга борса — атрофида гуж-гуж одам.

Сиз илоҳ битган тақдирга шак келтириб, фалак томонидан буюрилган хос кишилар жамоаси орасида бўлиш аъмолидан воз кечишни ўйламанг. Сизда ана шу жамоанинг маънавий улғайиши учун зарур бўлган нур маъжуд. Одамларга мурувват кўрсатиш мақсадида елиб-югурганингиз туйфайли овозингиз барчага ёқимли ва қадрдон бўлиб қолган, шу боис агар мусаффо нигоҳингиз ила боқиб, ёлғиз ўзингизга хос бетакрор овоз ила кишиларга бирор сўз айтгудек бўлсангиз, гапингизни эшитган ҳар бир одам самовий фаришта билан суҳбат қургандек бўлади.

Дарҳақиқат, сизнинг овозингиз ҳар нарсага қодир илоҳий кучга эга. Сиз бошқа ҳеч кимда йўқ хислат — буюриш ва айтганини бажартириш қудратига эгасиз. Буюраверинг; ахир,

одамлар орасида борлигининг ўзи кифоя; ўзингиз арз қилган заифлигингиз билан-да буюринг; афсуслар бўлсинки, бугунги хослар жамоасига мансуб аёл бор самимиятини йўқотиб улгурди. Бу фазилат эса биргина сизда сақланиб қолган. Ана шу самимиятингиз ила буюринг. Сиз энди тортинчоқлигингиз, тажрибасизлигингиз билан ҳам ўзига ишонган манман кибор аёлларга нисбатан бир неча бор кўпроқ (са-воб) ишларни амалга ошириш имкониятига эгасиз. Биргина сокин нигоҳингиз ёрдамида кишиларни шубҳасиз ҳозирги ҳолатига нисбатан яхшироқ, гўзалроқ, инсонийроқ, ҳалимроқ бўлишга чорлай оласиз ва уларнинг бу ишга амалий равишида киришиб кетишига эришасиз.

Нечун сиз хос кишилар жамоасида юз бераётган ахлоқсизликлар ҳақидаги гапдан чўчиб кетдингиз? Бой ва зодагонлар орасида бундай ахлоқсизликлар сиз эшитгандан ҳам кўра кўпроқ бўлиши мумкин. Аммо сиз буни билишингиз шарт эмас. Мазкур жамоа аъзоларининг бачкана хушомадларидан чўчишингизга ҳам ҳеч қандай асос йўқ. Ёқимли табассумингиз билан бу жамоага отилиб кираверинг; унга, худди беморлар дард чекаётган шифохонга киргандек дохил бўлинг. Йўқ, қатъий тартиб-интизом ўрнатиш, дори-дармон буюриш мақсадида келган дўхтир сифатида эмас. Сиз бунда кимнинг қандай касаллик билан

оғриётганини билишингиз шарт эмас. Бунинг учун сизда имконият ҳам йўқ ва мен сизга бундай маслаҳат бермаган бўлардим. Сиз беморлардан мулоим табассумингиз ва фаришталар овозидек самовий нафис, майин ва самимий овозингизни аямасангиз, бас. Сиздан бундан ортиқ ҳеч нарса талаб қилинмайди.

Шуни ҳам эрдан чиқармангки, бир бемор ёнида узоқ тўхтаб қолманг, бошқасига шошингиз; зеро, сиз ҳамма жойда зарурсиз, ҳаммага кераксиз. Ер шарининг ҳамма жойида сизнинг қадрдон товушингиз, самовий овозингизга муштоқ турганларнинг ҳисоби йўқ.

Яна бир гап: сиз зодагонлар билан улар сўзлашаётган мавзуларда гурунглашманг, билъакс, уларни ўзингиз хоҳлаган, кўнглингиздан кечган нарсалар тўғрисида суҳбатга чорланг, ўзларини ҳам шунга унданг. Бу ишга эса сизнинг қурбингиз етади... Кишиларга юрагингиздан жўшиб чиққан самимий ҳикояларингизни айтиб беринг, ўзингизни худди энг яқин дўстларингиз, оила аъзоларингиз даврасида тутгандек тутинг. Шундай бўлингки, сўзингизни тингланлар ўзларини инсониятнинг самовий болалигидан учиб кетган фаришта билан суҳбат қургандек ҳис қилсинлар.

Худди мана шу самимият ва нафосатни одамлар қалбига сингдиринг, ўшанда умрингиз бесамар ўтмайди ва ундан мамнун бўласиз...

Бозор ИЛЁС таржимаси

1

ИШҚНИНГ ГИРДОБИДА ЎТМИШУ ЭРТА...

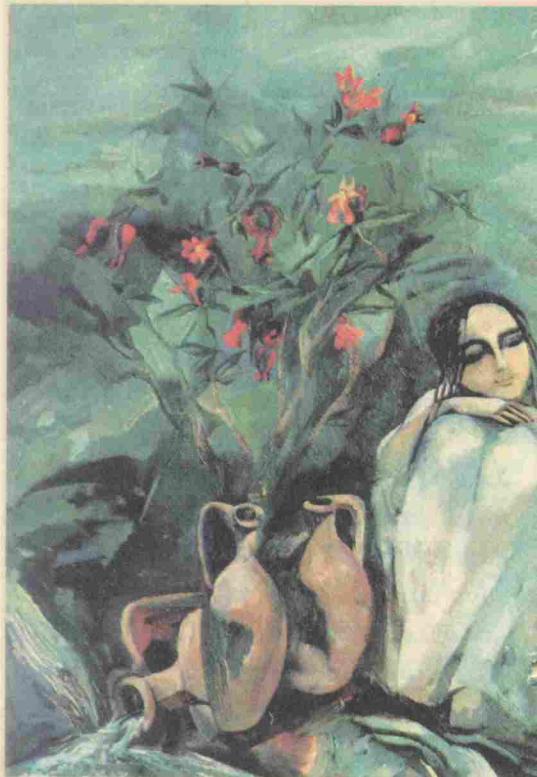
Инсон яралгандан буён ўзи яшаётган дунёни идрок этиш учун тинимсиз изланади. Бу кўҳна оламни яшартириш, ўзгартириш орзуси билан яшайди. Шу йўлда иштиёқ билан ижод қилади. Ҳа, ижод — ўзликни англаш демакдир. Санъат ана шундай хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган илоҳий хилқат ҳисобланади. Тасвирий санъат инсон руҳияти ва тафаккурини хаёл ёрдамида матога муҳрлайди. Хаёлотнинг чексиз манзилларида сайр этган тафаккур киши руҳиятига ажиб илоҳий насимлар олиб киради.

гирдобларида ўтмиш ва келажак тажассум топган бўлиб, мозийга айланаётган келажак Ҳақ васли йўлида ўтилиши шарт бўлган босқич вазифасини бажаради.

“Таназзул”, “Тахайюл”, “Сехр”, “Баҳор”, “Самовий машъала” каби асарларида рассомнинг воқеликка муносабати, мушоҳада

2

Ўзбек ранг-тасвир оламида ўз фалсафасини яратаётган мусаввир Шокир Зокиров ижоди билан танишган ҳар бир санъатсевар олам-олам таассурот олади. Бу таассуротлар фикрлашга, мушоҳада юритишга чорлайди. Унинг қаҳрамонлари ўтмиш ва келажак аро сайр қилишади. Бу билан рассом гўё ўткинчи дунёда инсоннинг ўрнини белгилаб, унинг қувончу қайғусини мўйқалам сеҳри ила тадқиқ этаётгандек. Дарҳақиқат, мусаввир ижодида синиш, ажралиш, парчалониш, тўкилиш, гуллаш, яшариш мавзулари етакчи ўрин эгаллайди. Тарих ва бугунги кун қоришигидан иборат бу манзаралар бир қарашда инсон идрокидан ташқарида рўй бериб, бугунги кунимизга ҳеч ҳам дахли йўқдек туюлади. Ваҳоланки, ҳар бир ўтган кун мозий қаърига қулайверади, мозий эса бир замонлар келажак бўлган... Уларни бир-бирига боғлаб турган ришта илоҳий ишқ изтиробларидир. Бу изтироб

ва фалсафаси тиниқ акс
 этган. Мусаввир матодаги
 фавқулодда тафаккур
 орқали томошабинни
 ўзининг сеҳрли оламига
 бошлаб киради. Бу гаройиб
 оламни бир бор томоша
 қилган инсон яшаш ва
 яратиш йўлида зўр қурбу
 истак топиши муқаррар.
 Санъат шундай фазилатлар
 билан ҳам қудратли бўлса
 ажаб эмас...

3

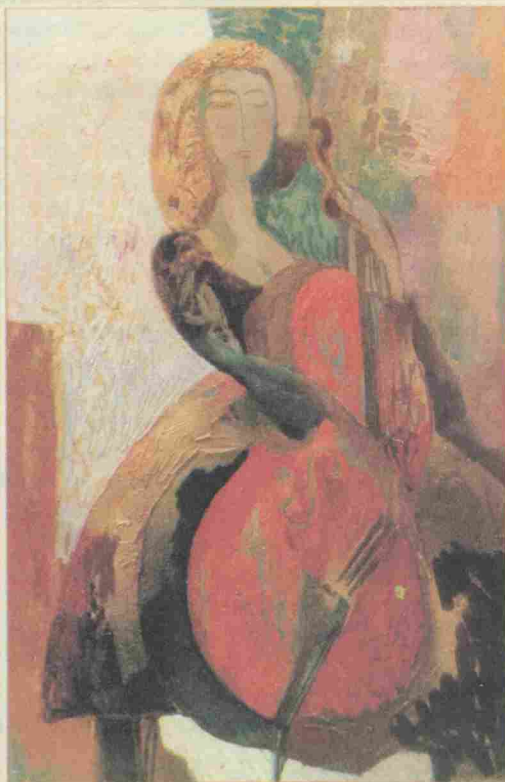
1. "Қиш".
2. "Булоқ".
3. "Ошиқ-машуқлар".
4. "Кувонч".
5. "Дарвеш".
6. "Наво".

6

4

5

КОМИЛЛИК ШАРТИ

Адабиётшунос Афтондил ЭРКИНОВ
билан суҳбат

— Кишилиқ тарихида фавқулудда хусусиятлари билан ажралиб турадиган ХХ аср ҳам поёнига етмоқда. Айнан шу юз йилликда инсоният жуда кўп оламшумул ютуқларни қўлга киритди. Бу онг ва тараққиётнинг илгариларидан далолат беради. Бироқ бани башар олдиди азалий саволлар билан бирга янги муаммолар ҳам кўндаланг бўлиб турибди. Демак, инсон батамом камолотга эришди, демоққа ҳали эрта. Хўш, одамзод тафаккуридаги зиддиятли жараёнларни бир-бирига муқояса қилса бўладими? Умуман, аждодлар ва авлодлар тафаккурида фарқ борми? Сизнинг мустақилликдан сўнг бизга энди кириб келаётган фан — герменевтика методологияси асосида ҳозирги давргача бадиий тафаккур қандай бўлгани хусусида илмий изланишлар олиб бораётганингиздан хабарим бор. Мазкур фан асосида бадиий тафаккурга қандай муносабатда бўлиш мумкин?

— Тафаккур деганда фақат фалсафий эмас, балки бадиий тафаккурни ҳам тушуниш керак. Бинобарин, бадиий дид ва китобхонлик ҳам тафаккур даражасини белгилайди. Дарҳақиқат, яқинда ХХ асргача бўлган даврда бизда бадиий асар ва бадиий матнга қандай ёндашилган, бу вақтда бадиий дид қай даражада бўлган деган масала юзасидан илмий изланиш олиб боришимга тўғри келди. Буларни билиш учун аввало назарий жиҳатдан герменевтика фани методологиясини чуқур ўрганиш зарурати туғилди.

“Герменевтика” сўзи грекчада “тушунтираман” деган маънони билдириб, фан сифатида фалсафанинг таркибига киради. Унинг бадиий матн талқини билан шуғулланувчи тармоғи “адабий герменевтика” деб аталади. Бу фан Европада юз йилдан ортиқроқ давр мобайнида ривожланган бўлса-да, бизга эндигина маълум бўляпти. Чунки шўролар замонида герменевтика назар-писанд қилинмади. У вақтда бадиий асарни талқин этишда фақат битта маъно кўзда тутилган, коммунистик мафкурага мос келиш-келмаслиги бош масала ҳисобланган. Ваҳоланки, асарда бир неча маъно қатлами мужассам бўлади. Герменевтика фани ана шу маъноларни турли томондан ва турли нуқтаи назардан туриб ўрганади. У, асосан, инсоннинг воқеликни идрок этиш билан шуғулланади. Масалан, сиз кўчада йўл четига ўрнатилган бирорта белгини кўрдингиз ва унинг нима эканини билдингиз. Бу билан мазкур белгини тадқиқ этиш бошланди. Яъни сиз унинг муайян маъносини кашф қилдингиз.

Бадиий асар ҳам худди шундай. Китобхон бирон асарни ўқигач, ундан диди ва дунёқарашига мос сабоқ олади ҳамда унга муносабат билдиради. Адабиётчи мутахассис эса, оддий китобхондан фарқли ўлароқ, асарга талқин қилиш техникаси ёрдамида ёндашади. Бадиий асарда бир неча маъно қатлами мавжудлиги туфайли унда дунёвий, тасаввуфий ё бўлмаса шоир шахсий ҳаётига доир маънолар ҳам бўлиши мумкин. Ижод моҳият эътибори билан шахсий ҳодиса ҳисоблангани боис кўп ҳолларда ижодкор ўз шахсий ҳаётига бўлиб ўтган воқеаларни асарга “едириб” юборади. Буни ёзувчининг ўзи ёки унинг ҳаётини яхши биладиган одамгина илғайди, холос. Герменевтикани яхши ўзлаштирган мутахассис мана шундай “икир-чикир”ларни ҳам билиш имконига эга бўлади.

Хулоса қилганда, герменевтика фани турли-туман қарашларга суянади. Менимча, тафаккурда хилма-хиллик ва зиддиятларнинг мавжудлиги инсониятнинг комилликка интилаётганига далил бўлади. Зотан, инсон боласи комил бўлиб туғилмайди, шу боис зиддият ва хилма-хиллик бўлиши табиий ҳол. Жумладан, бир асар турлича талқин этилиши ҳам табиий ва бу илмда демократияни вужудга келтиради. Шундай қилиб, герменевтика жамиятдаги демократия ривожига ҳам ёрдам беради. Аждодларимизнинг ва ҳозирги замон кишисининг тафаккури ўртасига девор тортиб бўлмайди. Бу, айниқса, бадиий тафаккурда яққол кўринади. Герменевтика — ҳар иккаласини ҳам тадқиқ этишга қодир фан.

— Чиндан ҳам, шўро даврида асарга фақат мафкуравий нуқтаи назардан ёндашилар, ундан фақат ижтимоий мазмун қидирилар эди. Минг қатла шукрки, ҳозир бу иллат барҳам топди. Сиз айтаётган герменевтика фани ҳам — озодлик маҳсули. Бинобарин, энди бадиий асарни турлича талқин қилишимиз мумкин. Лекин адабий жабҳани синчковлик билан кузатиб борадиган киши бизда яна бир янги одат — мумтоз адабиётимиздаги деярли ҳар бир асардан тасаввуф унсурларини қидириш “касаллиги” пайдо бўлганини илғашни тайин. Бу иллатнинг пайдо бўлиши бизда ҳамон бирёкламачилик асоратлари кўплигидан далолат бермайдими? Сизнингча, қандай қилиб бунинг олдини олса бўлади? Демокриманки, қачон бизда асарни соғлом талқин қилиш муносабати қарор топади?

— Ростдан ҳам, бизда бу касаллик анча газак олиб кетди. Мустамлакачилик даврида мумтоз адабиёт намуналари фақат дунёвий тарафдан ўрганилса, энди уларни тасаввуф нуқтаи назаридан ҳам талқин қилиш имкони туғилди. Бу яхши, албатта. Лекин асарда йўқ маънони зўрлаб “кашф қилиш”, менимча, янгича талқинга кирмайди. Ахир, ҳар бир нарсанинг асоси бўлиши керак-ку! Асарнинг тасаввуфга умуман алоқаси бўлмаса-ю, сиз уни тасаввуфий десангиз, оддий лирик шеърдан орифона маъно қидирсангиз, бунда мантиқ ва илм қаёқда қолади? Хаёлимизга келган таҳминни айтсак, уни шоир ўйлаганми, ўйламаганми, буни билмасак... Хўш, унда нима қилишимиз керак? Мен шундай қарорга келдимки, биз дастлаб мумтоз адабиёт намуналари яратилган даврда қандай талқин қилинганини билишимиз керак. Чунки ҳозирги авлод билан асримизгача яшаб ўтган аждодларимиз, тушунчаларимиз ўртасида муайян фарқлар бор. Чор Россияси босқини, шўро

даври ва умумжаҳон интеграцияси туфайли биз ҳозир ўтмиш адабиётидан анча узоқлашиб кетдик. Зеро, бизнинг дидимиз асосан Оврупо руҳидаги асарларни ўқиб шаклланди. Шу сабабли эски адабиётнинг хусусиятларини ўзимизга сингдиrolмаймиз, яъни ундаги маъно ва руҳни қабул қилишимиз қийин кечади. Нега бундай? Гап шундаки, ҳозирги маданий муҳит Оврупо руҳига яқинлиги боис бугун шу руҳдаги асарларни нисбатан яхши тушунамиз. Бироқ шарқлик бўлсак-да, шарқона асарларга кўп ҳам тишимиз ўтмайди. Бу ҳол ҳар бир киши ўзи яшаган муҳитдан, анъана ва қадриятлардан келиб чиққан ҳолда асарни қабул қилар экан, деб хулоса чиқаришга асос бўлади. Бу эса ўша пайтда адабий муҳит қандай бўлганини, яъни асар қандай талқин қилинган ва матнга муносабат қандайлигини билишни тақозо этади. Буларни билиш учун, ўтмиш адабиёти даврининг катталлигини ҳисобга олиб, маълум асар мисолида, муайян чегарада тадқиқот олиб боришни маъқул топдик. Дейлик, Навоий “Хамса”си яратилганда унга ўша даврда муносабат қандай бўлган?

Бу ҳақда гапиришдан олдин Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонидаги машхур ҳикоятни эслаш ўринли. Унда айтилишича, бир гуруҳ кўзи ожиз кишилар Ҳиндистонга сафар қилишибди. Қайтиб келганларидан сўнг улардан “Фил қандай ҳайвон экан?” деб сўрасалар, филнинг тишини ушлаган киши: “Фил иккита катта суяк экан”, дебди. Бошқаси филнинг оёқларини ушлагани учун: “Фил катта хода экан”, деса, филнинг қулоғини ушлаб кўргани: “Фил баҳайбат елпигич бўлса керак”, деган экан. Қизик, уларнинг ҳар бири филнинг бирор аъзосини айтди, лекин бу аъзолар бир ерга тўпланса, битта яхлит фил ҳосил бўлади. Уларнинг гапи нотўғри эмас эди, балки бу ҳолатда предметнинг турли томонлари ҳақида сўз юритилган эди. Шу сабабли у кишиларнинг бирортасини айтган фикри учун айблаб бўлмайди.

Бадий асарни тушунишда ҳам шунга ўхшаш ҳолатни кузатамиз. Унда ифодаланган маъноларни ҳар давр ва ҳар бир киши турлича қабул қилади. Масалан, бир йили Фурқатнинг “Сайдинг кўябер, сайёд” мусаддасида ифодаланган маъно хусусида баҳслар бўлиб ўтган эди. Шеърдан ижтимоий, сиёсий, таржимаи ҳол билан боғлиқ маънолар ахтарилди. Оқибатда ким ҳақ бўлиб чиқди, дерсиз. Адабий герменевтика фани ким ҳақ ёки ноҳақлигини аниқлаши шарт эмас, ҳамма бадий асарни ўзича талқин этаверсин, фақат буни асослаб берса бас, дейди. Айни вақтда асар талқинларини кузатиб, уларни ўрганавериш керак. Яқингача ҳаммага ёд бўлиб кетган “Фурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш...” деб бошланувчи машхур рубоийда эркинлик, ватандан айрилиқ гоъялари илгари сурилган, деб келинган. Адабиётшунос Иброҳим Ҳаққул эса уни тасаввуфий талқин этди. У бу ўринда айрилиқ — ғурбатни инсон ва худога боғлади. Эртага бу рубоий яна бир бошқа талқинини топиши мумкин, чунки асарнинг бадий даражаси қанчалик юксак бўлса, у кўплаб маънолар талқинига йўл очади.

Биз Ғарбда шаклланган таълимот — герменевтикани ўрганиш жараёнида унинг илдизлари мусулмон Шарқида ҳам мавжуд бўлган деган фикрга келдик. Натижада Навоий “Хамса”сига бўлган муносабат ва талқинларни кузатишни мақсад қилиб кўйдик. Аслида, бу муносабат ва талқинлар Навоийнинг ўзидан бошланган. Маълумки, Навоий “Хамса”сининг қўлёзма нусхалари кўп. Биргина Тошкентнинг ўзида 190 га яқин қўлёзма мавжуд. Баъзилар ўйлаши мумкин: ҳўш, нима бўлибди, Навоийнинг битта асари 190 нусхада кўчирилибди, хо-

лос... Лекин, ҳақиқатан, шундайми? Ҳолбуки, ҳар бир нусха даврни, муҳитни ва бошқа маълум хусусиятларни ўзида акс эттирган бўлади. Турли сабабларга кўра асарга баъзи нарсалар кўшилиши, олиб ташланиши, таҳрир қилиниши ёки қисқартирилиши мумкин. Нусха кўчирувчи ёки нашр қилувчига қайси хусусият муҳимроқ ҳисобланса, у шуни биринчи ўринга олиб чиқади. Масалан, Абдулла Ориповнинг “Йиллар армони” тўпламига олдинги китобларидаги шеърлар ҳам киритилган. Лекин бошқа китоблардаги бу шеърлар айнан ушбу тўпландагина умумий руҳ остида бирлашади. “Йиллар армони” шоирнинг шахсий ҳаётида бўлиб ўтган армонли ҳолатлардан дарак беради. Китобга бу ном бекорга танланмаган. Демак, бу ерда муайян қонуният бор. Энди “Бунинг Навоийга нима алоқаси бор?” деб сўрашингиз мумкин. Гап шундаки, хаттотлар Навоий асарларини ҳар гал қайта кўчираётганларида ўша давр учун долзарб бўлган жиҳатларга эътибор қаратганлар. Дейлик, бир нусхада фақат “Хайрат ул-аброр” достони кўчирилган, чунки у даврда ушбу дostonга эҳтиёж кучли бўлган. Навоийдан кейинги даврларда кўчирилган нусхаларга махсус луғатлар ҳам илова қилинган. Бу эса ўша вақтга келиб “Хамса” ўқувчига тушунарсизроқ бўлиб қолаётганини кўрсатади. Котиб ўз замонидан келиб чиқиб сўзларга маъно беради. Маъно эса вақт ўтиши билан ўзгариб боради.

Кўряписизки, бир луғат ёки қўлёзма мисолида Навоий асарларига бўлган муносабатни билиб олиш имкони бор. Ҳар бир қўлёзма янги бир нашрга тенг деб ҳисобласак, вазифа ўз-ўзидан ойдинлашади. Афсуски, матншунослик бизда кам ривожланган соҳа ва унинг ҳозирги даврга келиб ҳал қилиниши шарт бўлган муаммолари жуда кўп. Дастлаб талқин методологиясига оид муаммоларни ечиш лозим, шундан кейингина соғлом талқин қилиш муносабати ҳақида гапириш ўринли бўлади. Бу, ўз навбатида, адабиёт мутахассисларига масъулият юклайди.

— *Ўйлашимча, бадиий асарни туйғу ва ғоя деган мустаҳкам устунлар юксакликка кўтариб туради. Чин инсоний туйғулар ва эзгу ғоялар билан тўйинган асарлар ўз даври учун ҳам, келгуси авлодлар учун ҳам ибратли бўлади. Ҳазрат Навоий асарлари ана шундай бадиий дурдоналар сирасига киради. Бирок биз ҳозир бу бебаҳо ганжинадан тобора узоклашиб боряпмиз. Уни ўзимизга яқинлаштириш учун нима қилишимиз керак? Қачон биз Навоий асарларини “тўсиқсиз” кўнгил мулкимиз тўрига қўя оламиз? Бу йўлда герменевтика қай даражада аҳамият касб этади?*

— Инсоннинг яшаши ҳам дунёни ўзига хос талқин қилишга киради. Фақат буни кўпчилик билмайди. Масалан, деразадан кўчага боқиб, бу йўл, бу дарахт деб, ундаги нарсаларнинг маъносини тушунасиз, яъни талқин қиласиз. Бирок кўп ҳолда тушуниш талқин қилишга тенг бўлмайди. Улар бир-бири билан ёнма-ён юради. Одам боласи нарса ва ҳодисаларнинг маъносини анъаналардан келиб чиқиб тушунади. Дейлик, олдингизда магнитофон турибди. Сиз уни олдин кўргансиз, шу боис магнитофон ҳақида сизда тасаввур бор. Агар ёш болага уни берсангиз, оддий ўйинчоқ деб ўйлайди. Демак, тушуниш учун ҳам маълум даражадаги тажриба ва кўникма керак экан. XX асрга келиб мумтоз адабиётни тушунишда узилиш пайдо бўлди. Аср бошидаги шафқатсиз қатафонлар мадраса кўрган кўплаб эски зиёлиларимизни ўз домига тортиб кетди. Оқибатда анъаналар муттасил давом этмади. Шарқ адабиёти ва шарқона маданиятдан бир қадар узоклашган янги тоифадаги зиёлилар етишиб чиқди. Шу тариқа ўтмиш адабиётимиз биздан бегоналаша бошлади. Биз энди уни

Ўзимизга яқинлаштириш учун олдин ўша давр талқинларини ўрганиб, сўнг ўзимиз талқин қилишимиз керак. У пайтлар мақола ёзилмаган, махсус илмий тадқиқотлар қилинмаган, албатта. Шунинг учун ўша давр талқинларини бево-сита эмас, балки билвосита манбалардан қидириш керак. Бу хусусда ҳозир-гача турли қарашлар бор, яъни баъзилар ўша давр талқинларини ижодкор таржимаи ҳолидан билиб олиш мумкин, деса, яна бир гуруҳ буни психологик жиҳатдан ўрганиш керак, деб ҳисоблайди. Герменевтика ушбу жараёнларни холис туриб ўрганади. Герменевтика учун ўрганилиши лозим бўлмаган соҳа-нинг ўзи йўқ. Мана, ҳозир бизда яна бир “урҳо-ур”чилик, яъни шўро даврида ёзилган, нашр қилинган ҳамма нарсани йўққа чиқариш бошланди. Бу қайси мантиққа тўғри келади? Ваҳоланки, биз кераклисини ривожлантиришимиз, зарарлисидан воз кечишимиз керак. Герменевтика ҳатто ўша кераксиз деб ҳисобланган нарсани ҳам тарих сифатида холис ўрганиш имконини беради. Бу фан ҳамма нарсага объектив қарайди. Ҳаммасини ўрганиш керак, лекин иложи борича соф санъат нуқтаи назаридан келиб чиқиш зарур, деган шиор — герменевтиканинг асосий мақсади. Энди Навоий асарларини бизга яқин-лаштириш учун, аввало, уларни талқин қилиш билан шуғулланадиган янги мутахассислар керак. Бу қийин ва кенг қамровли жараён. Таълим соҳасидаги туб ислохотлар бу йўлдаги биринчи қадам бўлади. Иккинчидан, бу масала кенг жамоатчилик муҳокамаси асосида ва бутунлай янги ўқув дастурлари ишлаб чиқишни ҳамда амалга оширишни талаб қилади. Хуллас, бу алоҳида бир мавзу ва шу ишларни амалга оширишда герменевтика ҳал қилувчи аҳамият касб этишига ишончим комил.

— Адабиётшунос олимлар орасида “хослар адабиёти” ва “омма адабиёти” деган тушунчалар бор. Айримлар адабиётни фақат маълум бир тоифа, яъни хос кишилар тушунса — бўлди, уни ҳамма тушуниши шарт эмас, деб ҳисоблай-ди. Ҳатто, “оммавийлик адабиётни инқирозга олиб боради” дегувчилар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Сиз боя ҳар ким асарни ўзича талқин қилади, дедин-гиз. Шундай экан, асарни оддий китобхон ва мутахассис (яъни хос одам) шарҳ-лаганда муайян фарқлар бўлиши табиий. Шу нуқтаи назардан келиб чиқилса, герменевтика булар ўртасидаги фарқ ҳамда боғлиқликни қандай изоҳлайди? Бевосита Навоий ижодини мисол қилсак, унинг асарларини ҳамма тушуниши шартми?

— Ҳар бир киши асарга ўз салоҳиятига қараб ёндашади, албатта. Бироқ оддий ўқувчининг асарни шарҳлаши ниҳоятда жўн бўлади. Масалан, Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” асари босилиб чиққач, эл орасида жуда машхур китоб-га айланди. Ҳамма шу китобга ёпишди. Хўш, бунинг сабаби нимада эди? Са-баби — бу вақтда жамиятда мафияга, мафия шаклидаги турли жиноятчилик-ка қарши кураш бошланган эди. Шу бойс бундай асарнинг аҳамияти катта эди. Ўшанда “Фалончи бизнинг маҳалладаги писмадончининг жияни экан, тавба, билгандай ёзибди-да, қойил!” деган гапларни кўп одамдан эшитиш мумкин эди. Бу герменевтика учун аҳамиятли, адабиётшуносликка эса мутлақо кераги йўқ. Чунки герменевтика инсонда муайян бир фикр уйғондими, демак, у одамнинг жамиятдаги ҳолатини, психологиясини акс эттиради деб ҳисоб-лайди. Шунинг учун ўрганиш керак, дейди. Ёки бизда энди балоғатга етаёт-ган қизлар “Анкета дафтари”, “Хотира дафтари” тутишади. Бундай қараганда, оддий — аҳамиятсизгина нарса. Лекин шуларни герменевтикага боғлаб ўрган-сангиз, бу дафтарларни махсус музейларда сақлаш керак, деган фикрга ке-

ласиз. Чунки уларда ўша давр руҳи, диди ва бошқа хусусиятлар акс этган бўлади. Шунга ўхшаш, Навоий асарларини тушунишда ҳам оддий ўқувчи ўз ҳолатидан келиб чиқиб ёндашади. Мусофирчиликда юрган одамга ҳазратнинг “Фурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш” деб бошланувчи рубоийси кучли таъсир қилади. Бошқа шароитда у буни унчалик тушунмаслиги мумкин. Навоийни том маънода хос одамларгина тушунади. Навоий — хослар шоири. Оддий китобхоннинг Навоий асарларига тиши ўтмас, ундан хафа бўлиш ноўрин. Ҳамма вақт ҳам адабиёт, боя айтганингиз каби, хос ва омма адабиётига бўлинган. Шўро адабиёти ва мафкурачиларининг хатоси шунда эдики, улар “Адабиёт — халқники” дейишди-ю, амалда сўз санъатини синфийлик нуқтаи назаридан бўлиб ташлашди. Халқ эса, адабиёт нуқтаи назаридан олганда, дидли ва дидсиз одамларга бўлинади. Шунинг учун илмга дидли одамларнинг баҳоси қадрли. Фан учун халқнинг эмас, балки халқ ичидаги диди баланд мутахассисларнинг фикри асосий мезон ҳисобланади. Агар оддий китобхон ҳам мутлақ талқин этиш қобилиятига эга бўлганда, адабиётшунослик фанининг кераги бўлмас эди. Бадиий асарнинг ҳақиқий баҳосини белгилаш учун паст савиядаги баҳоларни ҳам билишимиз керак. Бу жараён “оддийликдан мураккабликка” деган машҳур қоидага монанд бўлиб, содда қилиб айтганда, олманинг ривожланишию фойдалилиги билан унинг чиришини ҳам билишни тақозо қилади. Бу эса, ўз навбатида, Навоий асарларини ҳамма тушуниши шарт эмас, бироқ уни тушунадиганлар кўпайиши лозим, деган хулосага келишимизга асос бўлади.

— Фикрларингизга қўшилган ҳолда мен шу ўринда яна бир нарсани алоҳида таъкидлашни истар эдим. Назаримда, биз асосий эътиборни китобхоннинг сонига эмас, балки унинг дидини ўстиришга қаратмоғимиз лозим. Китобхон ва ижодкор ақлий салоҳиятини ошириш билангина адабиётнинг савиясини кўтариш мумкин, деб ўйлайман. Шўро даврида ва баъзан ҳозир ҳам ёзилаётган айрим илмий тадқиқот ёки мақолаларни ўқиб, булар адабиётнинг равнақига эмас, балки китобхонлар савиясининг пастлашига, дидининг ўтмаслашишига, тўғрироғи, сийқаси чиққан “оммавий” фикрларнинг урчишига сабаб бўлмоқда, деб айтишимиз мумкин. Бундан Навоий асарлари ҳақидаги ишлар ҳам мустасно эмас. Улуғ шоир асарларини оммага “чайнаб” бермоқчи бўлган сохта олимлар ўзлари сезмаган ҳолда уни халқдан узоқлаштирмоқдалар. Афтондил ака, энди мумтоз адабиётни ўқитишда қандай йўл тутишимиз лозимлиги ҳақида ҳам тўхталиб ўтсангиз.

— Ўтмиш адабиётини ўқитишнинг муаммоси кўп. Биринчиси — тил мураккаблиги. Чунки мумтоз адабиётимиз тили ҳозирги тилимиздан бирмунча фарқ қилади. Иккинчидан, ўша давр тарихи, маданияти, фалсафаси ва психологиясини яхши билмаймиз ёки кам биламиз. Сўзларни талқин қилиш мумкин, бироқ уларнинг маъносини тўлиқ тушуниш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Сўзларнинг маъносини тушуниш учун ўша даврни жуда яхши ўрганиш керак. Учунчидан, бизда талабга жавоб берадиган дарсликлар йўқ ҳисоби. Адабиётшунослик мумтоз адабиётни янгича қарашда ўрганиб чиқиши лозим. Бир давр адабиёти ҳақида ҳар хил дарсликлар яратилса, ўқувчи таққослаб ўрганиш имкониятига эга бўлади.

Биз ўқувчини матн устида ишлашга ўргатишимиз даркор. Ҳозир ўқитувчи дарсликда берилган маттни ва у ҳақда ёзилган қисқа тақризни ўқитади, холос. Ҳолбуки, бу матнга дастлаб ўз муносабатини билдириши, шу ҳақда бошқа

турли манбаларни ўқиб чиққан бўлиши лозим. Бу — биринчиси. Иккинчидан, мактаб ва олий ўқув юртларида дарсликдаги бор гапни ҳамда ўқитувчи айтган фикрларни такрорлай оладиган толибни билимли, иқтидорли деб баҳолаймиз. Мавзудан сал чеккага чиққан шогирдга танбеҳ берамиз, унинг баҳосини пасайтирамиз. Тўғри, у умумий билимларни билиши лозим, шу билан бирга бу билимларга ўзининг шахсий муносабати ҳам бўлиши керак. Бизга муайян ҳақиқатларни тўтиқушдай такрорлайдиганлар эмас, балки фанга, дунёга бошқача муносабатда бўладиган, янги куч ва янги ҳаёт бера оладиган уйғоқ фикрли ёшлар керак. Ахир, бу тараққиётни, фикрлар хилма-хиллигини ривожлантиради. Майли, янглиш бўлсин, бироқ фикр бўлсин. Зеро, фикрлаган одамгина ҳақиқатга ета олади.

— *Навоий — буюк истеъдод соҳиби. Мана, беш асрдан буён унинг ижоди адабиётимиз осмонини қуёш янглиғ ёритиб турибди. Навоийдан сўнг адабиётимизда маълум даражада пасайиш бошланди. XIX асрга келиб эса сўз санъатида янги мавзулар қаламга олинадиган бўлди. Муқимий пуржинали коляска ҳақида тўлқинланиб шеър ёзди. Адабиётда тадрижийлик бўлмайди, деган машҳур қараш бор. Лекин адабиётнинг “кўкдан ерга тушиши”да ҳам ўзига хос сабаблар йўқми? Яна дилда “Қачон бизда ҳазрат Навоийга ўхшаш буюк ижодкор туғилар экан?” деган бир пинҳона сўроқ ҳам борки, адашмасам, бу бутун миллатнинг орзуси бўлса керак. Мутахассис, қолаверса, бир миллий зиёли ва адабиёт мухлиси сифатида бунга қандай муносабат билдирасиз?*

— Дарҳақиқат, Муқимий коляска, Фурқат эса гимназия ва виставка ҳақида шеър ёзган. Чунки ўша вақтда бу нарсалар биз учун янгилик эди. Ҳаётда нима янги бўлса, шунга қараб шеър ёзиш урф бўла борди. Адабиёт ҳаётни акс эттиради, ахир. Янги мавзу эски қолиплардан чекинишга ундар эди. Қай бир маънода янги руҳдаги асарлар адабиётнинг даражасини пастлатди. Бироқ ҳар бир даврнинг ўз қадрияти бўлгани учун бадиий асар ҳам қадрият билан боғлиқ бўлади. Навоий даврида дoston ёзиш қадрланган. Бугуннинг талаблари, қадриятлари — бошқача. Бу каби ҳодисаларни аксиология деган фан ўрганади. Герменевтика билан шуғулланишдан олдин аксиологияни яхши ўрганиш зарур. Шўро замонида асарлар битта қадрият асосида баҳоланган. Асарда коммунистик ғоя бор бўлса — яхши, йўқ бўлса — ёмон. Шўролар мафқураси нега айнан Фарҳодни кўтар-кўтар қилди? Ахир, Навоийнинг бошқа адабий қаҳрамонлари ҳам кўп эди-ку! Бунга сабаб шуки, у замонда чўлларни ўзлаштириш учун янги каналлар қазилди, улкан ГЭСлар қурилди керак эди. Шўро тарғиботчилари Фарҳоднинг меҳнатқашлигини биринчи ўринга олиб чиққан эдилар. Хуллас, “қассобга ёғ, эчкига жон қайғуси” деганларидек, ҳар бир давр асарга ўз қадриятларига кўра муносабат билдиради. Фанни эса кўпроқ мумтоз асарлар қизиқтиради. Бинобарин, герменевтика асар пайдо бўлгандан кейин туғилган муносабатлар билан қизиқади ва уларни илмий ўрганади.

Истеъдоднинг туғилиши — алоҳида масала. Буни мутлақ қонунийлаштиришнинг иложи йўқ. Эҳтимол, салоҳиятда Навоийга тенг инсон туғилгандир, муҳит унга ўзлигини намоён этишга йўл бермагандир... Биласизми, аксарият зўр бир ғоя миллатни бирлаштиргандагина буюк шахслар дунёга келади. Мустақиллик миллатнинг бир ғоя остида бирикуви учун имконият яратди. Бироқ бугунги кунда Навоийга ўхшаган шахс туғилганими, йўқми, деган муаммо филологиянинг эмас, балки табиат қонун-қоидаларини ўрганувчи фанларнинг масаласи. Гап йўқлик ҳақида эмас, балки

борини асраш, ўстириш ҳақида қетса, менимча, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

— “Келгуси минг йилликда башарият қайси йўлдан кетади, тафаккур тарзи қандай бўлади?” деган савол ҳозир бутун инсониятнинг диққатини ўзига жалб қилмоқда. Мен, суҳбатимиз мазмунига кўра, “XXI асрда ўзбек бадиий тафаккури қандай йўналишда кетади?” деб савол берсам, ноўрин бўлмас керак. Бу хусусда қандай фикрдасиз? Умуман, буни тахмин қилиш мумкинми?

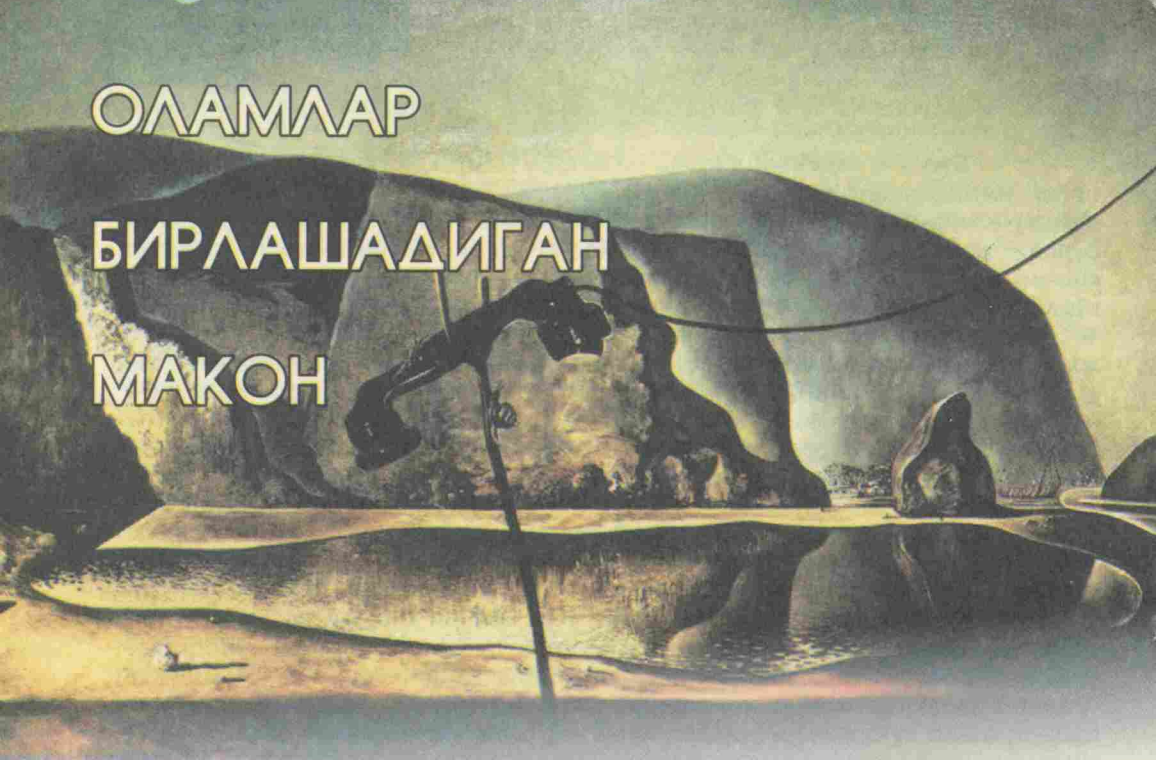
— Бунга аниқ жавоб бериш қийин. Бу мантиқий ривожланишга эмас, балки ижодкорнинг биз ҳали англаб етмаган имкониятларига боғлиқ. Шу пайтгача айрим маддоҳлар амалу унвон илинжида кўтар-кўтар қилинган бўлса, бугун бу нарса барҳам топди. Ҳозир адабиётда ҳам ижодий рақобат кучли. Адабий жараённи кузатиб бораётган киши икки устун йўналишни кўриши мумкин. Биринчиси — халқ оғзаки ижоди таъсиридаги, иккинчиси — бошқа анъана ва қадриятлар туфайли юзага келган йўналиш. Шунингдек, ҳозир четдан олиш ва тақлид қилиш кучайиб кетди. Бу ҳолни оқлаб ҳам, қоралаб ҳам бўлмайди. Бу табиий жараён. Тақлид — энг қуий тараққиёт белгиси. Юқори тараққиёт шундан кейин бошланади. Биз ҳозир куч йиғиш билан бандмиз. Синергетика, акциология, библиопсихология каби фанларни эндигина ўрганиямиз. Бизнинг бадиий дидимиз ўта тор маиший доирада ўралашиб қолгандек. Бунинг боиси — бизда ҳозир зиёлилар уч турга бўлинган. Биринчи турга шарқча тарбия кўрган зиёлилар, иккинчи турга ғарбча тарбия кўрган зиёлилар, учинчисига эса синтезлашган зиёлилар тоифаси киради. Бизда биринчи ва иккинчи турга мансуб зиёлилар кўп, аммо учинчи турдагилари ниҳоятда оз. Тараққиёт учун қалбан миллий, зоҳиран дунёдаги энг сўнгги янгиликларни ўзида жамлай билган зиёлилар кўпроқ керак. Бусиз жаҳон тараққиётига тенглашиб бўлмайди. Тор миллий қобикқа ўралиб қолсак, на илм ривожланади, на ижод бўлади. Умуминсонийликни байроқ қилиб кўтарган зиёлилар билангина дунё миқёсига чиқишимиз мумкин. Шундай қилиб, келгуси асрда бадиий тафаккурнинг ривожиди ҳам синтезнинг аҳамияти катта бўлади. Бироқ бу жараён секинлик билан кечади. Негаки, бунинг учун жамятда урбанизация, яъни шаҳарлашиш даражаси юқори бўлиши керак.

— Ҳозир адабиётимизда турғун вазият вужудга келгандек. Адабий жамоатчилик орасида, ҳатто, “Адабиёт ўладими?” қабилидаги баҳс ва мунозаралар ҳам бўлиб турибди. Шундай паллада адабиёт ҳақида суҳбатлашганимиз, халқ бор экан, адабиёт ўлмаслигидан далолат беради. Энди келгусида миллат ривожиди бадиий тафаккурнинг ўрни ҳақидаги фикрларингизни билсак...

— Тарихга назар солинг: қайси миллат юксак тараққиётга эришган бўлса, ўша миллатнинг халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёти ҳам юқори савияда бўлган. Биз ҳам юқори даражадамыз. Афсуски, XX аср сўнггида коммуникациянинг кучайиши, телевидение, радио ва матбуотнинг ривожланиши халқнинг адабиётдан бирмунча бегоналашувига олиб келди. Оқибатда бадиий сўзнинг қадри туша бошлади... Бугунги тараққиёт ижодкордан юксак савия, саводхонликни, чет тиллар ва компьютер техникасини билишни талаб қилади. Бадиий тафаккуримизни ўстириш учун турли оқимларни ва турли таълимотларни билишимиз керак. Ҳозир биз шу йўлдан кетмоқдамыз. Муҳими, биз тўғри йўлни танлай олдик. Тўғри йўл эса кўзланган манзилга элтади.

Холли НОРБОЙ суҳбатлашди.

ОЛАМЛАР БИРЛАШАДИГАН МАКОН

Санъат тафаккурдан куч оладими ёки тафаккур санъатданми? Бу савол бир қарашда ғализ қиёслашга ўхшайди ва бу ғализлик масалага ёндашишга бирмунча халал беради. Бироқ барибир билгимиз келади: ижодкор асар яратганда қайси биридан кўпроқ куч олади? Дейлик, Навоий асарларида ўзигача бўлган санъат кўпроқ акс этганми ёки тафаккур? Навоий қўллаган санъат воситалари ва усулларигагина қараб шоир ижодининг моҳиятини оча оламизми? Навоий қўллаган санъат унсурларини унғача ва ундан кейингилар ҳам қўллаган, бироқ адабиётимизда бошқа Навоий етишиб чиқмади. Навоийнинг буюклиги, менинг назаримда, санъат ва тафаккур мувозанатига жо бўлгандек туюлади. Бу иккаласи шакл ва мазмун каби бири иккинчисиз содир бўлмайдиган ҳодисалардир.

Санъатдаги гўзаллик билан тафаккур қудрати омухта бўлганда шоҳ асарлар бунёдга келишига санъат ва тафаккур тарихи кўп бор гувоҳ бўлган. Биз шоҳ асарлардаги сўз, бўёк, оҳанг қўллаш маҳоратидангина эмас, балки буларга қоришиқ тафаккур қудратидан ҳам лол қоламиз. Навоий асарларига зуҳр этилган тафаккур қудрати олдида ундан беш юз йил кейин яшаётган биз — ўқувчилар ҳам ҳайратга тушамиз. Адабиётшуносларимиз “Навоий ижоди XV-XVI аср адабиётининг чўққиси эди” қабилидаги гапларни такрорлашни хуш кўрадилар. Бунга яна Навоий ижоди шу асрлардаги тафаккурнинг ҳам чўққиси эди, деб кўшиб қўйиш зарур бўлади.

Зеро, Навоий фалсафасини ҳали на адабиётшунослигимиз, на фалсафамиз мукамал ўргана олгани йўқ. Ижодкор кўз

олдидаги воқеликни худди тошни йўниб хайкал ясаган каби ўзининг ижодий санъат дунёсига айлантирар экан, худди кўз олдимиздаги Ер аталмиш сайёра илк бор бунёд бўлиб, унда ибтидоий одам ўзи учун тушуниксиз, мавҳум олам билан юзлашиб, бугунги фалсафанинг асоси аталмиш асотирларни яратгани сингари аста-секин ижодкор дунёсининг ҳам тафаккур маҳсули — фалсафаси ярала бошлайди. Бу ижод дунёси, илҳом демиш кудратдан яралган ижодкор дунёси қанчалик ўзига хос ва воқеликдан қанчалик баландлашса ҳамда унинг бизнинг тасаввуримиздаги акси қанчалик тиниқ бўлса, шунчалик воқеликка яқин келади ва бу “дунё”даги фалсафа ҳам кўз олдимиздаги воқеликда яшовчи одамларнинг фалсафаси экани аён бўлади. Жуда ғалати парадокс: ижодкор воқеликка қасдмақсад равишда ўз дунёсини яратган ва бу дунё кўз олдимиздаги воқелик амал қиладиган мантиққа зид келгани сайин у шунчалик табиийроқ ва ҳаққонийроқ чиқади. Шарқ санъаткорлари бу борада анча қатъий анъанага эга. Уларнинг яратган дунёлари маълум анъанадаги дунёнинг ичидаги дунё бўлади. Мисол учун тасаввуф дунёси ичида қанчалик ижодкорнинг дунёлари бор. Таъбир жоиз бўлса, бу олам ичидаги олам демакдир. Кичик-кичик оламлардан яхлит олам пайдо бўлади — буларнинг ҳар бири ўзига хос, бироқ улар ягона оламга қараб интилади, ягона олам ичида ўзига хос олам ясаб олади. Улар улкан ва мухташам обида-нинг турли бурчакларига ишлов бераётган меъморларни эслатади, аммо уларнинг ҳаммаси шу обиданинг шифтига — оламлар бирлашадиган томонга интилади. Айни пайтда эса бу оламлар қуёш атрофида айланган сайёралар мисоли инсон атрофида айланади — уларни ҳеч қачон инсон тафаккуридан узиб олиб ўрганиб бўлмайди — тафаккур шу оламларнинг қувватидир.

Навоий ижодидан фалсафий асосни олиб ташласак, ҳазратнинг санъати қанчалик жўнлашиб қолган бўларди. Айтиш жоизки, шарқликлар ўзлари мансуб оби-

да-нинг лойиҳасига қатъий амал қиладилар. Бош лойиҳа асосида ўзлари мансуб бурчакда ўз оламларини яратадилар. Шундан сўзлаб олимишларнинг шарқ адабиёти бир хилдай

тасаввур уйғотади. Уларнинг хатоси шундан иборатки, улар умумобидадаги кичик обидани, яъни катта олам ичидаги кичик оламни кўра олмаганлар. Юқорида таъкидлаганимиздек, инсоншунослик Шарқда қатъий анъанага эга. Бироқ ҳар бир ижодкор бу анъананинг бир томони ни янгилаб кетади. Деҳлавий, Ганжавий, Аттор, Жомий, Румий, Навоий, Бедил, Машраб — булар бир оламга мансуб ижодкорлар, аммо уларни ҳеч қачон ягона қараш билан ўрганиб бўлмайди. Буларнинг ҳар бирига ўзига хос ёндашиш зарур бўлади. Бу номларнинг тафаккурга қўшган ҳиссалари олдида бугунги фалсафамиз ҳали-ҳануз танг қолиб турибди. Тафаккурни ўз даврларидан бир неча баробар баланд кўтарган бу даҳолар фақат тафаккур ёки санъатнинг ўзини эмас, инсон номини ҳам шунчалик юксак кўтардилар. Тафаккур қанчалик юксак кўтарилса, инсон шунчалик юксаликка эришади, инсон қанчалик хаёл коинотига олиб кирилса, у шунчалик ҳаётийлашади.

Инсон қиёфаси ўзи қаерда кўпроқ акс этади? Хаёлдами ёки кундалик кечинмаларга хос бўлган воқеликдами? Кўз олдимиздаги воқелик инсонни тўла-тўқис акс эттира оладими? Унда нега санъаткорлар ўз асарларида воқеликка зидмақсад воқелик яратадилар? Нега улар яратган воқеликда инсон қиёфаси теранроқ

акс этади? Нега куруқ воқелик акс этган ёки воқеликка кул бўлиб қолган, воқелик олдида ожизлиги билинган “ижод намуналари”нинг санъат ва тафаккур учун қизиги йўқ? Нега воқеликка бўйсунган ижодий услублар таназзулга учради? Нега хаёл ва тафаккур қудрати уфуриб турган асарлар барча замонларда севиб ўқилади? Умуман, хаёл ўзи нима? У инсоннинг ўз қалбига ва тафаккури сарҳадларига боқа олиш имконияти эмасмикин?..

Агар хаёл ва тасаввур қудрати бўлмаганда, санъатни-ку қўя турайлик, ҳатто аниқ фанлардаги буюк кашфиётлар — Пифагор теоремасидан тортиб Эйнштейннинг нисбийлик назариясигача бўлган ихтиролар ҳам дунёга келмас эди. Санъатни эса хаёл ва тасаввур жилваларисиз асло тасаввур қилолмаймиз. Санъат хаёлот ва реаллик кураш тушадиган ва ҳеч қачон ғолиб аниқланмайдиган сахнадир. Мабодо бу жангда ё хаёл, ё воқелик музаффар бўлса, у ҳолда санъатдаги уйғунликка путур этади ва унда бу асар санъат асари эмас, балки чўпчакка ёки воқеликнинг бесамар ва бетасир суратига айланади. Ижодкорни давр қули бўлиб қолишдан фақат хаёлотгина сақлай олади ва шу билан бирга уни хаёлот буткул ютиб юборишидан воқелик асраб қолади. Биринчи ҳолатда ижодкор, нари борса, кундалик очеркчи, иккинчи ҳолатда у тутуруқсиз чўпчакчига айланади.

Табиийки, гап ижодкор хаёлоти ҳақида кетяпти, асло хаёлпарастлик ҳақида эмас. Зеро, хаёлпарастлик ижодий қувват билан тўйинсагина самара беради. Ижодий қувват фикрлар кураши, тафаккур эркинлиги ва хилма-хиллигидан куч олади. Фикри бўғиқ халқ, бу — санъати, адабиёти ва ижодий қуввати бўғиқ халқдир. Ижодий қувват — исён белгиси — бузишга қарши яратишга бўлган иштиёқдан туғилган ишончдир. Ҳаёт, Вақт худди ўзанидан тошган дарё каби инсон умрини шиддат билан ўпириб боради. Лекин шунинг баробарида инсонга яратувчанлик имконияти ҳам берилган. Бу имко-

ния — ижод имкониятидир. Ҳар бир соҳа одами агар санъаткорлар каби ўз касбига ижодкорона муносабатда ва эътиқодда бўлганида эди, жаннат ер юзининг ўзида барпо этилган бўларди. Афсуски, ижод ва вайронагарчилик кураши ҳамон давом этапти, қачон тугаши ҳам номаълум. Ижод инсонни ва унинг тафаккурини бунёдкорликка ҳозирлайди ва шунга давъат этади. Бунёдкорлик ва вайронагарчилик — бугунги оламнинг икки қирраси. Ижод бор экан, демак, ҳали умид қилса бўлади. Ижодкорлар ўз оламларини яратиш баробарида дунёнинг эртанги тафаккурини ҳам яратадилар. Улар воқеликка нисбатан фикр ва гўзаллик уйғотар эканлар, эртанги кунга ҳам фикр ва гўзаллик қолдирадилар. Зеро, ижодкорнинг ижод сарҳадларига қилган сафари аини пайтда тафаккур сари қилган сафари ҳам демакдир.

Хўш, бу масалаларни ижодкорлар ўз асарларида қандай акс эттира олишган? Юқоридаги мулоҳазалар уларнинг ижодига қай даражада боғлиқ ва аҳамиятли? Бу саволларга бизга ҳозирча нисбатан бегонароқ, аслида ўзимизникидек бўлиши керак бўлган ғарб адабиёти ва санъатида анча батафсил жавоб берилган.

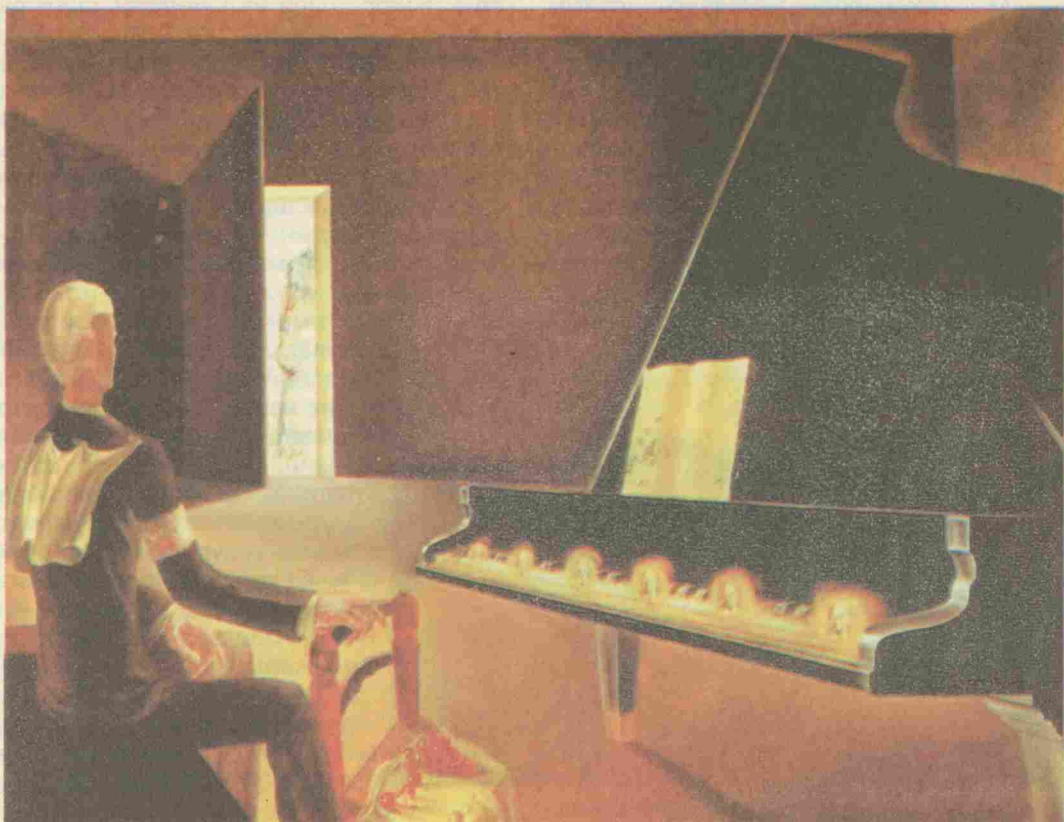
Буюк мусаввир Сальвадор Дали ижоди ХХ асрда инсонни огоҳ қилувчи энг улкан бонглардан бири эди. ХХ асрга қандай фожиа хос бўлса, уларнинг барчаси Дали ижодига ҳам хосдир. Унинг расмлари — тафаккурнинг гўзал намуналари. Биз унинг асарларидаги гўзалликдан яйрамаймиз, аксинча, фикримиз, тафаккуримиз сесканиб тушади ва хушёр тартади. Унинг “Парчаланаятган Рафаэль тасвири” деган картинасида, бир томондан, улуг мусаввирга нисбатан беадад ҳурмат, иккинчи томондан, асрлар оша тобора чўнглашаётган улугворликка ҳасад бўртиб туради. Дали 1951 йилда чизилган бу картинаси билан мумтоз тасвирий санъат ва унинг буюк намояндларини улуглик шоҳсупасида батамом тор-мор қилганини эътироф этади. Дарҳақиқат, ушбу асар кишида гўё асрлар

оша мағрур ва емиримас кўрғон бирдан парча-парчаларга бўлиниб, ағдарилиб тушаётгандек таассурот уйғотади. Бу даврда Дали мумтоз тасвирий санъатнинг буюк намояндалари билан истеъдод бобида олишаётган эди; у ўша пайтдаёқ ўз даврининг улкан рассомига айланган, ўз асрида ўзига тенг келадиган мусаввир қолмади деб ҳисоблаган ва энди тафаккури ҳамда ҳаёлоту билан XX аср қобиқларини ёриб ўтиб, олис-олис асрлардаги санъат титанларига қарши яккама-якка жанг эълон қилаётган палла эди; Дали бу асарида ва мавзу жиҳатдан шунга яқин бошқа картиналарида ўзининг ҳасадини ҳам, ҳавасини ҳам, инсон сифатидаги ожизлигу буюклигини ҳам яшириб ўтирмади.

У шу хислати билан улуғ эди, аниқроғи, шу хислати билан у янада улуғлаш-

ди. Манманлигию ўзига ортиқча баҳо беришига қарамасдан, тасвирий санъатга муносабатни ва уни таҳлил қилиш усулини янгилаб берди. У тасвирий санъат борасидаги икки ярим минг йиллик қарашларни ва санъат эстетикасини янги босқичга олиб чиқди.

XX аср модернистик адабиётига ўхшашлиги боис тасвирий санъатни ҳам кўз билангина кўриб бўлмайди: мумтоз санъатга хос бўлган, нигоҳ тушса қувонадиган гўзаллик бу давр адабиётида ҳам, тасвирий санъатида ҳам йўқ. Бу давр санъатида тасаввур гўзаллиги бор: мазкур асарларни дафъатан тушунолмаймиз; улар инсон ички кечинмасининг ҳали онг ҳам англаб етмаган кичик-кичик тасвирларига ўхшайди. Дали расмлари — XX аср инсон руҳияти ва тафаккури тасвирларидир.

Сальвадор ДАЛИ. «Сароб».

Кўриб турибмизки, адабиёт ва тасвирий санъатдаги ҳаётни, одам руҳиятини акс эттириш услуби бир хил. Зеро, тасвирий санъат ҳам, адабиёт ҳам XX аср одамани улкан бўшлиқ қаърида мажруҳ, майиб ва муте ҳолда тасвирляпти. Фарқи — бири сўз орқали, иккинчиси бўёқ орқали. Бу бўшлиқ инсон қалбидаги бўшлиқдир. Бу мажруҳлик инсон қалбидаги мажруҳликдир.

Дали 1952 йил май ойида кундалигига шундай деб ёзган эди: “Мен албатта Лениннинг расмини чизаман. Ленин кўлида чақалоқ ушлаб турган бўлади, ўша чақалоқ мен бўламан. Бироқ у болага меҳр билан эмас, “мен сени ҳозир қовуриб ейман” дея қараб турган бўлади...” Унинг 1931 йили чизган расмида рояль клавишларидан Ленин боқиб турибди. Бу — санъатни ўз исканжасига олган ленинизмга бир истехзо эди. Заҳарли истехзо!

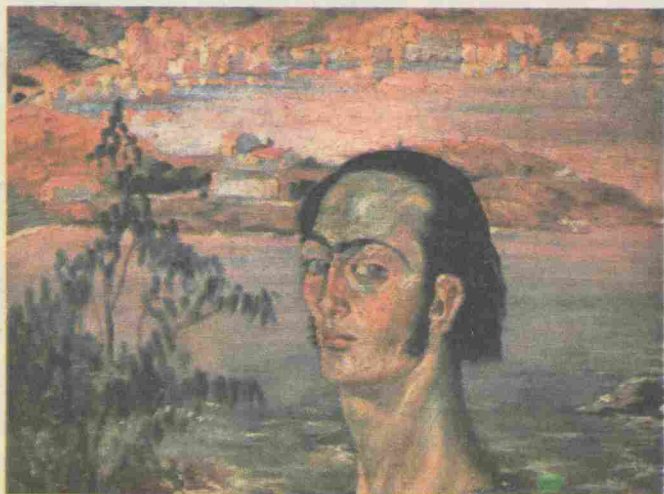
Мусаввирнинг бошқа бир асариди бўмбўш пляжда осилиб турган телефон тасвирланади. Атроф кимсасиз. Бу телефон беихтиёр Кафканинг “Кўрғон” асарини ва ундаги ҳеч қаерга уланмаган, бироқ ҳамма кимлар биландир дастак орқали берилиб гаплашадиган телефонни ёдга солади. “Фуқаролар уруши” картинаси эса Кафканинг “Жазо колонияси”ни эслатади: расмга қараб туриб сиз руҳингизга таҳ-

дид солаётган жазо колониясини аниқ ҳис этасиз. Ундаги чангал ҳам сизнинг онгингиз чангали. Шунингдек, бу тақдир чангали: эртами-кечми у ҳозирча озод турган бошни ютиб юборади.

Дали ўз ижодида адабиёт ва тасвирий санъатнинг бошини бирлаштирди. Тўғрироғи, ришталарни боғлаб берди. Бизга эса ундан шу ришталар орқали гўзал санъат дунёсига кириш ва сайр қилиш ҳамда уни англаш мерос бўлиб қолди. Башариятга тааллуқли меросларга башариятга тааллуқли ворислар талаб қилинади. Аммо инсоният Сальвадор Дали олами бу — XX асрдаги инсоннинг ички олами эканини кеч англади. Худди Кафкани кеч англаганлари каби...

С. Беккетнинг “Қадам товушлари” пьесаси қаҳрамони Мэй бемор онасига қараб туради. Биз саҳнада унинг онасини кўрмаймиз, фақат товушини эшитамиз, холос... Она ва қиз ўртасидаги савол-жавоб, асосан, касаллик устида бўлади. Бироқ пьеса давомида гап жисмоний дард ҳақида эмас, маънавий мажруҳлик ҳақида кетаётгани аён бўлади, тўғрироғи, касал она бу — мажруҳ маънавиятнинг тимсоли. Она ва қиз ўртасидаги суҳбатдан шу нарса аён бўладики, улар бир-бирини мутлақо билмайди, яъни мутлақо бир-бирига бегона. Демак,

улар ҳеч қачон она-бола бўлмаган, демак, Мэй ҳали дунёга келмаган, яъни у ҳаётда ҳеч қандай из қолдирмаган: исзиз ғойиб бўлиш, қаршисидаги зулматга сингиб кетиш арафасида. Бу одамларнинг ҳаёти шунчалик мазмунсизки, бундай умрдан қадам товушлари афзалроқ, чунки ҳарқалай, унда ҳаракат бор ва товуш чиқаради. Инсон умри эса ана шу қадам товушидан ҳам қадрсизроқ ва аҳамиятсизроқдек. Номини дунёга машҳур қилган “Театр I”, “Театр II”, “Эндшпил”, “Ётлашув”, “Ўйин” пьесаларида ҳам Беккет инсоннинг мав-

Сальвадор ДАЛИ. “Автопортрет”.

хумлик билан юзма-юз келишини кўрса-тади. Худди Кафка асарларидаги каби бу пьесаларда ҳам инсон умрини беадад саробга, мавхумотга, ўзлиги ва ўз қиёфасидан, инсоний хислатларидан ётлаштиришга хизмат этувчи, уни муте ва қул қилувчи воқелик билан бетма-бет турган инсон фожиаси қаламга олинади. XX аср кишиси маънавий кадриятлар харобаси устида ўтирибди, унда хурликка интилишдан кўра қулликка, мутеликка мойиллик кучли. У ўтмишдан айро, келажакка ишонмайди. Беккет бу ҳолни шундай ифода-лайди: келажак — зулмат ичида, ўтмиш эса олисда. Шу сабабли ҳам унинг асарларида зулмат, олислик ва ётлашув рамзлари қайта-қайта рўй кўрсатади.

Бу асарлар инсоннинг фожиалари ҳақидагина эмас.

Бу асарлар ўзини ўрганаётган, фожиадан қутулиш йўлини излаётган, кишанларни ва тафаккурга соя солган зулматни парчалаётган ақл-идрок ҳақидадир. Ўзини ўрганаётган, фожиасини таниётган мавхумлик ёки мазмунсизлик — аслида инсоний қиёфасини тиклаётган ва ҳаётбахш мазмунга чорлаётган даъватдир. Беккет асарларини ақл-идрок ва тафаккур сари бир чорлов деса бўлади.

Альбер Камюнинг “Бегона” қиссасида ўзлигидан ва айни пайтда жамиятдан ётлашган инсон руҳияти тасвирланади. Жамият ўзига ясаб олган ахлоқ ҳамда мантиқ, Камю назарида, ёлғончи ахлоқ ва ёлғончи мантиқдир. У инсонни юзакилаштиради. Бу жамият инсондан бетиним қурбонлик талаб қилади, яъни инсон жамият тартибларига бўйсунуш, унинг хоҳиш-иродасини амалга ошириш учун ўзини жамият ахлоқи ва тартиботига қурбон этиши шарт. Гарчи ўзига ёқмаса ҳам — жамият учун ёқди дейиши, тубан бўлса ҳам — юксак деб лоф уриши, севмаса ҳам — севаман деб алдаши, муайян тартиб ёки қонунни атайлаб бузса — билмасдан бузим, дейиши, жиноят қилса — кечирим сўраши лозим. Жамият шунга ўрганган ва ана шу қолипга тушмайдиганларни бегона деб атайди ва бегона сифатида ҳукм қилади. Бундай муҳит одамни машина-

лаштириб қўяди ва машиналашган одам охир-оқибат жиноят қилишдан қайтмайди. Шу сабабли қисса қахрамони терговчидан тортиб қариялар уйининг мудиригача тушуниксиз, ёт, бегона; унинг бор-йўқ айби — қотиллик қилганида эмас, балки жамият талаб этгандек, юзига ниқоб киймаганида, алдамаганида. Бошқа томондан, қисса қахрамони ҳаётий шавқдан, ҳаётнинг ижодий қувватидан маҳрум бўлган инсондир. Агар ижод мувозанати бузилса, ҳаётнинг қайси соҳаси бўлмасин, у ерда инсон руҳи ўлади. Инсон руҳи ўлгач эса, жамиятдаги инсонлар “бегона”га айланади. “Бегона” — инсоний фазилатлардан маҳрум жамиятнинг маҳсулидир. “Бегона” — қиёфасиз жамиятда яшайдиган қиёфасиз инсоннинг тимсолидир.

Хуллас, Фарб ижодкорлари Шарқ ижодкорларидан фарқли ўлароқ маълум анъаналарни ўзгартириш ва сингдириш эвазига ўз бадий оламларини яратадилар. Бироқ бу олам ҳам шарқликлардаги каби инсон тафаккури атрофида айланади ва оламлар бирлашадиган макон сари интилади. Ҳар икки тур ижодкорларни ҳам инсон руҳияти ва тафаккурини янгилаш, уни юксакликка кўтариш истаги бирлаштириб туради. Инсон тафаккури тинимсиз янгиланишга маҳкум. У янгиланишдан тўхтаган кун жамиятнинг барча соҳасида турғунлик, инсоннинг туб моҳияти ва илоҳий вазифасига нисбатан жиноят бошланади. Шу сабабли санъат даврлар, асрлар ҳамда ўзгараётган қараш, тушунчалар олдига инсон муаммосини, унинг руҳияти ва тафаккурини ваҳдатулвужуд номидан тўхтовсиз янгилаб туриш зарурлигини кўндаланг қўяди. Инсон руҳияти, унинг туб қаъри кўз олдимиздаги коинотдан ҳам кенгроқдир. Шу пайтгача бу “коинот”нинг қанча қисми санъатга айланди экан? “Барча улуг шеърлар ёзиб бўлинган”, дейди шоир ўкинч билан. Бироқ кўз олдимиздаги инсонга қараб, беихтиёр ҳали улуг асарлар ёзиб бўлинмаган дейсиз. Эҳтимол, бугунги санъатдаги янгиланиш айнан шу хулосадан — оламлар бирлашадиган макондан бошланса ажаб эмас...

БАХТ БАҲСИ

Одам боласи яралгандан буён ўзига бахтиёрлик излайди. Бу ҳолни илоҳиётчилар унинг жаннатдан қувилгани билан изоҳласалар, фан тарафдорлари тадрижийликни сабаб қилиб кўрсатадилар. Бахт муаммосига оид изланишлар ижтимоий-тарихий тараққиётга эга бўлиб, унда илмийликка қараганда бадийлик нисбатан устун бўлиб келган. Қадимги нодир манбалар ва халқ оғзаки ижоди намуналарида ифодасини топган кишиларнинг бахт ҳақидаги илк орзу-умидларини, таъбир жоиз бўлса, башариятнинг бахтиёрлик илинжлари гулчамбари дейиш мумкин.

Қадимги дунё мутафаккирлари бахт тушунчасини кўпинча инсоннинг маънавий ва табиий жиҳатдан қониқиш ҳолати сифатида талқин этишган. Ўша замондаёқ бу муаммони турлича тушунтиришга ҳаракат қилишган. Шунинг натижаси ўларок, бахтни ўрганишнинг аскетик (юнонча “аскет” сўзи ҳаракатга кел-

тирувчи деган маъно англатиб, бу йўналиш ҳис-туйғу, майл ва ҳавасни поймол қилиш тамойилига асосланади) ва гедоник (ички роҳатланиш, тана лаззати) деб аталувчи бир-бирига зид назариялар вужудга келган. Аскетик йўналиш вакиллари инсон танасига ва унинг хоҳишларига нисбатан эътиборсиз ҳамда тескари муносабатда бўлиш лозимлигини далиллашга уринадилар. Уларнинг фикрича, хасталик, очкўзлик, газаб, ҳасад ва бошқа қусурларга тўла танада роҳатланиш бўлиши мумкин эмас.

Гедоник назарияга асосланган ёндашув эса қадимги ҳинд фалсафа мактабига хос бўлиб, италиялик файласуф Лорандо Валло бу йўналишнинг машҳур вакилидир. Унинг фикрича, оромбахшлик кўзғатувчи таъсирдан тананинг роҳатланиш сезиши ҳаётнинг юксак қадрияти ҳисобланади. Валло назарида, дангиллама уй, турли-туман либослар, жиҳозлар ва гўзал аёллар

каби жамики ашё-унсурларнинг муҳайёлиги бахт белгисидир.

Эрамиздан аввалги VI асрда бу муаммо талқинига оид учинчи йўналиш вужудга келган ва у фанда “олтин ўрталиқ” номини олган. Ўша даврнинг йирик алломаси Ляо Изининг ёзишича, меъёрни билган одамда омадсизлик ва мағлулбат бўлмайди. “Олтин ўрталиқ”нинг иккинчи таниқли вакили Конфуций эди. Айтиш жоизки, бу йўналиш Арасту давридан бошлаб антик дунё фалсафасида етакчи мавқега эга бўлди.

Немис мумтоз фалсафасининг вакили Иммануил Кант мулоҳазасига кўра, азоб туйғусининг илдизи қуригани йўқ, аксинча, табиат бу туйғуни инсон фаолиятининг рағбатлантирувчи кучи, омили сифатида яратган. Бинобарин, ҳамisha яхшиликка йўналган “ҳаётдан мамнунлик” туйғуси ҳаракатсиз хотиржамлик белгисидир. Бу ҳолат инсоннинг турмушдаги ақлий ҳаракатига номутаносиб ўлароқ, гўё тирик организмда юрак фаолияти тўхтаганга ўхшайди, агарда унинг ортидан янги туртки, қўзғовчи куч вужудга келмаса, у ҳолда ўлим содир бўлади.

Ижтимоий руҳшуносликда бахт алоҳида шахснинг (индивиднинг) ҳиссий ҳолати сифатида талқин этилади. Албатта, юксак даражадаги кишилик жамиятининг айрим гуруҳларида фароғат туйғуси ҳукм сурса-да, лекин кўпчилик уни рўй-рост ўзида акс эттира олмайди. Руҳшунос Иоган Аргайл таъбирича, инсоннинг турмушдан қониқиш кечинмаси ва умуман ижобий ҳис-туйғуларнинг жунбуши (частотаси) ҳамда жадаллиги (интенсивлиги) бахт демакдир.

Фалсафа тарихида бахт масаласига одатда омол (идеал) сифатида қараб келинган. Фақат XX асрга келиб, фалсафа фанига руҳшуносликнинг қўшилиши натижасида инсоннинг турфа кечинмалари ва рухий дунёси кўпроқ ҳисобга олина бошлади. Фан эришган сўнгги ютуқларга кўра, бахт инсоннинг ўз турмушидан тўлиқ қониқиш ҳиссида намоён бўлади, агар бунга тескари шароит вужудга келса, у ҳолда унда имкониятларини рўёбга

чиқариш ёхуд мақсадга эришув истаги туғилади. Шундай қилиб, хос рухий (индивидуал-психологик) бахт борлиқдан ва турмушдан қониқиш кечинмалари сифатида намоён бўлади.

Бахтнинг ноёблик жиҳатида (феноменида) икки хил шартлилиқ, яъни — биринчидан, инсон турмуш шароитлари, рухий ҳолатлари билан боғлиқ бўлган объектив борлиқ тақозоси; иккинчидан, киши руҳияти ҳамда унинг ҳаётни идрок қилиши, унга муносабати, шунингдек, уларни маънавий қабул этишга алоқадор субъектив кечинмалари мажмуаси тавсифланади.

Кишининг турмушдан қониқиш ҳодисаси хорижда анча кенг ўрганилган. Америкалик руҳшунос, бихевиоризмнинг (ҳаё-хулқ руҳшунослиги) асосчиларидан бири Ж. Уотсон XX аср бошларида бахт манбаларини аниқлашга мўлжалланган анкета сўровномаси ўтказган. Асримизнинг 40-йилларида эса Уотсоннинг сафдоши ва издоши Эдуард Торндайк турмушдан, яшашдан қониқиш омилларини илмий тартибга келтириб, уларни “яхши турмуш шароитлари” деб номлаган.

Тадқиқотлар асосида икки тоифа одам борлиги аниқланган. Бир тоифа одам бахтини ҳаётдан қониқиш ҳиссида, хотиржамликда, ўзининг жамиятга фойдалилигини сезишда ва моддий таъминланганликда кўради, бошқалари эса бахтиёрликни кўнгил хушлашда, роҳатланишда, вақтини чоғ ўтказишда деб билади. Шу тариқа изланишларда ҳаётдан қониқишнинг умумий омиллари топилган ва улар ишдан, соғлиқдан, кадр-қиммат-

дан, турмуш йўлдошидан, пулдан қониқиш каби майда таркибларга ажратилган.

Аниқланишича, шахснинг муайян ижтимоий алоқалари кўпайиши туфайли бахтиёрлик ҳодисаси ўз кўламини кенгайтиради. Баъзан инсон руҳиятида зўриқиш (стресс) вазиятларининг пайдо бўлиши сабабли руҳий мажруҳлик (депрессия) ҳолати вужудга келади. Шу боис қониқиш ҳисси тўғрисидаги мулоҳазалар нисбий хусусиятга эга. Чунки улар инсоннинг ҳозирги турмуш вазиятини ўтмиш даврлари билан таққослаш натижаларига боғлиқ бўлиб, одатда шахснинг фаровонлик ҳақидаги тасавурлари билан уйғунлашиб кетади. Масалан, дўстлари, қариндош-уруғлари кўп одам ўзини бахтиёр ҳис этиши мумкин. Шу ўринда “Нима учун инсонга дўст керак?” деган савол туғилиши табиий. Бунга, аввало, моддий ёрдам, кўшимча ахборот олиш учун, иккинчидан, маслаҳат тарзидаги ижтимоий ҳимоя, ҳамдардлик, ишончли мулоқот (муомала), борлиққа нисбатан қарашлардаги ўхшашлик учун; учинчидан, қизиқишлар бирлиги, ҳамкорликдаги машғулотлар ва ўйинлар умумийлиги мавжудлиги учун кишига дўстлар керак бўлади деб жавоб бериш мумкин.

Иш жойидаги ўзаро муносабатлар ҳам инсон учун муҳим аҳамиятга эга. Қилинаётган ишдан қониқиш умумий қониқишнинг асосий манбаларидан биридир; ўз навбатида, унинг негизида ишхонадаги шахслараро муносабат ётади. Бу муносабатда, айниқса, бошлиқ бўлган шахс катта аҳамият касб этади, чунки бошқарув фаолиятининг маълум бир услубида кишилар ўзларини яхши ҳис этадилар. Бинобарин, раҳбарнинг “ҳодимлар билан ҳисоблашиши”, “уларнинг муаммолар юзасидан қарор қабул қилишдаги иштирокини инobatга олиши” кўл остидаги одамларга ижобий таъсир қилади. Зеро, бошқа ҳамкасбларга қараганда амалдорлар кўпроқ ёрдам бериш имкониятига эгадирлар.

Шу ўринда аёллар билан эркаклар ўртасида фарқлар юзага келади ва бу ҳолат қуйидаги кўринишга эга: эркаклар

аёлларга нисбатан юқори лавозимларда ўзларини бахтлироқ ҳис этадилар ва унча катта бўлмаган гуруҳ ичида тенглик ҳукм суришини устун кўрадилар. Ишхонадаги бундай ўзаро муносабатдан қониқиш, бизнингча, маълум даражада касбий хусусиятларга эга бўлиб, бу нарса ҳамкорлик фаолиятида муаммоларни ечиш ёки муайян ижобий қарорга келишдан ташкил топади. Бошқача қилиб айтганда, барқарор ва хуш кайфият эвазига ҳам бевосита, ҳам билвосита муносабатлар ўрнатилади.

Пухта ижтимоий алоқалар бахтиёрлик билан узвий равишда кечади. Шахслараро алоқалар қандай қилиб бахтиёрликка таъсир этиши мумкин, деган саволга жавоб бериш осон эмас. Жаҳон руҳшуносларининг синалган тажрибаларига кўра, ижтимоий мулоқотлар миқдорининг ортиши бахт кўламини кенгайтиради, шу билан бирга; ўзаро муносабатларнинг камайиши бахтсизликни келтириб чиқаради. Руҳий тадқиқотларда ижтимоий қувватлашнинг умумий таъсирини таҳлил қилиш (оила, дўстлар ва бошқа кишилар таъсири мажмуаси) натижасида уларнинг жадаллиги (интенсивлиги) катта аҳамиятга эгаллиги аниқланган. Оилавий турмушда эр ёки хотиннинг “устун”лиги ўта аҳамиятли таъсир манбаи бўлиб хизмат қилади. Умуман олганда эса, шахслар ўртасидаги дўстона алоқа ва муносабатлар руҳий зўриқишнинг камайишига ижобий таъсир этади. Маълумотларнинг кўрсатишича, энг кам зўриқишга ва руҳий мажруҳликка учрайдиган аёлларнинг аксарияти турмушга чиққан, ишли ва фарзандли инсонлардир.

Хулоса қилсак, ишдан қониқиш ҳисси инсонга бахтли дамларни бахш этади. Бироқ, руҳшуносларнинг кузатишича, ишдан қониқиш никоҳ ва оиладан қониқишга қараганда умумий қониқиш кўрсаткичига кичик бир ҳисса қўшади, холос. Бахтиёрликнинг энг қимматли манбаларидан бири — оилавий бахт, бахтсизлик эса ишдан қониқмасликдир. Ишдан қониқиш бир қатор омиллардан ташкил топади, улардан энг муҳими бевосита меҳ-

натдан лаззатланиш (лотинча — праксик) ҳислари ҳисобланади. Агар меҳнат ўзининг мустақиллиги, ранг-баранглиги билан алоҳида тавсифланса ва инсон ўз фаолиятининг турмушга таъсирини сезса ёки меҳнатининг бошқалар томонидан тан олиншини ҳис қилса, мазкур ҳиссиёт юксак баҳоланади. Ишдан қониқиш жисмоний ва руҳий саломатликка, шунингдек, умумий ҳаётдан қониқишга ҳам таъсир ўтказади.

Аёллар ўртасидаги ишдан қониқиш муаммосини алоҳида таҳлил этиш лозим. Чунки аёллар эркакларга қараганда иш ўрнини йўқотганини унчалик изтироб билан қабул қилмайди. Истисно тариқасида (оиланинг ёлғиз боқувчиси бўлганда) бу ҳолат оғир кечиши кузатилади. Улар эркакларга қараганда ишсиз қолиш жараёнини сабр-бардош билан бошдан ўтказадилар ва кўп ҳолда бунга лоқайд муносабатда бўладилар.

Баъзи одамлар учун ишсизлик гўёки бахтсизликдай, яъни уларнинг кайфияти ёмонлашади, руҳий ҳолати бузилади; натижада бундай кишилар гоҳо руҳан мажруҳ бўлиб қолади, айрим ҳолларда иш жонига суиқасд қилишгача ҳам бориб етиши мумкин. Инчунин, ижтимоий руҳшуносликда ишсизлик омадсизлик ўлароқ талқин этилади. Олимларнинг фикрича, бўш вақтни ўтказиш сифати бевосита бахт тушунчасига уланиб кетади. Чунки қисқа давом этадиган бу давр инсон нималарни хоҳлайди ва қайси нарсалар уни бахтли қила олиши мумкин, деган саволга жавоб топишга жиндай имкон туғдиради.

Одамлар билан муомалага киришиш ва унда ўзининг хусусиятларини намоён қилишдан олинган қониқиш мазкур фаолиятда бевосита шахснинг ютуққа эришган даражасига боғлиқ. Бу ҳолат қобилиятнинг ривожланишига ёрдам беради, натижада шахс такомилнинг нусхасини (моделини) яратиш имкони туғилади. Бу

омил руҳшунос Маслоу яратган ички турткиларнинг шахсий аҳамият касб этиши (мотивация) назариясининг асоси ҳисобланади. Унинг моҳияти шундаки, зарур эҳтиёжларнинг қондирилиши жараёнида ўсишга ва ўзини ўзи фаоллаштиришга кучсиз мотивация таъсир қила бошлайди. Бунга доир ўтказилган бир қанча тадқиқотларда ижтимоий мотивация билан бир қаторда муҳим таркиб тарикасида организмни бўшаштириб, унга дам бериш ҳолати (релаксация) ҳам аниқланган. Организмни бўшаштириш ва ҳордиқ чиқариш меҳнат таътилини ўтказишнинг қулай усулини танлаш билан тавсифланади. Хуллас, ишдан холи вақтнинг

қониқиш манбаи сифатидаги аҳамияти шу билан изоҳланадики, у ички мотивация билан боғлиқ фаолият учун танлов имкониятини яратади, мулоқотдан қониқишга ёрдамлашади ва яхши дам олиш шароитини вужудга келтиради.

Қиймат миқдоридоги бойлик, яъни пул синфий хусусиятга эга ва у бахт билан узвий боғланиб кетган. АҚШлик руҳшунослар ўз тадқиқотларида бахт ва хотиржамликни

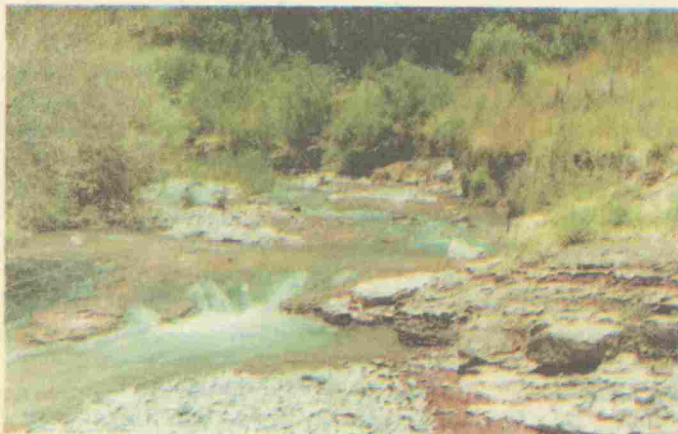
аввало даромад, маълумот ва касб-кор билан боғлиқ ҳолда олиб қарашса, Британия руҳшунослари унга ижтимоий келиб чиқишнинг асосий омили сифатида ёндашадилар. Тажрибалар натижасига кўра, пулнинг мавжудлиги ноқулайлик (дискомфорт) кескинлигининг пасайишига ёрдам беради, шунингдек, бўш вақтни хуш ўтказишнинг мазкур омилига муурожаат қилинганда одамда умумий кайфият кўтарилади. Бунда камдаромад кишилар кўпроқ, сердаромадлилар эса қарийб сезиларсиз даражада қониқиш ҳиссига эга бўладилар.

Натижаларни умумлаштириш шуни исботладики, пул ва бойлик инсонни туб маънода бахтли қила олмайди, яъни у

ҳеч қачон қониқиш даражасини кўтаришнинг асосий омили ҳисобланмайди. Айрим баднафс кишиларгина пулга бахт манбаи сифатида қарайди. “Ҳаётингизда пул қандай аҳамият касб этади?” деган саволга шу тоифадаги кишилар мана бундай жавоб қайтардилар: “Имоним қомилки, пул ҳар қандай муаммони ҳал қилиш қудратига эга. У ўта кўрқинчли қуролдан ҳам кучлидир...”

Албатта, пул ёки бойлик ҳал қилувчи бўлмаса ҳам, бахтга муайян даражада таъсир ўтказиш қурбига эга. Лекин ҳаётда шундай анъана ҳам учраб турадики, пул маълумоти паст, бироқ моддий таъминланган одамлар учун бахт омили саналади ва улар маълумотлилик даражасини бахт ва фаровонлик белгиси деб билмайдилар. Зиёлилар, шу жумладан, руҳшунос олимлар фикрича, яхши маълумот ва касбий имкониятга эга бўлиш кишиларни маълум маънода моддий ташвишлардан фориғ қилади, яъни уларнинг мақсад ва фаолиятлари қадриятга қаратилади, натижада шахслараро муносабатлар такомиллашади ҳамда булар шахснинг камол топишига ёрдам беради.

Рухшуносларнинг аниқлашича, энг хотиржам ва бахтли одамлар Шимолий Америка, Европа ва Австралияда яшайди. Европа қитъасида Бельгия, Дания, Голландия, Англия каби мамлакат халқлари Германия, Италия, Франция давлати фуқароларидан ўзларини бахтлироқ деб билладилар.

“Кимни бахтли деб айтиш мумкин?” деган саволга жавоб беришга лойиқ турли асослар мавжуд. Одатда ички дунёси ташқи ифодага эга одам (экстравертлар) кўп вақтини мулоқотга, севимли машғулотга, мароқли жисмоний фаолиятга ажратади. Кимдаки шахслараро муносабат ва муомала малакаси бўлмаса, ундай одамларда безовталаниш, ташвишланиш даражаси юқори бўлади ва шу сабаб улар одатий ижтимоий вазиятлардан, яъни учрашув, мажлис, йигинлардан ўзларини четга олади. Бундай кишиларда доимо руҳий мажруҳлик (депрессив) ҳолатига мойиллик сезилади. Аммо бошқа тоифадагилар ҳам мавжудки, уларга амалий жиҳатдан узлуксиз равишда омад кулиб боқади ва ишлари ҳамиша бароридан келади; булар омадли ва бахтиёр кишилардир.

Хўш, омадли ва бахтли одамлар кимлар?

Булар жамики нарсаларнинг ижобий томонини кўрадиган, борлиққа некбин ёндашадиган, барча манзара ва ҳолатларни фақат яхшиликка йўйиб, ҳар нарсанинг ибратли, гўзал жиҳатларини ажрата оладиган ва бошқаларни ҳам шунга ишонтиришга интиладиганлардир. Бундай кишиларни бахтли дамлар асло тарк этмайди, улар учун атрофдаги ҳар бир нарса чўғдай товланади, жилоланади; гўёки олам гўзал ва чароғон. Улар борлиқдаги ҳодисалар, вазият ва ҳолатларни фақат خوش кечинмалар сифатида тал-

қин этиб, ён-веридаги кишиларга хайрихоҳ муносабатда бўлади. Шу баробарида табиат ва жамиятда юз берадиган ҳар қандай вазиятга ижобий жавоб топишга қодирдир.

Рухшунослик фанининг кўрсатишича, инсон ҳаёти ва фаолиятининг уч соҳаси, яъни муомала, иш, ҳордиқ чиқариш — яшашдан қониқишнинг асосий кўринишлари экан. Қониқиш даражаси турмуш тарзининг тавсифла-

рига боғлиқ. (Турмуш қурганми ёки йўқ, иш жойи борми ёки йўқ, дўстлари-чи ва ҳоказо.) Аслида, инсон кайфиятини кўтариш билан ўзида турмушдан қониқиш ҳиссини пайдо қилади. Немис руҳшунослари мазкур ноёб ҳолатни аниқлаш учун синов ўтказилган мижозларда сунъий равишда яхши кайфият уйғотиш мақсадида уларга ҳаётида юз берган ёқимли ҳолатларни эслашни таклиф қилишган; яъни, бошқача айтганда, бунда “осмондан танга ёғиш” имконини ёдга тушириш шароити яратилади. Мазкур синов натижасида ўтмишдаги бахтли дақиқалар тўғрисида мулоҳаза юритиш кишида қониқиш ҳиссини кучайтиради, нохуш кечинмаларни эслаш эса маънавий туйғунни сусайтиради, деган хулосага келинган. Кўриниб турибдики, интилиш билан мақсадга эришув ўртасидаги узилиш фаол эҳтиёжларни қондириш самарасига тузатиш киритади, ваҳоланки, у амалий жиҳатдан биологик эҳтиёжларни қондиришга таъсир ўтказа олмайди.

Халқимизда “Соғ-саломат юриш ва хотиржам яшашнинг ўзи бир бахтдир” деган нақл бор. Дарҳақиқат, саломатлик бахтнинг муҳим таркибий қисми, хотиржамликнинг ҳал қилувчи ва объектив жабҳаси ҳисобланади. Саломатлик инсоннинг бахти билан чамбарчас боғлиқ ва у асосий аниқловчи сабабийликлардан бири (детерминант) саналади. Англия ва АҚШда аҳамиятлилики кўрсаткичига кўра саломатлик қониқиш омили сифатида оилавий турмушдан кейин иккинчи ўринга қўйилади. Шахслараро алоқа, айниқса, эр-хотин ва бошқа яқинлари билан дилкаш ҳамда узлуксиз ўзаро муносабатлар инсон саломатлигига ижобий таъсир ўтказади, соғлом турмуш тарзини рағбатлантиради. Шахсий фазилятлар саломатликка таъсир қилувчи энг катта омилдир. Асабийлик (невротизм) саломатликка путур етказувчи манба саналади, “чидамлилики” эса одамларга зўриқиш (стресс) таъсирига бардош бериш имкониятини яратади.

Ички низолар, тугён ва норозиликларга эга бўлмаган одамлар бошқа тоифадагилардан бахтлироқдир. Қадимги аждодларимизнинг “Инсон бахтга, бахтиёрликка эришишга интилар экан, энг аввало у саховатли, ҳимматли бўлмоғи даркор” деган ҳикматли сўзлари ҳозирги даврда ҳам аҳамиятини йўқотмаган. Шу ўринда кенг тарқалган “Мақсадга йўналган фаолиятга мойил киши ўта бахтлидир” деган пурмаъно гап мағзида олам-олам маъно бор. Чунки инсоннинг шахсий фаолияти, машғулоти, касб-корининг мароқлилиги унга бахт келтиради, ички қониқиш ҳиссини шакллантиради ва бахтиёрлик онлари бутун борлигини чулғаб олади.

Алқисса, инсон ички низоли ҳолатларни енгиш орқали бахтли дамларни ҳис этади ва комил инсонлик босқичига эришиш йўлида чеккан заҳматлари унга хуш кечинмалар бағишлайди. Бахтли, бахтиёр одамлар истиқболга ишонч билан қарайди ҳамда жисмоний, ақлий имкониятларини тўлароқ рўёбга чиқаришга интилади. Гапни мухтасар қилсак, инсон бахтга тинимсиз меҳнат, ақлзаковат ва юксак эътиқод билан эришади. Машойихлар айтганидек, бахт инсоннинг ўзида мужассам бўлган. Демак, эртанги кунга ишонч билан қараб, озод Ватанимизнинг ободлиги ва равнақиға муносиб улуш қўшиш, қалбимизни маърифат нури билан ёритиб, эзгулик ва комилликка интилиш бизга чинакам бахтиёрлик ато этади.

Матназар АБДУЛҲАКИМ

Юрақингда балаңг-балаңг тоғлар кўн...

* * *

Азал-абад истеҳзоларин
Ўйлай-ўйлай мен жим бўлурман.
Маймун эдим, сўнг одам бўлдим,
Одам эдим, сўнг ким бўлурман?..

* * *

Шайтонга ҳур бўлиб гап уқтир,
Харсанга дур бўлиб гап уқтир.
Ё — индама. Ёки, азизим,
Зулматга нур бўлиб гап уқтир.

* * *

Тупроқ танда руҳим соғ бўлиб ўсди,
Бир дўст топсам, кўксим тоғ бўлиб ўсди.
Бошимда чақилган данаклар эса,
Менинг юрагимда боғ бўлиб ўсди.

ОДДИЙ ҚОФИЯЛАР

Ҳаммаси табиий,
ҳаммаси тўғри...
Хато қилармидинг,
кўзим.
Фақат сенинг эмас,
ўзимнинг-да
жонимга текканман
ўзим.

Ахён-ахён келиб газабланасан
аччиқ сўзлар айтиб менга.
Ташлаб кетгим келар
ўзимни ўзим
қўшилиб
сенга...

* * *

Михаил ДУДИНдан

Ҳалок этмас мудҳиш жароҳат,
Енгажакман манфур ўлимни...
...сахнада бир болакай роҳат
қилиб ўйнар менинг ролимни.

Манзилимдир, етолсам омон,
Қирмизи хоч тасвирли чодир...
...залда эса улкан оломон
кўргулигим кузатаётир.

Умрим бунда ялт-юлт қилади,
Қил устида қолар ҳаётим.
...вожаб! У қайдан билади,
минг ўлимни енган саботим.

Жанг қилгандим холис, бетаъма,
қолдириш-чун эмас отимни.
...бир бор ўйнаб, мен учун, ана,
олади у мукофотимни.

Сўнг экрандан кўчага чиқиб
Борар мағрур, парвойи фалак.
Мухлис қизлар эса ҳовлиқиб
Бўлар унга гирдикапалак.

Йўлим кесиб ўтар у мағрур,
Сирли кулиб — бўйчан, гажаксон.

*Демоқчидек “Қани, четда тур,
хой йўловчи, пўшит, олдимдан қоч!...”*

*Не ҳам дердим, болакай, оқ йўл!
Шошил. Аммо ҳовлиқма,*

*Ҳали менинг хатоларим мўл,
Сен йиқилма шуларга мункиб.*

*Солма яхлит умримга раҳна,
Қўй, яхшиси, берса гар тўзим,
Тентиб юрмай саҳнама-саҳна,
Бу ёғини ўйнайман ўзим!*

ЗАМАХШАРИЙ ХАЁЛИ

Достондан парчалар

* * *

*Жоруллоҳ — арабчада “Оллоҳнинг қўшниси”
дегани. Хоразмлик олим Абулқосим Маҳмуд
аз-Замахшарийга Каъба яқинида истиқомат
қилиб туриб, улкан илмий ишларни амалга
оширгани учун берилган унвон.*

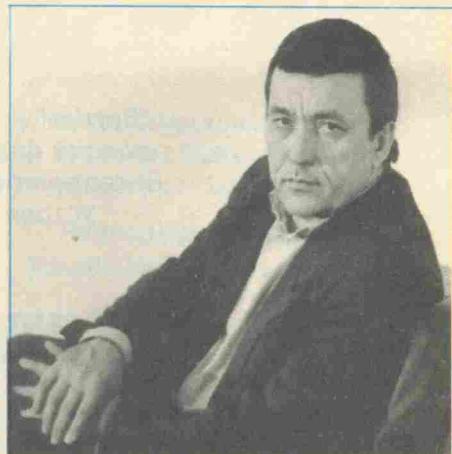
*Неча кун бўлдики, ибодатдаман,
Шукрона янграйди дил тугёнимдан.
Оллоҳ қўшнисиман. Ўзига шукур,
Жой бермишдир шундоққина ёнидан.*

*Лутфи билан гулдан мевалар бунёд,
Лола бўлар шабнам шаробига жом.
Муборак жамолни ўйласам, ҳатто
Қўлимда асога кириб кетар жон.*

Қўлимда гоҳ асо, гоҳида қалам,
Йўқ урфондан зиёд толе, зиёд кор.
Қалам ҳам, асо ҳам, ўйлаб қарасам,
Оллоҳ алифидан қутлуғ бир ёдгор.

Мен мевалар тўкиб эгилдим унга,
Ҳаволаниб кетмай бамисли терак.
Сажда қилмоқ керак бундай қўшинига
Ё Жоруллоҳ номин тинч қўймоқ керак.

Гоҳида зolimлар олим аталди,
Вафо қилмади гоҳ мардга майдонлар.
Таажжуб! Иш кўрмоқ бўлдилар гоҳи
Қўшимнинг номидан шайтонлар.

Ён қўшим! Жон қўшим! Суянган тоғим,
Ишқингда соч-соқол ботди қировга.
Кифоядир муҳтож қилмасанг мени
Энди сен ўзингдан бошқа бировга!..

* * *

Жаҳл — тубан баландлик, болам,
Жаҳолатда на эс, на ҳуш бор.
Ҳаволаниб чиқдингми, тамом,
Сўнгра қайтиб тушмоғинг душвор.

Машаққатга қўябер ихлос,
Қилсанг ҳамки жонингни қурбон.
Бўлсин мудом шиоринг илм,
Бўлсин мудом дастуринг — урфон.

Агар дилда бўлса — ардоқла,
Дилда агар бўлса йўқ — қидир.
Маърифатга мушарраф бўлсанг,
Оёқ қўйган жойинг — чўққидир.

* * *

“Ватвот” — кўршапалак дегани. Балхда туғилиб, умрининг асосий қисмини Хоразмда кечирган аллома Рашидиддин Ватвотнинг жуссаси ниҳоятда кичик, юзи кўримсиз бўлган.

Устози Маҳмуд аз-Замахшарий Арабистонда яшаган йиллари у билан мактуб ёзишиб турган.

Қутлуғ бир кайфият руҳимга ҳоқим,
Юрагим сафарга бермоқда фатво.
Лочиндан парвози баландроқ қушчам,
Ассалому алайкум, қадрдон Ватвот.

Одам суврат билан эмас, азизим,
Одам сийрат билан мажзуб, малакдир.
Осмон гўмбазига муносибдирсан,
Қошингда лочинлар кўршапалакдир.

Мени толиқтирар андуҳлар аҳли,
Беҳад золим экан жирканч тоифа.
Юрак чигилларим ёзмоқ истадим,
Авф эт, қилгим келди бир мутойиба.

Муҳими, пок бўлса дилларда иймон,
Муҳими, томирда тоза қон оқса.
Соғ оёқда эгри йўлда юргандан,
Афзалдир ҳақ йўлдан бормоқлик оқсаб.

Боши осмонлар бор — эси, ақли наст,
Девсумбатлар бордир — овсар, чакана.
Афтидан, унчалик хато қилмабмиз
Мен оқсоқ бўлиб, сен-чи, пакана.

Миялар бор, фикр дарёдек оқар,
Фикрларки ҳаққа, ёғдуга толиб.
Дарёфикр дўстим, худойим сенинг
Ўйинга қўшибди бўйиндан олиб.

Жоҳилларнинг руҳи иблисдан хабар,
Диллари серфасод, айёр, гардликдир.
Дўстим! Сен билан юз кўришмоқ, ишон,
Оллоҳ дийдорига тайёргарликдир.

* * *

“Хар қанча хоҳишим бўлса-да, имконим йўқлигию
насиб этмагани туфайли Маккани зиёрат
қилишдек улуғ неъматдан маҳрумман...”

Рашидиддин Ватвотнинг
Замахшарийга мактубидан

Кўнглим саҳро менинг. Оллоҳ десам гар,
Қорақумдан эсар жонбахш шабада.
Оллоҳ билан қўшни бўлмоқлик учун
Яшамоқ шартмикан Каъбада?..

Зиёратга мағрур бўлган одамлар
Жоҳилдир, гофилдир, суллоҳдир.
Оллоҳга эътиқод билан яшаган
Ҳар бир юрак, асли, Каъбатуллоҳдир.

Шу ихлос Хоразмий шахсимни менинг
Юртимдан олисда кўмди шарафга.
Ангатмоқ бахтини мушарраф қилди
Арабнинг тилини арабга.

Бу муқаддас макон оламга ёйди
Илму эътиқодни, ҳаё-шармни.
Қолиб кетар эдим бунда умрбод,
Соғинмасам эдим Замахшаримни.

Мен бир ганиматман фоний дунёда,
Омонат ватандир руҳимга бадан.
Оллоҳга яқинроқ боргайман шояд,
Йироқлашсам ҳамки Каъбадан.

Балки сўнги бора симиarmoқдаман
Замзам суви — қутлуғ оби зилолни.
Ватанимга мени элтар тулпорга
Тақа қилиб қоқсам дейман ҳилолни.

Оллоҳдан бошқа ҳеч илож йўқ. Бунга
На изоҳ зарурдир, лозимдир на шарҳ...
Хоразмдек бошқа Хоразм ҳам йўқ,
Йўқдир Замахшардек бошқа замахшар.

Найм КАРИМОВ

ҲАМЗА ТОШКЕНТДА

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий ҳаёти ва ижодининг кам ўрганилган саҳифаларидан бири унинг Тошкентда яшаган йилларидир.

Атоқли шоир фанга яхши маълум бўлган таржимаи ҳолида бу ҳақда қуйидаги маълумотни берган: “1909 йилда Бухорога Икромча домлада арабчани тамомлаш учун бордим, лекин мумкин бўлмади. Чунки бухороликлар билан шиалар жанжали бўлуб, Когон матбаасида қочиб, бир ой ишлаб, Тошканд келдим. Шу кундан бошлаб миллий анжуманларда қатнаша бошладим”. Ҳамзанинг бу сўзларини ўқиган адабиётшунослар унинг Тошкентга илк бор келиш вақтини зикр этилган сана ва воқеа билан боғлайдилар. Ҳолбуки, Ҳамза архивидаги ҳужжатларни ўрганиш унинг суннийлар ва шиалар ўртасидаги жанжалдан аввал ҳам Тошкентда бўлганидан далолат беради.

Илк ташриф

Ҳамза “Тўла асарлар тўплами”нинг 5-жилдидан ўрин олган “Адабий лавҳалар ва қайдлар” рукнида шоирнинг Тошкентга қилган “саёҳат вақтларинда охириги муҳаббат ила орттирдиғи аҳбобнинг адрес ва маълумот тарихлари” берилган. Агар бу “тарихлар”га назар ташласак, унинг 1908 йилда Тошкентга келгани ва шу сафар чоғида Шайхонтахур маҳалла-

сида истиқомат қилган Ҳомидхон, Собирхон ва Абдуллахон афандилар билан мулоқотда бўлгани маълум бўлади. Ҳамзанинг қайд этишича, бу зотлар шоирнинг отаси Ибн Яминнинг дўстларидан бўлиб, қўқонлик қаламкаш улар орқали ўша йилнинг 11 декабрида шу маҳаллада истиқомат қилган Тошкент жадидларининг сарвари Мунаввар қори Абдурашидхонов ва унинг хешларидан муаллим Саме қори афанди билан танишиш шарафига муяссар бўлган.

Аммо Ҳамза бу сафаридан бирмунча аввал Тошкентга “илк ташриф” билан келган.

Ҳамза ҳаёти ва ижоди йилномасидан шу нарса маълумки, шоир 1908 йили Наманганга бориб, етти-саккиз ой давомда ўша ерда таҳсил кўрган. Агар Ҳамзанинг шу даврда отасига ўзбек, форс ва араб тилларида ёзган хатларига эътиборни қаратсак, унинг оғир иқтисодий ва руҳий шароитда ҳаёт кечиргани равшан бўлади. Шоир шу йилларда диний илмларни эгаллаш ва илми бадеъ билан ошно тутинишга қанчалик жиддий киришган бўлмасин, бир томондан, иқтисодий танглик, иккинчи томондан, руҳий ва маънавий изтироблар (чунончи, онасини, дўст-ёрларини, қариндош-уруғларини соғиниши) уни ўз гирдобида эзиб-янчган.

Ҳамза шу кезларда отасига йўллаган

хатларининг бирида рабби ул-аввал ойининг ўн бешларида, имтихонларни топширганидан кейин бирор ҳафтага Қўқонга бориб, отасининг “табаррук хизматлари” да бўлиш учун ижозат сўрайди. Аммо отаси айрим домлаларининг ҳам, мадрасадош ўртоқларининг ҳам таътил кезларида саёҳатни ихтиёр қилганларини билатуриб, Ҳамзанинг на бирор жойга уч-тўрт кунга боришига, на Қўқонга ота-онаси бағрига келишига рухсат беради. Бундан изтиробга тушган Ҳамза отасига форс тилида битган хатида қуйидаги сўзларни кўз ёшлари билан ёзади: “Нима қилайки, худойи таоло мен бечорани бу қадар бахтсиз ва иқболсиз қилиб яратган экан. Ҳеч кимга ёқмайман ва ҳеч ким яхши ҳам кўрмайди... Нима ёмон иш қилган эканманки, доимо мен бечоранинг бўлишимни хохлашмайди. Агар худойи таоло ихтиёрни менга бергани ёки банда дуосини тез ижобат қилганида, бундай ҳаётдан ўлимни афзал кўрган бўлардим. Нима иложки, қудрат қалами билан жанг қилиб бўлмас экан. Ҳарна бўлса ҳам бир жигаргўшаларингизман: илтифот қилиш ҳам, қилмаслик ҳам Сизнинг ихтиёрингизда; аммо камина ҳалигача нотавон бирор орзумга эришганимча йўқ; Сиз мени деб Мадинаи шарифдан келдингиз. Бу ишларга сабаб нима экан? Юз йилги умрим бир марта дилимининг маъюс бўлишига арзимайди; нима қилайки, ўлимга илож тополмай турибман...”

Бу хат тахминан 1908 йил апрелининг 18-19-кунларида ёзилган. Орадан хийла вақт ўтгач, мусофирликда қийналиб яшаётган фарзандининг аламнок сўзларидан мутаассир бўлган Ибн Ямин Ниёз ўғли бир оз юмшаган ва ўғлининг инонихтиёрини унинг ўзига берган кўринади. Шундан кейин Ҳамза отасига ёзган навбатдаги хатида ундан бир пахталик тўн ва икки сўм пул олганини айтиб, бундай дейди: “Бу жигаргўшалари минглаб хурсандчиликка эришиб, ўта сарафроз бўлдим ва хатни ўқиб билдимки, менинг муддаоимга сидқидилдан фикр билдирилган...”

Бу “муддао” Ҳамзанинг Тошкентга саёҳатга бориш илинжидир.

Ҳамза, нихоят, ҳаётида рўй берган катта янгиликни отасига хабар қилиб ёзади: “...Хат келтирувчи Мулла Хидирали номли мусофир ва “усули жаҳид” да муаллим ва Авлиё ота тобеи ва қадрдон қори домла саёҳат учун Тошкентга борар эканлар. Жанобларининг хизматида таъинландим, бир-икки кун меҳмон бўладилар, гуноҳимни афв этгайлар”.

Шундай қилиб, Ҳамза Наманган мадрасасидаги жорий имтихонларни топширганидан кейин, уч-тўрт кунлик таътилдан фойдаланиб, отасининг “қариб” (яқин) дўстлари мулла Хидирали ва “қадрдон қори домла” билан бирга Тошкентга келади. Бу воқеа бояги хатдан бир ой кейин, 1908 йил майининг тахминан 18-19-кунларида рўй берган. Бинобарин, Наманган мадрасасидаги таътил ҳам худди шу кунларга тўғри келган.

Бухорода суннийлар ва шиалар жанжали

Ҳамза Тошкентга қилган илк сафари чоғида — 1908 йилнинг 20 майида Шайхонтаҳур маҳалласида бўлиб, шу ерда яшовчи Ҳомидхон оқсоқол ва номлари юқорида зикр этилган унинг ўғиллари билан танишган. Аммо бу сафар қисқа муддатли бўлгани учун у тошкентлик маърифат ва маданият аҳли билан танишиш имконига эга бўлмаган. Кўп ўтмай эса шоир ҳамроҳлари билан яна Наманганга қайтган.

Ҳамза Наманган мадрасасини тугатиб, ўрта диний маълумотни олгач, отасининг хоҳиш-иродаси билан 1909 йили Бухорога ўқишга борган. Шоир бизга маълум таржимаи ҳолини Шўро давлати идоралари учун ёзгани сабабли унда Бухорога “Икромча домлада арабчани тамомлаш учун” борганини айтган. Ҳолбуки, у Бухорога диний билимларни эгаллаш, шу жумладан, араб тилини мукамал ўзлаштириш мақсадида борган. Аммо суннийлар билан шиалар ўртасида

кўтарилган қонли низо унга бундай имкониятни бермади.

Хўш, бу низо нимадан иборат бўлгану Ҳамза нима учун Когонга қочишга мажбур бўлган?

Садриддин Айний “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” китобида ушбу низога алоҳида боб ажратиб, уни қуйидаги сўзлар билан бошлаган:

“Амир Музаффар аҳдида бир-икки қатла сунний ва шиъалар орасида англашилмовчиликлар чиққан бўлса ҳам, мазкур амирнинг талаби билан тез бос-тирилиб, аҳоли ва раия орасидан ғалабалар кўтарилиб, бир тукқан қариндошдек яшамоқда эдилар.

Аммо ҳукумат маъмурлари орасида туташ нифоқ ва кудурат бор эди. Ҳақиқатда мунинг сабаби рақобат ва амал талашидек эди. Бухоро амирлари ерлик ва элдор бекларнинг фитналаридан кўрқдиқлари сабабли ва зорат қушбегилик каби катта мансабларни, закотчилик ва хазиначилик каби воридот манбаларини кўпинча Бухорода озчиликни ташкил қилган эронлик тоифасига топширур эдилар. Шунинг учун элдор беклар ва ерлик сипоҳилар, биттабъ бу фирқага қарши кўнгилларида гина сақлар эдилар.

Бурҳониддин раис эронлик тоифасидан бўлган Остонакул қушбегини ораддан кўтармоқ учун кўпдан бери фурсат ахтармоқда ва фитна кўзғатмоқ чораларини ҳозирламоқда эди.

Шиъа-сунний фитнаси учун ҳам Бурҳониддиннинг ўнг қўли ва муттафиқ табиийси Мулла Қамар эди. Ҳар бир иш тўғрисида Остонакул қушбегини айбли қилишга тиришгувчи бу бандалар учун мактаб масаласи, жадид ҳам қадим низои катта баҳона бўлди. Муни-да Остонакулдан кўралар, кўп тухматдан иснод қилалар эди. Лекин бу масала билан унга ошкора ҳужум этиш қийин бўлиб, бошқа бир фурсатни куталар эди. Буларнинг кутган фурсатлари 1338 йил 10 муҳаррам ойида воқе бўлди. (Ушбу сана кўчирма

олинган Садриддин Айний “Асарлар”нинг 1-жилдида нотўғри берилган. Аслида низо 1328 йили, яъни мелодий 1919-20 йилларда эмас, балки 1909 йилда рўй берган. — Н. К.) Мулла Қамар фитнани мундан бир йил бурун, 1337 ҳижрий муҳаррамида (тўғрироғи, 1327 йилда — Н. К.) кўзғатмоқчи эди”.

Хуллас, зикр этилган йил муҳаррам ойининг 10-куни Бухородаги майдонларнинг бирида бир гуруҳ маҳаллий жамоа ва эронликлар ҳазрати Хусайннинг таъзия маросимини ўтказаяётган пайтларида томошага йиғилган бир фарғоналик талаба аздорларнинг “Бухоро ва Туркистон одатига муҳолиф” хатти-ҳаракатларини кўриб, кулади. Баъзи бир қизиққон эронликлар бу кулгида ўз урф-одатларига нисбатан истехзони англаб, талабаларга ҳужум қиладилар. Бояги талаба бир-икки дақиқада мажруҳ этилади. Эронликлар қавмининг оқил вакиллари эса ишнинг оқибати ёмон бўлишини сезиб, мажруҳ талабани авбошлар кўлидан айириб олиб, бир уйга яширадилар. Лекин, “Эронликлар муллобаччани уриб ўлдирдилар!” деган овоза шаҳарни жунбушга келтиради.

Ушбу жанжал кўтарилган пайтда Садриддин Айний ҳам, Ҳамза тилга олган муфти Икром маҳзум ҳам, шаҳарнинг бошқа ҳурматли кишилари ҳам Нақшбандхон Султонхон ўглининг уйида тўй мажлисида эдилар. Дафъатан Бурҳониддин раиснинг мулозимларидан бири мажлисга келиб, “Мен ўз кўзим билан кўрдим, эронликлар бир неча муллобаччани ханжар ва пичоқ билан уриб ўлдирдилар! Бу воқеадан мадрасаларга хабар бермоқ лозим!” деб чиқиб кетади. Бундай фурсатни бир йилдан бери кутаётган Бурҳониддин ва Мулла Қамарларнинг йўли очилиб, халқ ғалаёни бошланади. Ҳар икки томондан кўплаб киши ҳалок бўлади.

Ҳамза ана шу қонли ғалаён авж олган кунларда Бухоро заминига қадам қўйган

эди. Бундай тахликали кунларда Бухорода қолиш хавфли эканини кўриб, у Когонга қочиб боради ва у ердаги матбаада бир ойча ишлайди.

Тошкентга иккинчи сафар

Ҳамза шу даврга оид хатларининг бирида Когонга боришдан мақсадини Кобул сафарини ихтиёр этганида деб шарҳламоқчи бўлган. У отасига йўллаган хатида бундай сўзларни ёзган: "...Сониян шуки, Бухорои шарифдан чиқиб, Кобул томон бораман деб йўлга чиқиб, Когонга келган эдимки, Ҳожи Калимуллоҳ ибн Диловар Шоҳазим ҳожи марҳум мазкур бандани кўриб, ҳол-аҳвол сўрадилар. У киши Бухорои шариф зиёратидан ўзларининг томонга кетаётган эканлар. Мақсадни акамга арз қилган эдим, дилдорлик қилиб, кўп насиҳатлар қилиб, манъ қилдилар ва айтдиларки, банда бу йўлда етти йил бориб-келиб юрдим ва бу йўлнинг кўп машаққатлари ва азиматлари бор. Менга ҳамроҳ бўлинг, Тошкандга олиб борай. Мен сизга бир ҳужра топиб бераман; уч-тўрт кун истиқомат қилиб, дуода бўлсангиз, зора сизнинг истиқболингизга бирор босаховат одам топилса, кўшиб юбораман ва ҳам қиблагўҳингиздан жавоб олиб бераман, деб кўп-кўп дилхоҳликлар қилиб, бирга олиб кетдилар".

Тахмин қилиш мумкинки, Ҳамза бизга етиб келмаган хатида Бухорода рўй берган воқеалар ҳақида отасига хабар берган ва Бухоро мадрасасида таҳсил кўриш ўз ҳаёти учун хавфли эканини ёзган. Бунга жавобан Ибн Ямин Ниёз ўғли Ҳамзанинг Кобулга бориб, у ердаги ёхуд бошқа бирор нуфузли мадрасада олий диний таълим олишини маслаҳат берган. Ҳар ҳолда, Бухорога ота изми билан борган фарзанднинг ўзбошимчалик билан Кобулга кетмоқчи бўлганига ишониб бўлмайди.

Шундай қилиб, Диловар Шоҳазим ҳожининг ўғли Ҳожи Калимуллоҳ Ҳамзани ўзи билан бирга Тошкентга олиб келади. Бу воқеа 1909 йил март ойининг иккинчи ярмида юз беради. (Биз бу сани белгилашда суннийлар билан шиалар жанжали муҳаррам ойининг 10-кунинда бўлгани ва Ҳамзанинг Когон матбаасида бир ой ишлаганини эътиборга олдик.)

Шу кундан бошлаб Ҳамза тошкентлик ҳамроҳининг Кадоват маҳалласидаги хонадонидида истиқомат қила бошлайди.

Ҳамза бу даврга келиб диний билимлар билан бирга, араб тилини яхшигина ўзлаштирган, форс-тожик тилини эса иккинчи она тили, деб билган, шунингдек, ота касби — табобатдан ҳам унчамунча хабардор киши эди. Унинг ана шу фазилати Тошкентда айниқса асқатиб, у "бир калима" дарс ва озгина табобат" орқасида кундалик турмуш харажатларини қоплаб юради.

Чамаси, Ҳамзани ўзига ҳамроҳликка олган киши Кадоват маҳалласидаги масжиднинг имоми бўлган. Ҳамза икки-уч кун унинг уйида яшагач, имом унга масжид ҳужраларидан бирини бўшаттириб, палос солиб берган. Ҳамза шу ҳужрада яшаб, масжид имомининг "хизматларини бажо қилиб юрган" кунларнинг бирида эса нотаниш бир киши водийлик шоирни йўқлаб келган.

"Ёйиш-ичишдан кейин айтдиларки, — деб ёзади шоир нотаниш киши ҳақида, — бу киши Ҳожи Абдулла Тошкандий экан. Қарийб етти йилдан бери Мадинаи мунавварада истиқомат қилар эканлар. Бу йил саёҳат тариқасида келибдилар ва барот ойларида қайтиб эканлар".

Ҳамза яшаган ҳужрага Ҳожи Абдулла Тошкандий билан бирга, чамаси, имом ҳам келган кўринади.

"Хизматларида, — деб давом этади Ҳамза хатида, — сизга ўхшаган муллабачча керак экан. Агар қабул қилсангиз, бориш-келиш сарфларини дариғ тутмай-

дилар. Қиблагоҳингизга хат ёзинг ёки бориб келинг; жавоб ва билет олиб келасиз. Билетнинг харажатларини ҳам бердилар”, деб марҳамат қилдилар”.

Ана шу тарзда 1909 йилдаёқ Ҳамзада муслмон оламининг муқаддас жойларини зиёрат қилиш истаги туғилди. Лекин Абдулла хожи ўз таклифини қанчалик кўп такрор этмасин, Ҳамза Макка ё Мадина сафарига бориш шарафидан вақтинча ўзини тийди. Бунинг сабаби шундаки, Ибн Ямин фарзандига юборган жавоб хатида бировнинг ҳисобига муборак сафарга боришдан савоб келмаслигини айтган. Шу сабабдан Ҳамза 1909 йилнинг кўклам ойларида бошлаб Тошкентда муқим яшай бошлади ва бошқа бирор сафарни ихтиёр қилмади.

Ҳамзанинг Тошкентдаги ҳаёти

Ҳамзанинг юқорида тилга олинган қайдларида шу даврга оид яна бир ёзув бор: “1. Ҳожиларидан: Ҳожи Калимуллоҳ Шоҳазимбой ўғли. Авсофи... Рисолаи тарих...нчи сафҳасинда... Адреслари Эски Тошкандда, Себзор даҳасида, Кадоват маҳалласидадур. Мулоқатимиз 1909 милодий 25 майда”.

Бу қайдларда Ҳамза билан 1909 йили мулоқотда бўлган бошқа бирор кишининг номи учрамайди. Ҳамза шу даврда, чамаси, Тошкентда машаққатли турмуш кечирган ва бошқа бирорта тошкентлик эл-юрт ҳурматиغا сазовор киши билан учрашмаган.

Тахмин қилиш мумкинки, Ҳамзанинг масжид ҳужрасидаги турмуши ҳам кўнгилдагидек кечмаган ва у кун кўришининг ўзга чораларини ахтара бошлаган.

Дастлабки ҳамзашунос мунаққидлардан бири Сотти Ҳусайн шу мавзуга оид кўйидаги маълумотни берган: “Ёш шоир ўзининг келажагини, ўзининг тақдирини руҳоний буржуа ёшларининг намояндаси сифатида эмас, балки фақат ўзининг кучига ва ўзининг ақлига ишонибгина кун кечиринг кераклигини тушунар эди. У

Тошкентда бир тикувчига шогирд бўлиб ишлаш бошлади”.

Ҳамзанинг шу йиллари Тошкентда ёзган газаллари унинг машаққатли турмуши ҳақидаги ҳужжатлар ўлароқ гавдаланади. Чунончи, у тикувчига шогирд тушган пайтидаги ҳолатини “мошинам” радиофи газалида тасвирлаб, жумладан, бундай байтларни ҳам ёзган:

*Аё дўстлар, ажойиб, енгил юради
мошинам,
Ҳар чоқда етти йўлдин ипни узади
мошинам.
Гар келса қаҳри ногоҳ, солмай кулоқ
сўзимга,
Етмиш ерини йиртиб, расво қилади
қилади мошинам.
Бекорчи ишга чаққон, вақти жадала
тикмай,
Пулдор ҳиндилардек аксин қилади
мошинам.
Гар кўча узра қўйса ҳеч аҳмоқ
олмас уни,
Бир дардисар балодур, юз йил
туради мошинам...*

Тошкентнинг жазирама ёз ойлари бошланмоқда эди. Эски шаҳар кўчалари ва хонадонларидаги ҳаёт санитария талабаларига мутлақо жавоб бермагани сабабли кундузлари пашша, оқшомлари эса чивин Ҳамзанинг тоқатини тоқ қилади. У Муқимий, Завқий сингари ҳажвнавис устозлари услубида ёзади:

*Тошканд аро кўп эркан искаб топар
пашша,
Ҳар ҳовлида ададсиз милён-ҳазор
пашша.
Аср ўлмайн чиқарлар найзаларини
тезлаб,
Ёпоннинг аскаридек рад-рад қатор
пашша...
Бўлса баданда гўштинг, ногоҳ қурийд
шўринг,
Устингда Воскресин бўлгай бозор
пашша.
Қолмас баданда зарра қондин нишона
ҳаргиз,*

Мошинасини тиркаб қўймай сўрор*пашша...*

Бундай кулгили ҳолатлар билан тўла ҳажвий ғазаллар Ҳамзанинг шеърини истеъдоди шу вақтнинг ўзидаёқ баҳор чечакларидек очилиб келаётганидан дарак беради. Лекин у турмушнинг оғирлиги туфайли тошкентлик маърифат аҳли билан яқинлашиш имконига эга бўлмайди. У ҳатто “муҳтарам устоз, олий муаллим” Мунаввар қори Абдурашидхонов билан ҳам учрашиш ва унинг илми нуридан баҳраманд бўлиш учун моддий аҳволи яхшиланишини кутади.

Таниқли ҳамзашунос Лазиз Қаюмов Ҳамзанинг Сотти Ҳусайн тикувчи деб атаган киши билан боғлиқ ҳаёти тўғрисида бундай янги маълумотни берган: “Ҳамза чопонфурушга сидқидил билан хизмат қилиб, пул топмоқчи, сўнг ўша пулни тўлаб, мактабда ўқиб, илм олмоқчи бўлади. Лекин топган пули озиқ-овқат ва кийим-бошдан ортмайди. Охири Ҳамза тўнфурушнинг ўғли, ўзининг ўртоғи Машокирдан пул сўрайди. У қарз бермайди-ю, лекин отасининг тикувчилари ёнида кечаси ҳам иш қилса, Ҳамзага отасидан ҳақ олиб беришини айтади. Ҳамза бунга рози бўлади ва кечалари билан билан тўн тикиш ва қавиш билан шуғулланади. Шу машаққатлар билан топган пулини тўлаб ўқишга киради ва уни муваффақият билан битириб, ўқитувчи бўлади”.

Афсуски, Ҳамзанинг қаерда ва кимнинг қўлида замонавий илмлардан таҳсил кўргани бизга маълум эмас. Лекин шу нарса аниқки, у Тошкентдаги жадид мактабларидан бирида билимининг кемтик жойларини тўлдириб, тез орада ўзи ҳам ўқитувчилик орқасида кун кўра бошлайди.

Жадидлар даврасида

Тошкентлик машҳур зиёлилардан бири Собиржон Раҳимийнинг ўғли, профессор Ҳикмат Собиров томонидан эълон қилинган хотираларда бундай ажойиб маълумотларни ўқиймиз:

“Мен... ўзимнинг биринчи ўқитувчилик фаолиятимни 1908 йилдан бошлаган эдим. Отам вафот қилгандан кейин маҳалла кишилари мендан мактаб ташкил қилишни сўрадилар. Мактаб бизнинг ҳовлимизда — ҳозирги Тошкентнинг Октябрь районидаги (бугунги Шайхонтахур туманидаги — Н. Қ.) 122-мактаб биноси ўрнида ташкил қилинди... Биз биринчи бўлиб ҳарфларни доскага ёзиш йўли билан ўқитар эдик...”

Ўқишларни янгича усул билан ташкил қилиш биринчи даврда руҳонийлар томонидан қаттиқ қаршиликка учради. Лекин дастлабки имтиҳонлар янгича усул билан ўқитишнинг... гоят устунлигини кўрсатиб берди... Янгича усул билан бир йилда барча ўқувчиларнинг саводли бўлганликлари кўпчилик ота-оналарга жуда маъқул тушди, мактабнинг обрўси ошди, ўқувчиларнинг сони бир неча маротаба кўпайди. Шу муносабат билан яна бир қанча янгича усул билан ўқитиш қўлидан келадиغان муаллимларни ахтардик. Кунлардан бир кун мен Себзор даҳа Хўжатарашкан маҳалласидаги (Чинор таги) Исмат қори домланинг мактабига иш билан бориб қолдим. Бу ерда янгича усул билан дарс бериб турган ёш бир ўқитувчи билан танишдим. Бу киши Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий эканлар.

У буғдойранг, ўрта бўйли, ориқрок, соқол-мўйлаби энди сабза қилган, кўринишдан 18-19 ёш чамасидаги йигит эди. У ичидан камзул, устидан қора беқасам чопон кийган, бошида фарғонача дўпписи бор эди. Қисқа давом этган суҳбатимизда Ҳамза иқтисодий жиҳатдан қийналгани, Исмат қори домла ваъда қилган маошни ўз вақтида бермаётгани ҳақида шикоят қилди. Мен уни бизнинг мактабга ўқитувчиликка таклиф қилдим... Ҳамза бизнинг мактабда усули савтия (дастлабки савод чиқариш) бўйича дарс бера бошлади. Мен Ҳамзанинг айрим дарсларида бўлдим. Болаларга тушунарли тилда сўзлаши, шошилмасдан дарс олиб бориши менга айниқса маъқул бўлди”.

Собиржон Раҳимий хотираларида Ҳамзанинг “Раҳимия” мактабида ишлаши вақтини баъзи хотираларида 1910 йилнинг февраль-март, бошқаларида эса март-апрели деб кўрсатган. Ҳамзанинг ўзи эса Собиржон ва Шокиржон Раҳимийлар билан улар хонадониди бўлиб ўтган мулоқотини 1910 йилнинг 2 октябри, деб қайд этган. Тахминимизча, Ҳамза 1909 йилнинг иккинчи ё 1910 йилнинг биринчи ярмида Тошкентдаги жадид мактабларининг бирида замонавий маълумот олган ва шундан сўнг Исмат қорининг мактабида хизмат қила бошлаган. Агар шу тахминимиз тўғри бўлса, Ҳамзанинг Собиржон Раҳимий билан маърифат соҳасидаги ҳамкорлиги 1910 йилнинг октябрь-ноябрь ойларига тўғри келади.

Собиржон Раҳимий давом этиб ёзади: “Шу кўрсатилган икки ой ичида Ҳамза ҳовлимизда биз билан бирга яшади. Мен ва укам Шокиржон мактабдан бўш вақтларда кўпинча Ҳамза билан бирга бўлар эдик. Чунки, бизда ўша даврдаги янгиликларга қизиқиш катта эди. Ҳамза билан ўша даврда чоп қилинадиган татарча газета ва журналлар, китобларни бирга мутолаа қилар эдик, баъзи кунларда мутолаа ва баҳсларимиз ярим кечагача чўзилар эди. Бундан ташқари, Ҳамза билан томошаларга ҳам борар эдик. Бу даврда ҳали ўзбек театри ташкил қилинмаган, лекин рус театрлари бор эди, баъзан татар артистлари гастролга келар эдилар. Мен Ҳамза билан бирга бир неча маротаба русча ва татарча спектаклларга борганман. Ҳамза бу спектаклларни жуда қизиқиш ва ҳаяжон билан томоша қилар эди”.

Собиржон Раҳимий шу йиллари фотография билан ҳам шуғулланиб, Ҳамзанинг суратини олган. Ҳамза бу расмга “ярим белдан, қишки кийимда, бошида қундуз телпак ва қора чопон билан тушган”. (Бу расм “Совет Ўзбекистони” газетасининг 1967 йил 15 январь сониди эълон қилинган.)

“Ҳамза Ҳакимзода, — деб давом эта-

ди Собиржон Раҳимий, — бизниқида турганида шеър ҳам ёзар эди. Унинг болалар имтиҳонига бағишлаб ёзган шеърни биламан, лекин тексти эсимда қолмаган. Бу шеър ўша вақтда куйга солиниб, ўқувчилар томонидан айтилар эди. Шеърда имтиҳоннинг ғоят катта аҳамияти айтилиб, унга пухта тайёргарчилик лозимлиги таъкидланган”.

Ҳикмат Собиров отасининг Ҳамза тўғрисидаги бу қимматли хотираларини эълон қилиш билан бирга куйидаги сўзларни ҳам илова этган: “Яқинда Саломат ва Хосият аммаларим билан Ҳамза ҳақида суҳбат қилдим. Ҳар иккала амма ҳам Ҳамзанинг бизнинг хонадонда яшаганини эслайдилар. Ҳамза ҳозирги 122-мактаб рўпарасидаги бузилиб кетган ҳовлимизнинг иккинчи қаватида (боллохонада) яшаган. У болаларга ашула ўргатар экан, уларни хор шаклида айтишга ҳам ундаган. Ўқувчи болалардан бирининг отаси ўшанда иккита мандолини совға қилган экан. Бу рус асбобини Ҳамза билан отам сошлаб, баъзан куйларни чалишга ҳаракат қилишган”.

Ҳамзанинг 1899-1906 йилларда Қўқон, 1909 йилда Наманган мадрасаларида ўқигани, 1909 йили эса Бухородаги олий мадрасада ўқишни ихтиёр қилганини билган кишида шоирнинг ижтимоий қиёфаси ва дунёқараш тўғрисида бир-ёқлама тасаввур уйғониши мумкин. Гап шундаки, Ҳамза ХХ аср бошларида Туркистонда эса бошлаган янги шабадалардан бебахра қолмаган. У таржимаи ҳолида ёзганидек, 1907 йили ҳажга отланган отасини Қашқаргача кузатиб борганида Уфа ва Боқчасаройда татар маърифат-парварлари томонидан нашр этилган газеталар билан танишиш имконига эга бўлган. Орадан бир йил ўтиб, Намангандаги мадрасада таҳсил кўрган вақтида ўша “газета-журналларни бировлар номига ёздириб олуб”, “қўлтуғига ёшуруб”, “шул мадрасанинг қозон кўядиган хужраларинда эшиқни ичидан беклаб, ўшанда ҳам кўркуб-кўркуб” ўқиган. Айни пайтда у Намангандаги маориф тизимининг раҳ-

Хамза қаламкаш дўстлари даврасида (сурат 1914 йилда олинган).

барларидан бири — Абдулла Тўқмуллин билан танишиб, билим доирасининг кенгайиши ва шеъринг истеъдодининг тарбия топишига озми-кўпми эришган. Хуллас, Ҳамза 1910 йили Тошкентга келганида эндигина шаклланаётган жадидчилик ҳаракатидан узоқ бўлмаган, аксинча, дастлабки жадид мактаблари орқали саводсиз ва онгсиз аҳолининг бебасир кўзларини очишга шайланган илғор зиёлилардан эди.

Ҳамза Тошкентга келиши билан, қайд этилганидек, усули савтия мактабларининг бирида таҳсил кўриб, бу мактабдаги ўқитиш услубини эгаллаб олди. Ҳали маҳаллий театр тўдалари (труппалари) ташкил топмаган, демак, Оврупо тарзидаги театр санъати ҳам пайдо бўлмаган бир пайтда Тошкентга гастролга келган рус ва татар театрларининг спектакллари бориб, сахна санъати билан танишди ва унга ихлос қўйди. “Раҳимия” мактабида муаллимлик фаолиятини давом эттириш жараёнида — 1908 йилнинг 11 декабридан бошлаб пир сифатида ҳурмат қилгани ва этагини ушлагани Мунаввар қори билан тез-тез кўришиб, “миллий анжуманлар”да иштирок этди. Тошкентлик жадидларнинг бу “миллий анжуманлари”да бўлиб ўтган суҳбатлар, шеърхонликлар, мустамлака шароитида яшаётган халқнинг оғир иқтисодий ва маданий аҳволи билан танишиш Ҳамза дунёкарашида кескин ўзгариш ясади. Шу даврдан бошлаб у ўз олдига Фарғона водийсида усули савтия мактабларини очиб, халқни маърифатлаштириш вазифасини қўйди ва адабий фаолиятини ҳам худди шу ғояга бўйсундирди.

Шоирнинг Тошкентда “охирги муҳаббат ила орттирдиги” аҳбобнинг рўйхатида гарчанд Абдулла Авлонийнинг исми тилга олинмаган бўлса-да, у худди шу даврда атоқли маърифатпарварнинг “Адабиёт ёхуд Миллий шеърлар” деб номланган тўплами билан танишди. Олти жудан иборат бу тўпланиннг биринчи жузъи 1909 йилда, Ҳамза Тошкентдалик вақтида чоп этилди. Шоирнинг кейинча-

лик “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси” ва “Гул” тўпламлари Авлонийнинг зикр этилган китоби таъсирида майдонга келди. Хуллас, Ҳамзаниннг жадид мактаби ва жадид адабиётининг вакили сифатида туғилишида Тошкентдаги “миллий анжуманлар” ва бошқа учрашувлар муҳим аҳамиятга моликдир.

Рад этилган севги

Ҳамза “Раҳимия” мактабида хизмат қилар ҳамда Собиржон ва Шокиржон Раҳимийлар хонадонидида яшар экан, уларнинг сингилларидан бири Адолатга нисбатан ўзида муҳаббат туйғулари пайдо бўлганини сезди. Шу даврда ёзилган ишқий ғазалларида шоир вужудида алангалана бошлаган туйғу ва кечинмаларни бундай тасвирлади:

*Кел, эй жоно, мени ҳар қанча
гирён айласанг майлинг,
Фироқинг ўтига жисмимни
сўзон айласанг майлинг...
Мани бир ғамза бирла, эй пари,
аввал асир айлаб,
Вафосиз, эмдилиқда зору
хайрон айласанг майлинг...*

Шоир қалбида муҳаббат учқунларининг товланишига сабабчи бўлган қиз бу масалага қандай муносабатда бўлган?... Бу ва бошқа шу тахлитдаги саволларга қуйидаги ғазал сатрларидан жавоб унгандек бўлади:

*Нигоро, бўйла жаҳл ила ғазабни оти
ноз ўлмаз,
Рақибдин ўзга бу атвора ҳеч кас
сарафроз ўлмаз...
Фақира ағниёлар хайр-эҳсон
қилмаган бирлан
Қолуб очу яланғоч, ҳақни ёзган
ризқи оз ўлмаз...*

Чамаси, шоир қалбида очилган муҳаббат чечаклари Адолатга ҳам, унинг акаларига ҳам уфорли бўлиб кўринмаган. Бугун бўлмаса эртага, эрта бўлмаса би-

Сувон МЕЛИ

МАНГУ ЖАЛОЛИДДИН

Бадеа

*Икки нарса қолур шаксиз абадий:
Ботирнинг шавкати, дононинг сўзи.*

Абдулқосим ФИРДАВСИЙ.

1

Тарих...

У ҳар бир муносиб шахсга замонаси ва кела-жагидаги қиёфасини яратиш имконини беради. Шахс тақдирини ўз қўли билан яратади. Фақат бунга давр ва шарт-шароит имкон бериши керак. Тарихий тақдир икки босқични ўз ичига олади. Биринчиси — туғилишдан вафот этгунгача бўлган тириклик даври, иккинчиси — (ҳаммага ҳам насиб қилмайдиган) ўлимидан кейин шаклланадиган қиёфаси, яъни тарихий ва инсоний шон-шухрат.

Тарихий шахс ким? Жўн қилиб айтсак, тарих китобларида учрайдиган ном. Бундай унвонга ҳақли тарихий шахслар ҳам, тасодифан илиниб қоладиганлар ҳам бўлади. Тасодифийлик ва қонунийлик шахснинг жамият ва давлат пилла-поясидаги ўрнига унчалар боғлиқ бўлавермайди. Бирор сулоланинг рангсиз-туссиз подшоҳи, дейлик, оддий чўпон, масалан, Широққа нисбатан тарихий шахслик борасида ортда қолиши ҳеч гап эмас.

2

Тарих...

Шахснинг ундаги ўрни мутлақ эмас. Оқлаш ва қоралашдан юқори кўтарилиб ёндашилсагина ҳаққоний тарих яралади, у фанга айланади: воқеаларга холис баҳо берилади. Тарих аслида бўлиб ўтган воқеалар мажмуи.

Лекин бошқа жиҳат ҳам мавжуд. Биров оғиз очиб фикр билдирмоқчими, демак, бир мақсади бор. Тарихни ёзаётган, тарихий шахс ҳақида гап очаётган одамнинг ҳам мақсади бўлади. Бу мақсад уни қай бир томонга ён босишга мажбур қилади, бир тарафга оғдиради. Мутлақ объектив — ҳеч кимга заррача ён босилмаган тарих йўқ. Бу — аксиома.

3

Давлат арбоби, улуғ саркарда жамият ва халқнинг муайян даврдаги ҳолати, маънавий кучи ва руҳий қувватига таянади. Кўп тарихчилар, хусусан, Арнольд Тойнбининг ёзишича, жамият ва шахс муттасил икки ҳолат — юксалиш ва таназзулни навбатма-навбат бошдан кечирар экан. Давлат ва жамиятнинг таназзул пайтида тарих сахнига чиққан, оғир синовлар исканжасида қолган саркарда, ҳукмронга қийин. Уларнинг ҳаракати худди ботқоқда туриб пойга ўтказиш ёки жангга киришга ўхшайди. Куч-қувватининг катта қисми душманни даф этишга эмас, ботқоқнинг ютиш кучини енгиласанга сарф бўлади. Шу маънода ботқоқ тарихий таназзулга яхши рамз.

Агар таназзул истило туфайли юзага келса, қўшиннинг ҳарбий руҳи тушкун, халқ иродаси синиққан бўлиши мумкин. Лекин гап шундаки, худди ўшандай муҳитда чинакам қаҳрамон тарих майдонига чиқади, тақдирга басма-бас кураш бошлайди.

Тарихий шахсларнинг ҳаёт йўли турлича. Тақдир эркатойи бўлганларига осон. Унга ўғай бўлганга-чи? Хоразмшоҳ Жалолiddин аввал каж тақдир билан, сўнг Чингизхон билан олишиб тарихга кирди. Икки жаҳада жанг қилиш ҳеч кимга голиблик келтирмаган. Бу курашда у ютқазди, лекин унинг мағлубияти ғалабага тенг эди. Олам хоқонлигига даъвогар Чингизхонни титратган сурушларда голиб чиқиш, ҳурматига ноил бўлиш (бу ҳурматнинг баҳоси нечоғли баланд эканини таъкидлаш ортиқча), уни қойил қолдириш — ғалаба эмасми? Яна, мўғуллар ишгол этган минтақанинг уч тарафида қисқа вақт ичида уч давлат барпо этиш, бу — фақат даҳо имконидаги иш.

4

Тарих...

Китобларни варақлар экансиз, кўгдан-кўп номларга дуч келасиз. Тарих дегани қайсидир даражада ҳаётда из қолдирган кишиларнинг қилган-қилмаган ишлари ҳақидаги беҳисоб лаҳзалардан иборатдек туюлади.

Ҳар бир нарса, воқеа-ҳодисанинг ўз тарихи бор. Шу билан бирга умумий тарих ҳам бор. Айтайлик, бир одам ўз соҳаси тарихида из қолдирган бўлиши, аммо шу соҳадан ташқарида сезилмай, кўринмай қолиши ҳеч гап эмас. Бир арбоб ўз мамлакат тарихида машҳур, лекин кўпинча ташқарида уни танимадилар, билмадилар. Дунёнинг ялпи тарихида ном қолдириш камдан-кам одамга насиб этади. Шундай оламшумул сиймолардан бири — Жалолiddин.

Чингизхон ҳақидаги китоблардан бирида шундай сўзларни ўқий-

миз: “Унинг бошқа хотинларидан ҳам фарзандлари бор эди, лекин Борте туққан ўғилларигина унинг тарихий ҳаётида чинакам ҳамроҳ бўлдилар, қолган хотин ва болалари эса “йилномадаги бўм-бўш ном”дан нарига ўтмайди”. (*На стыке континентов и цивилизаций... Из опыта образования и распада империй X-XV вв. М., “Инсан”, 1996.*)

Тарих китобларида бундай “бўм-бўш” номлар қанча! Улкан тарихий амал эгасигина чинакам номга сазовор бўлади. Жалолiddин — улуг ном соҳиби. Саккиз асрдан сўнг мустақил Ватанда эсланиш-эъозланиш — бунинг далолати эмасми?

5

Тарих аслида ўтган, кечган вақт дегани. Фақат бу вақт мобайнида нимадир муҳим, муҳим бўлганда ҳам нафақат бир гуруҳ одам, балки халқлар ёдида қоладиган ҳодиса рўй бермоғи зарур. Вақт ўтса-ю, эсда қоларли ҳеч бир нарса содир бўлмаса, бу тарих эмас, туссиз оқиб ўтган бир оқим, холос. Агар муайян даврда эшлашга арзирли воқеа-ҳодиса рўй бермаса, бу воқеа-ҳодисалар ижодкори бўлган катта шахслар етишиб чиқмаса, тарих бўлмайди. Бундай давр ўта зерикарли саҳифа ёки ҳеч нарса ёзилмаган оппоқ қоғоздан бошқа нарса эмас.

6

Чингизхон каби жаҳоний шахслар ҳаёти ва фаолияти инсоният қаршисига, ақл-идрок олдига мураккаб муаммони кўндаланг кўяди — оламшумул вазифалар йўлида қон тўкиш, ёвузлик қилиш жоизми? Қайсидир олам доирасида уларнинг амал-фаолияти оқланадими? Булар — гоят оғир саволлар. Зеро, бундай шахслар миллионлаб одамнинг умрига зомин бўлган, ўз йўлларида учраган тўсиқларни энгиш учун, баъзан эса ҳавасакка (партиявий, синфий ва ҳоказо сабаб деб), тўсиқ бўлмаган нарсаларни ҳам вайрон этган. Тарихни ким ёзишига қараб, ўзига керак ҳолда бир томонга ён босиш ёки қоралаш, яъни бирёқлама (партиявий, синфий ва ҳоказо) ёндашув ҳам абадий ҳодиса, шекилли — улар гоҳ қонхўр, ёвуз, гоҳ эса адолатпеша, халоскор сифатида гавдалантирилади. Бундай қарашларнинг деярли ҳаммаси қонуний, яъни айнан шундай баҳо бериш давр, мамлакат ёки миллат талаб-эҳтиёжига мос тарзда юзага чиққан бўлади. Лекин шундай қарашлардан уларга бўйсунмайдиган бир нуқтаи назар бор. Айнан шу нуқтаи назар, бизнингча, тарихда ўтган санокли жаҳонгирлар фаолиятининг моҳиятини нисбатан объектив ифодалайди.

Жаҳонгирлар турғунлик, жўгрофий ва қабилавий биқикликка юз тутган инсониятни кўзғатиш, тарих гилдирагига буюк бир туртки бериш, сочилиб ётган халқларни бирлаштириб, тараққиётга кенг йўл очиш учун тарих майдонига чиқадилар. Бу жабҳада жумлаи жаҳонни Яратган ҳам уларни қўлайди. Улар ўз гарданига юкланган олий мақсадни теран ҳис қиладилар, кўкнинг мададини ҳам англайдилар; бирон бир жангда мағлуб бўлишлари мумкин-у, лекин тақдир йўлидан ҳеч қачон чекинмайдилар.

Тарих Жалолiddинга шундай тақдир насиб этди — Чингизхон билан юзма-юз қилди.

Чингизхонни ерга уриш, қонхўр, ёвуз кимсага чиқариш мушкул иш эмас. Унинг каби шахсларнинг фаолияти ахлоқий мезонларга бўйсунмайдигандек туюлади. Тангри таоло уларга гўё кундалик турмушида

амал қилиши шарт бўлган кўплаб мажбуриятларни менсимаслиги, бузиши учун рухсат бериб қўйгандек. Г. Ҳегел “Жаҳон тарихи ахлоқ ўрин олган заминга қараганда юқорироқ маконда ҳаракат қилади” деб ёзганда, эҳтимол, шуни назарда тутгандир. (Гегель. Сочинения. Том 8. М.-Л., 1935. Стр. 64.)

7

Чингизхон ҳам буюкликда чакана эмас эди. Туронзамин бир асрдан сўнг ундан ҳар жиҳатдан буюкроқ шахсни майдонга чиқаради. (Бу ҳақда кейинроқ сўз юритамиз.) Замонасида эса у билан баҳслаша олган буюк шахс Жалолиддин бўлди.

Тарихнинг киноясини қарангки, агар Чингизхон бўлмаса, ўз қўшини билан Турон худудига бостириб кирмаса, биз фахр этиб эъзбзлайдиган буюк Жалолиддин ҳам бўлмасди. Жалолиддин тарихимизда ўтган кўплаб шахзодалар қатори, шуларнинг бири бўлар, балки номи ёдга ҳам олинмас эди. Тарихий шахс даражасига кўтарилмас эди. Зеро, тарихда ўтган ҳамма арбоб ҳам тарихий шахс ҳисобланавермайди. Буюк фалокат, буюк синов шахсни яратди.

Яна бир бор: тарих нима? Вақтнинг бетўхтов ва бетус оқимида шакл ва мазмун, яъни қиёфага эга бўлган воқеа ва шахслар силсиласи. Вақтнинг силлиқ оқимида бўртиб кўринмаган нарса тарихлик касб этолмайди. Чексиз-поёнсиз вақт оқимида кўзга ташланиш учун тоғ бўлмоқ, ҳеч курса, тепа бўлмоқ лозим.

Чингизхон кўплаб мамлакатларни забт қилган, талай подшоҳу лашкарбошиларни маҳв этган. Уларнинг ҳеч бири жаҳонгирга муносиб рақиб бўлолмаган, унинг “панжасига панжа” уролмаган. Улар номи Чингизхон шухрати қаршисида пашша билан фил нисбатигадир. Султон Жалолиддин эса — шерга қарши шердай жанг қилган қаҳрамон.

Чингизхон ҳақида ёзган ҳеч бир муаллиф, у хоҳ шарқлик, хоҳ фарблик бўлсин, Султон Жалолиддин номини четлаб ўтолмайди. У буюк жасорати — омади кулиб боққан босқинчи кучга бетўхтов ва самарали қаршилиқ кўрсатиши билан номини тарих китобига абадий муҳрлаган. Дунё тарихида Чингизхон ёнидан унинг буюк рақиб сифатида жой олган. Мавқе жиҳатидан Чингизхон Жалолиддиндан улканроқ бўлса бордир. Лекин Жалолиддин — тақдирга, жаҳоний куч измига қарши борган, энгилиб туриб ҳам энгилмаган қаҳрамон сифатида Чингизхондан улканроқ.

Бу асло муболаға эмас.

Машҳур турк адиби Нўмиқ Камолнинг “Хоразм фарзанди” трагедиясида Жалолиддинни жондан севган Табриз маликаси Меҳри Жаҳон билан унинг аёни ўртасида шундай суҳбат кечади:

“Изаддин. Ҳазрати олиялари, жаҳонни бутунлай Жалолиддиннинг қўлига тобе деб ҳисоблаяпсиз, ҳолбуки, унинг мағлубиятлари қўлга киритган ғалабаларидан зиёдадир.

Меҳри Жаҳон. Унинг энг мусибатли мағлубияти Искандарнинг жаҳонгирлигидан зиёда шонга эга эканини наҳотки тушунмасангиз?.. Ёлғиз боши билан фалакка қарши турибди ҳамда улкан куррани шум тақдир панжасидан кутқаришга ҳаракат қилмоқда”.

Жалолиддин тақдирга қарши бориб тарихдан ўрин эгаллади. Буюк олмон шоири Гётенинг “Самарадор бўлиш учун шеър ёки пьеса ёзиш шарт эмас, ҳаракат самарадорлиги ҳам мавжудки, у баъзи ҳолларда дастлабкидан устундир” деган гапи бор. Жалолиддин фаолиятида

худди шундай ҳаракат самарадорлиги мавжуд, ҳатто бу манфий натижа — мағлубиятда ҳам самара бераверади. Саккиз асрдан кейин бутун бир мамлакат миллий қахрамони рутбасига чиқа олиши унинг ҳазилакам шахс эмаслигига билвосита исбот.

8

Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи” китобида “Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ мулкининг хароб бўлишига сабаб бўлган номақбул ҳаракатлар зикрида” деган боб бор. Унда Султон ва аъёнлари томонидан қилинган икки гуноҳ иш — “носавоб ҳаракатлар” ҳақида сўз боради.

Биринчи — ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубронинг муриди Шайх Мажиддин Бағдодий тухмат воситасида Султоннинг онаси Туркон хотун аралашувида қатл этилиши. Султон “маст ҳолатида ул дин бузурги қатлига рухсат берди. Эрта тонгда хушёр тортгач, қилмишидан пуншаймон бўлди. Жавоҳир тўла бир табақ ва олтин тўла таштни (тоғорани — **С. М.**) ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубро қаддаса сирриху хонақоҳидаги дарвешлар жамоаси ҳузурига жўнатиб, “Буни дарвешлар суфра қилсунлар. Беихтиёр юз берган бу гуноҳ учун афв этсунлар”, деди. Шайх дедилар: “Унинг хунбаҳоси зару жавоҳир эмас, балки унинг калласидир, яъни Султон ва бир неча минг халойиқ”. (Мирзо Улуғбек. *Тўрт улус тарихи. Тошкент, 1994, 128-бет.*)

Биз бу фожиага Жалолиддиннинг муносабатини билмаймиз, тарих китоблари бу ҳақда сўзламайди. Лекин унинг отаси томонидан йўл қўйилган иккинчи “носавоб иш”га муносабати маълумки, унга асосланиб, фикри салбий бўлган деган хулосага келишимиз мумкин.

Ўтрор ҳокими Туркон хотуннинг қариндоши ва шунинг учун унинг хифзу ҳимоясида эди. Бу тарихга “Ўтрор фалокати” номи билан кирган воқеага — мамлакат ва Султон Муҳаммад тақдирини учун янада муҳим бўлган гуноҳга олиб келди. Унда Жалолиддин характери билан боғлиқ бир жиҳат бор. Аввал воқеа тафсилотида тўхталик.

Йилдан-йилга кўчайиб борган Чингизхон Хитойнинг бир қисмини эгаллагач, унинг қаршисида қудратли Хоразмшоҳ давлати турарди. Икки давлат ўртасида элчилар борди-келди қилган. Бир сафар Чингизхон Хоразмшоҳга совға-салом йўллаб, элчига: “Хоразмшоҳга айт, мен — Шарқ ҳукмдориман, у — Фарб ҳукмдори. Орамизда дўстлик ва тинчлик ҳақида қатъий аҳднома бўлсин. Икки тарафдан ҳам савдогар ва карвонлар бориб-келиб турсин...”, дейди. Академик В. В. Бартольднинг фикрича: “Бу пайтда Чингизхон ҳали жаҳон ҳукмдорлиги ҳақида йўлагани гумон”.

Чингизхон Хоразмшоҳ давлати ҳудудига улкан савдо карвони жўнатди. 500 туюда 450 мусулмон савдогари хоқоннинг қимматбаҳо товарларини олиб келган. Карвонда, савдогарлардан ташқари, бир неча мўғул, жумладан, Чингиз элчиси Ухуна ҳам бўлган.

Карвон Хоразмшоҳ мамлакатининг чекка шаҳри Ўтрорга келиб тушади. Ўтрор ҳокими Ҳайдархон Инолчуқ бутун карвон аҳлини айғоқчиликда айблаб қатл эттиради. Айрим тарихчилар бу қонли воқеа Хоразмшоҳ буйруғи билан қилинган, десалар, баъзилари ташаббус Инолчуқнинг ўзидан чиққан, деб ҳисоблайдилар. Нима бўлганда ҳам, савдогарлар, уларга ҳамроҳ мўғуллар Ўтрор ҳокими билан Султоннинг очкўзлиги ва гумонсирашининг қурбони бўлади.

Карвондан тирик қолган биргина савдогар юз берган воқеани Чингизхонга етказади. У сўров билан Султонга элчи жўнатади ва бош айбдор Инолчуқни ўзига топширишни талаб қилади.

Айни шу ўринда биз бўлғуси буюк Жалолиддинни кўраимиз. У отаси Хоразмшоҳга Инолчуқни Чингизхонга топшириш зарурлигини айтади. Хоразмшоҳ эса... элчини ўлимга буюради, унинг икки ҳамроҳини соқолларини кестириб, ҳақоратлайди.

450 мусулмон савдогари ва бир неча мўғулнинг беғуноҳ тўқилган қони кейинчалик юз минглаб туронликлар қони дарё бўлиб оқишига сабаб бўлди: “Хуннинг ҳар қатраси Жайхун каби оқди”. (Мирзо Улуғбек. *Тўрт улус тарихи.*)

Тарихчи Рашидиддиннинг ёзишича, Хоразмшоҳнинг қилмиши Чингизхонга шундай қаттиқ таъсир этдики, у оромидан айрилди. Ҳазаб ва алам исканжасида баланд тепага чиқди, бўйнига камар осиб, яланғош ҳолда юзини тупроққа босди. Уч кечаю уч кундуз йиғлади, нола чекди. Шундан сўнг ўзида яхши хабар аломатини сезди ва уруш учун чоратадбир кўриш нияти билан бардам ва хушнуд ҳолда пастга тушиб келди. У уч кун давомида Мангу Кўкка шундай ёлборди:

“О Тангрим, борлиқнинг яратувчиси! Бу фитна-жанжалнинг айбдори мен эмас! Қасос учун менга куч бер!” (Мирзо Улуғбек. *Тўрт улус тарихи.*)

Рақибга ҳақлик имкониятини бериб бўлмайди! Султон бу ҳақиқатни унутди, писанд қилмади. Ҳақлик имкониятини гўё қўшқўллаб Чингизхонга ҳадя этди.

Жалолиддин Ўтрор қирғинининг бевосита айбдорини Чингизхонга топшириш керак, деганда жуда олисни кўрган эди. Биринчидан, Чингизхон қасосини бутун халқ, мамлакат, яъни айбсиз айбдорлардан эмас, ҳақиқий айбдордан олсин деган. Иккинчидан, Чингизхоннинг Хоразмшоҳ билан тўқнашиши барибир тайин эди, лекин унда тарихий-маънавий ҳақлик Чингизхон қўлидан тортиб олинган бўларди.

Ноҳақлик бандадан ҳам кўра кўпроқ Тангрининг қаҳрини кўзғайди. Бу қаҳр Чингизхон босқини тарзида мамлакатга балою қазони бошлаб келди.

Айбдорни Чингизхонга топшириш масаласида ташаббус Султон Муҳаммадда эди. Лекин у бундан фойдаланмади. Шундай тарихий шароитда биз Жалолиддин сиймосида, ҳозирги истилоҳ билан айтганда, геополитик миқёсда фикрловчи давлат арбобини кўраимиз...

Шайх Мажиддин Бағдодийнинг ноҳақ қатл этилиши, Ўтрор фалокати ва Чингизхон мурожаатидан сўнг, балки, Хоразмшоҳ давлати ва Султон Муҳаммаднинг тақдири ҳал бўлгандир. Лекин бу воқеалар Жалолиддин зиммасига жуда оғир юк бўлиб тушгани аниқ.

Гётенинг шундай сўзлари бор: “Шахс тарихда давр ташкил қилиши учун икки шарт бор: биринчиси — фавқулодда ақл, иккинчиси — буюк меросга эга бўлиш”. (И.П.Эккерман. *Разговори с Гёте в последние годы его жизни. М., 1981.*) Жалолиддин Гёте айтган ҳар икки нарсага эга бўлди. Фақат “буюк мерос” ўта аччиқ — онаюрт бошига тушган кулфат, Чингизхон босқини натижасида пароканда бўлган пажмурда мамлакат ва тайин ўрни йўқ тож-тахт эди. Лекин, начора, айни шу тахир қисмат Жалолиддинга жаҳон тарихида шонли ном тиклади. У отасининг улуғ мамлакат шоҳига хос бўлмаган қувғиндаги ўлимидан кейин

Султон бўлди. Бу тожнинг залвори ғоят катта, юки жуда чўнг эди. Бу юк унча-бунча одамни янчиши муқаррар эди.

Лекин Жалолиддин янчилмади. Аксинча — қад ростлади.

9

Чингизхон Муҳаммад Хоразмшоҳни ўзига тенг, ҳар қалай, муносиб рақиб деб ўйлаган. Аммо амалда бундай бўлиб чиқмади — у улуг мамлакатга номуносиб подшоҳ экани аён бўлди. Кулфатзада онлар шахснинг аслини аниқлайдиган, аслини кўрсатадиган синов тошидир. Одам юрагининг ўти олинмасин экан. Айниқса, подшоҳ, юрт эгаси бўлса, бу — офатнинг ўзи. Муҳаммад Хоразмшоҳ юрагининг ўтини олдирган, кўкрак қафасида кўркувдан титрагувчи бир этгина қолган эди, холос. Куни кеча улкан давлатни идора этган бош учун суқарга жой йўқ, олам тор.

Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ожизлиги раият иродасини ҳам сустлаштирган, босқинчига қаршилиқ кўрсатиш қобилиятига путур етказган эди. Араб тарихчиси Ибн ал-Асирнинг ёзганларини варақлаймиз: “Бир одам ҳикоя қилган эди: “Биз, 17 киши йўлда келаётган эдик. Бир отлиқ тотор келиб, бир-бирларининг қўлларини боғланг, деб буюрди. Ҳамроҳларим унинг айтганини қила бошлашди. Мен уларга: “Уни ўлдирайлик, сўнг қочайлик”, дедим. Улар: “Кўрқамиз”, дедилар: Мен: “У ҳозир сизларни ўлдирмоқчи, яхшиси, ўзини ўлдирайлик, балки шунда Оллоҳ бизни қутқарар,” дедим. Оллоҳга қасамки, уларнинг ҳеч бири бунга журъат қилмади. Шунда мен пичоқ билан тоторни ўлдирдим, биз қочдик ва ўлимдан қутулиб қолдик”. (Е. И. Кычанов. *Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир.* Бишкек, 1993.)

10

Улуг мамлакат, элу улус ор-номуси қил устида қолди. Ана шундай шароитда Жалолиддин мамлакат, минтақа ва бутун мусулмон оламининг ор-номусини ҳимоя қилди. Унинг шижоатида бутун Туронзамин қиёфаси акс этди. У бўлмаса бу қиёфа нақадар мажруҳ бўларди!.. Кечаги валиаҳд шахзода, бугун шоҳлик тожини кийган йигит бутун бир мамлакат, улкан бир ҳудуд шон-шарафини асрлар оша асраб қолди. Кейин келадиган саноксиз авлодлар кўкрагини баланд тутиб юришига ҳуқуқ берди.

Жалолиддин Чингизхон қўшинлари қаршисида Искандар деворидай тўсиқ тиклай олар эди. Лекин тақдир бошқача ҳукм қилди — Муҳаммад Хоразмшоҳ охири ҳалокат билан якунланган йўл тутди. Устига-устига, валиаҳд Жалолиддиннинг ўтинишига қарамай, унга қўшин бермади, сўнг валиаҳдликдан ҳам маҳрум қилди. Бу билан ўзини ҳам, бутун мамлакат ва халқини ҳам ҳалокатга маҳкум этди. (Бу хатоларда Туркон хотуннинг ҳам ҳиссаси борлигини таъкидлаш лозим.)

Султон Муҳаммад жуда кеч, фақат ўлими олдидан ўзининг қаттол хатосини англади. Уни кеч бўлса-да, тузатишга уринди. Тарихчи Шаҳобиддин ан-Насавий “Султон Жалолиддин Менгбурни ҳаётининг тасвири” китобида шундай ёзади: “Оролда Султоннинг дарди оғирлашиб, онаси асирга тушганини эшитгандан сўнг у Жалолиддин ва шу оролда бўлган Ўзлагшоҳ ҳамда Оқшоҳни ёнига чақиртириб олди. Ва шундай деди: “Ҳокимият ришталари узилди, салтанат устунлари емирилиб, кулади. Бу душманнинг мақсадлари аён: унинг тиш ва тирноқлари юртимиз танасига қаттиқ ботди. Мен учун фақат ўғлим Жалолиддин қасос олиши мумкин ва, мана, мен уни тахт вориси этиб тайинлайман. Сиз

иккалангиз эса унинг амрига бўйсунингиз ва у бошлаган йўлдан юришингиз лозим". Сўнг у ўз қўли билан қиличини Жалолиддиннинг белига боғлаб қўйди". ("Халқ сўзи", 1999 йил, 23 апрель.)

Шундан кейин у бир неча кунгина яшаб вафот этди. "У гўрга ўз кулфати билан кирди", дейди Насавий нафрат ва алам билан.

Шу дақиқадан бошлаб тарих саҳнасига қахрамон чиқди. Шаҳзода, валиаҳд ёки султон эмас! Чингизхондай жаҳонгирдан тап тортмаган, тап тортмагангина эмас, уни энгишига қатъий ишонган (отасидан фарқли ўлароқ) қахрамон Жалолиддин тарих майдонига от сурди.

Тарих Жалолиддинга оғир қахрамонлик йўлини, фожиали қисмат йўлини тайёрлаган эди.

"Чингизхон истилосига қарши биринчи бўлиб бош кўтариб, мушт туккан шу йигит бўлди... Жалолиддин Мангуберди каби чигал тақдирлар тарихда кўп учрайди" (А. Орипов). Аини пайтда Жалолиддинники каби оламшумул фоже тақдир ҳам тарихда кам учрайди. Балки, у ягона, десак, ҳақиқатга хиёнат бўлмас.

Жалолиддин — фожиавий, лекин гўзал тақдир соҳиби.

11

Мамлакат шаҳарлари бирин-кетин мўғуллар қўлига ўтавергач, Жалолиддин юрагидан яраланган шер каби ўзини чор тарафга уради. У империянинг дам у бурчагида, дам бу бурчагида пайдо бўлиб, қаршилик ҳаракатини, озодлик курашини ташкил қилишга уради. Кетма-кет муваффақиятлар қозонади. Мўғулларнинг энгилмаслиги ҳақидаги афсонани пучга чиқаради, халқ орасида "Мўғулни энган киши" деган шуҳратга сазовор бўлади. Уғилларига ишонмай бошлаган Чингизхон унга қарши жангга шахсан ўзи раҳбарлик қилишга мажбур бўлади. Чунки жаҳонгир Жалолиддинни энгиш осон эмаслиги, уни ҳурмат қилиш, керак бўлса, ундан ҳайқиш лозимлигини англаб етган эди; ўзи қува-қува маҳв этган Мухаммад Хоразмшоҳнинг шундай ёвқур ўғли борлигига ҳаваси ҳам келган.

Синд дарёси бўйидаги жанг жаҳон ҳарби тарихида айри қийматга эга. Чунки бу жангга икки ҳарбий даҳо — Чингизхон ва Жалолиддин бевосита тўқнашади. Лекин Чингизхон бир неча баробар катта қўшин билан келган эди. Жангга Жалолиддин энгилди. Лекин энгилишда ҳам энгилиш бор. У шундай шижоат кўрсатдики, Чингизхон лол қолди, беихтиёр унга таҳсин ўқиди. Шундай одамни ортидан ўқ узиб ҳалок этишга қўли бормади, буни ор деб билди.

"Синд дарёси қирғоғидан то ўзангача ўн газдан ортиқроқ эди. У (Жалолиддин) отни дарёга ҳайдади. Лашкардан бир тўдаси унга эргашган эди, мўғулларнинг ўқидан денгизга фарқ бўлди... Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам дарё қирғоғида ҳеч кимса ўқ отмаслигига амр қилган эди". (Мирзо Улуғбек. *Тўрт улус тарихи*.) Дарёдан эсон-омон ўтиб олган Жалолиддин "қирғоқ бўйлаб юриб, ўз лашкаргоҳи турган жойга — душман қаршисига етиб келиб, ўрдусини, хазинаю хонумонини ҳамда ўзига тааллуқли (хотин)ларни душман қандай талон-торож этаётганини мушоҳада қилди".

Жалолиддин бу манзарани у қирғоқдан кўриб турар экан, нималарни ўйлади, кўнглидан нималар кечди экан? Дарёнинг икки қирғоғида Чингизхон ва Жалолиддин бир-бирига боқиб, нималарни ўйлади экан?

"Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам дарё қирғоғида турар экан, Султон Жалолиддин унинг рўпарасига етиб келиб, сувнинг у қирғоғида қора тўриқ отидан тушди ва эгар-жабдуқларни отнинг ингичка белидан олиб, ўз чопони ва ўқлари билан бирга офтобга қўйиб қуритишга бошла-

ди. Чатрини эса найзага илиб, ўзи унинг соясида ёлғиз ўтирди” (*ўша асар*).

Чингизхон ҳали Султоннинг жангдаги жасоратидан ўзига келмай туриб унинг иккинчи жасоратига шоҳид бўлди: якка ўзи қолганига қарамай, қочмади, талвасага тушмади. Чингизхондан, унинг кўшинидан ва ачиқ ҳақиқатдан кўрқмади. Совуққон, хотиржам бир қиёфада, ўз кучига беқиёс ишонч билан минглаб рақиб кўз олдида (ўртада дарё!) офтобдан баҳра олиб ўтирди, нафас ростлади.

Буни мушоҳада қилган Чингизхон ғоят таажжубда қолди, бу ҳол унга манзур бўлди. У офарин айтди-ю, деди: “Отадан дунёда ҳали бундай ўғил туғилмаган. У саҳрода шер каби ғолиб жангчи (*эътибор беринг, мағлуб Жалолиддинни Чингизхон “ғолиб жангчи” деб атамоқда — С. М.*), дарёда эса наҳанг каби ботир. Қандай қилсинки, ҳали ҳеч ким тақдир билан ҳеч бир можарода тенг келолмаган” (*ўша асар*).

Худди шу ерда Чингизхон Жалолиддиннинг руҳан буюклигига тан беради. Донолар айтганидек, ҳақиқий буюклик — руҳан буюклик. Хоқон омад ўзининг тарафида эканини биларди, лекин тақдир унга терс бўлганда худди Жалолиддин каби буюк қатъият кўрсата оладими-йўқми — бунга у қадар ишонмаган, чоғи.

Бунинг билвосита исботини Чингиз Айтматовнинг “Чингизхоннинг оқ булут” қиссасида тасвирланган афсонадан топиш мумкин. Зеро, баъзан афсонадаги ҳақиқат чиндан юз берган воқеадаги ҳақиқатдан устунроқ бўлиши сир эмас. Қиссада тасвирланишича, инсоннинг азалий насибаси — муҳаббатни шафқатсиз жазолаган хоқон Кўкнинг иноятдан маҳрум этилади, бошига доимий соябонлик қилган эппоқ булут парчаси ғойиб бўлади. “Эдилга етгач, Чингизхон Кўк ундан юз ўгирганини англади. Ундан нари ўтмади”. (*Чингиз Айтматов. Тавро Кассандры. М., 1996.*) Оврупони забт этишни ўғилларию невараларига қолдириб, орқага қайтди.

Жалолиддин бундай тўсиқларнинг нечасига дуч келди экан бу — ёлғиз Оллоҳга маълум. Лекин ҳеч биридан чўчимади, ортга чекинмади, терс тақдирни ўнг тақдирга эвириш учун тинимсиз курашди.

Ҳолбуки, Чингизхон тақдир эркатойи эди. Жалолиддин эса гўёки тақдирга ўғай эди.

Чиндан ҳам, ҳақиқий буюклик — руҳан буюклик.

12

Жалолиддиннинг саъй-ҳаракатлари зое кетди. Мамлакатни чулғанган таназзул унинг буюк уринишларини бирин-кетин пучга чиқарди. Унинг ўзини ҳам даҳшатли комига тортди.

Шу кунимиз учун муҳим бир ибратга эътибор қилайлик. Баъзи бир ғаламис кучлар юртимиз ичкарасида ва ташқарида XX аср сўнгида ислом байроғи остида халифалик тузишни орзу қилиб юрган бўлсалар, бу айни хомхаёл экани тарихда бир неча бор исбот топганини айтмоқ зарур.

Ўрта Осиё ва Эронда ҳукмрон мавқени эгаллаган ислом халифалиги мўғуллар истилоси пайтида жиддий тарихий синовга дуч келди. Бироқ бу синовдан ўтолмади. Ўша пайтдаги араб халифаси Ан-Носир ҳам, кўплаб мусулмон ҳукмдорлари ҳам мўғулларга қарши бирлашиб курашиш ҳақидаги Жалолиддиннинг қақиринига қулоқ солмай, аксинча, терс йўл тутиб, унга қарши ғайридин мўғуллар билан тил бириктирди. Майда, тор сиёсий манфаатлар ислом бирлиги ғояси у ёқда турсин, босқинчига қарши бирлашишдан ҳам устун келди. Жалолиддиннинг дини

ислом туғи остида босқинчиларга қарши яккамушт бўлиб чиқишга даъватлари барбод бўлди, сиёсий худбинликка қурбон этилди.

13

Коинот кенгликлари хаос эмас, космосдир, унда тартибсизлик эмас, олий тартиб ҳукмрон.

Ҳар бир одамнинг хатти-ҳаракати, қилган яхши-ёмон аъмоли ва ҳатто сурган фикру хаёли самовий доираларда қайд этилади. Миллат ва мамлакат ҳам худди шундай. Бу бор гап. Ҳеч нарса беиз кетмайди. Жалолиддин юрт мустақиллиги учун хорижий босқинга қарши тинимсиз кураш олиб боргани, охир-оқибатдаги мағлубияти ҳам (тарихда ғалабадан қимматли мағлубиятлар бўлади) Туронзамин келажагида беиз кетмади. Ёвқур Султон ўлимидан 105 йил кейин туғилган Амир Темур Жалолиддин қолдирган маънавий қудратдан куч олган дейиш мумкин. Шу ўринда Амир Темурнинг Хоразмга қилган юришлари, ўзаро ихтилофлар катта тарих олдида майда гаплар, холос.

Миллат руҳи — она замин руҳи ҳамиша тирик. У муттасил куч йиғади. Ҳеч бир ҳаракат беҳуда кетмайди. Жалолиддин амалга ошира олмаган ишни Амир Темур янги тарихий шароитда, бошқа замонда, бутунлай бошқа кўламда амалга оширди. Бу даврда тақдир энди бизнинг заминга кулиб боққан эди.

Жалолиддин мўғуллар шиддатидан синдирилган давлат тахтига ўтирган эса-да, асосий фаолияти босқинчиларга қарши курашдан иборат бўлган эса-да, унинг қалбида юксак маънодаги Бунёдкорлик, Меъморлик мавжуд эди. Нўмиқ Камолнинг юқорида эслатилган трагедиясида Жалолиддин шундай дейди: “Мен дунёнинг уч тарафида алоҳида-алоҳида давлат ташкил қилган подшоҳман”. Бу — тарихий ҳақиқат. Бу ҳазилакам иш эмас. Фақат давлат даҳосининг қўлидан келадиган иш. Унинг бу соҳадаги куч-қуввати ва салоҳияти бир аёрдан сўнг Амир Темур вужудида қайта тирилди, янада каттароқ куч билан майдонга чиқди. Тарих майдонини забт этди.

Буюк халоскор ва саркарда, буюк жаҳонгир ва бунёдкор ўзимиздан — Туронзаминдан, Туркистондан чиқди. Ва XX аср ниҳоясидаги буюк ишларга замин яратди.

14

Жалолиддин шу қадар улкан ва мураккаб шахски, унинг руҳий оламининг кўлами ҳали тўлиқ англаб етилган эмас. Бу — кўплаб буюк шахсларимизга ҳам тааллуқли гап. “Ботирнинг шавкати” ҳалигача “дононинг сўзи”да том инъикосини топган эмас. Жалолиддин шахсидаги ҳаракат самарадорлиги бадиий самарадорликка эврилганда “Ватан озодлиги йўлида жонини фидо қилган довюрак курашчи, миллий қаҳрамон, жаҳон халқлари тарихида ўчмас из қолдирган Жалолиддин Мангуберди” (Вазирлар Маҳкамасининг “Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги Қароридан) хотирасига муносиб тимсол вужудга келади.

15

Оллоҳга шукроналар айтишимиз лозимки, тарихимизда Жалолиддини-миз бор.

Жалолиддин — мангу! Чунки Ватан — мангу, ватанпарварлик — мангу.

Ижтимоий таҳдидларни англаш зарурати

Бугунги кунда жамиятимиз тараққиётининг янги уфқлари очилмоқда. Демократик, адолатли жамият қуришдек улуғвор мақсадга эришиш йўлида янада собитқадам бўлишимиз лозим. Айни пайтда бу борада олдимизда тўсиқ бўлиб турган айрим муаммо ва иллатларни англаб етиш ва бартараф қилиш ҳам долзарб вазифадир. Баъзи мансабдор шахсларнинг ўз мансабини суистеъмол қилиши, айниқса, адолатсизлик ва порахўрлик кўринишлари жамиятимиз ижтимоий ҳаётига, унинг тараққиётига таҳдид солмоқда. Бу каби салбий ҳолатларни ва уларнинг сабабларини чуқур англаш, муаммонинг ечимларини топиш, Президент Ислом Каримов сўзлари билан айтганда, “замонавий дунёқарашимиз, маънавий тамойилларимиз, урф-одатларимиз, кўникмаларимиз, янгича негизда шаклланаётган ва шубҳасиз эртанги авлод таълим-тарбиясига асос бўладиган ижтимоий-ахлоқий қарашларимиз вужудга келаётган бугунги ҳал қилувчи паллада бутун халқимиз учун ҳам ниҳоятда муҳимдир”. Бу ўринда ижтимоий таҳдидларнинг ва умуман таҳдидларнинг назарий жиҳатларига эътибор бериш муҳимдир.

Президентимиз “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобига ўз тақдиримизни ўзимиз белгилашимиз, истиқлол берган эрк ва озодликни бугунги мураккаб ва баъзан шафқатсиз дунёда мавжуд бўлган турли хавф-хатарлардан сақлаш ҳар биримизга бевосита боғлиқ, деган теран маъноли фикрни олға суради. Агар бу фикрни таҳлил қиладиган бўлсак, биринчидан, биз яшаб турган дунё мустақиллигимиз ва тараққиётимиз учун турли хил таҳдидларга тўлиб-тошганини англаб етиш қийин эмас. Иккинчидан, кўп жиҳатдан бизнинг хоҳиш-истагимизга бўйсунмайдиган ижтимоий, умумжаҳоний ривожланиш жараёнлари мамлакатимиз фуқаролари олдига гоят масъулиятли талаблар қўяётгани

боис, таҳдидларнинг олдини олиш ва барқарорликка эришиш билан боғлиқ чора-тадбирларни амалга ошириш ҳар биримизнинг юксак сиёсий онгимизга, ватанпарварлик туйғумизга боғлиқ экани тўғрисида аниқроқ тасаввурга эга бўламиз.

Мамлакатимиз хавфсизлиги, эришилган барқарорлик ва миллатлараро ҳамжиҳатликни сақлаб, келажак авлодларга обод ва озод Ватанни мерос қолдириш йўлида ҳар бир фуқаронинг масъулияти ҳақида фикр юритар эканмиз, эркинлик деган олий неъматнинг қадрига етишда аввало инсон омилининг ўрни ва мавқеини тўғри баҳолай олиш зарур.

Кўпгина демократик мамлакатларда олимлар ва мутахассислар инсоннинг маънавий дунёси билан боғлиқ омилларни ўрганишга катта аҳамият беришмоқда. Жумладан, олам барқарорлиги ва яхлитлигида иқтисодий, сиёсий, технологик, умуман, моддий омиллар билан бирга ижтимоий жараёнларнинг инсон хоҳиш-иродаси, хатти-ҳаракати ва онги, ҳаётий фаолияти ҳам муҳим аҳамият касб этиши алоҳида таъкидланмоқда.

Турли хавфли жараёнларни бартараф этишда инсоннинг иштироки ва ўрни ҳақида сўз юритар эканмиз, ижтимоий фаол шахснинг қиёфаси, моҳияти, ички дунёси, қолаверса, мойилликлари тўғрисида турли-туман фикрлар мавжудлигини албатта эътиборга олиш зарур. Инсоннинг шаклланиши ва ижтимоий мавжудот сифатидаги маънавий ривожланиши ижтимоий тараққиёт босқичлари, уларнинг моҳият ва хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ. Бу ҳақиқатни ҳеч ким инкор этмайди.

Лекин мустақиллик туфайли тафаккур хилма-хиллиги тамойили қарор топгунга қадар бу муаммо бирёқлама талқин қилиб келинган. Доимий такрорланиб турувчи ижтимоий қонуниятлар жараёни билан инсон салоҳияти ўртасидаги ўзаро муносабат ҳақида нотўғри тасаввур ҳукмрон бўлиб,

инсон бунда уларга кўр-кўрона бўйсунувчи, аллақандай “университетлар” тасарруфидаги иккинчи даражали омил деб ҳисобланган, инсоннинг буюк куч-қудрати унинг чексиз имконияти билан боғлиқ бўлган кўлаб илғор ғоялардан онгли равишда узоқлаштирилган эди. Илғор маънавий дунёқарашга эга киши эса дарҳол “идеалистлар” сафига киритиларди.

Бундай ёндашувнинг номақбул томони шундаки, инсон барча хавф-хатарлар олдида ожиз қилиб қўйилган. Инсоннинг ижтимоий ҳодисаларни тушуниш, билиш ва англаб етиш қобилияти тан олинган ҳолда, жамият ҳаётидаги хавф-хатарларни бартараф этиш йўллари, воситалари ва қуроллари инсоннинг ўзидан эмас, балки ундан ташқарида бўлган аллақандай “объектив борлик”дан қидирилган. Рўй бераётган воқеа-ҳодисалар ишлаб чиқариш, синфий кураш билан боғлиқ, уларнинг манбаи турли мафкуравий йўллар билан ҳаспўшлаб келинди. Инсоният бошига улкан хавф-хатар ва фожиаларни солган фашизм ва коммунизмнинг сабабини инсон табиатидан ахтармасдан, бу ҳолатлар қандайдир “тарихий зарурият” деб талқин қилинди.

Инсон омилидан шу тариқа йироқлашиш оқибатида шахсдан тақдирга тан бериш, фақат жон сақлаб қолишнинг турли-туман чоратadbирлари ҳақида ўйлашгина талаб қилинди. Инсон ўз мураккаб муаммолари билан тақдир гирдобига ташландики, натижада у ор-номуси, ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилишни қандайдир “партия раҳнамолиги” ёки “халқлар отаси” бўлган “дохий”лар номи билан боғлаш пайига тушди. Шўролар тузумида яшаган инсон шу қадар ихтиёрсизликка юз тутдики, оқибатда у фашизм, коммунизм ва тоталитаризм сингари ваҳший тартибларга қарши очикдан-очиқ бош кўтаришдан кўра ёлғизланишни, узлатни, лоқайдликни афзал кўра бошлади. Буюк немис файласуфи И. Кант “Мен тарихни ўқиган ва таҳлил қилганим сари, унинг инсонлар номукамаллигининг унсиз гувоҳи эканини англаб етдим” деганида ниҳоятда ҳақ эди. Бу улкан муаммо бугун ҳам ўз ечимини топмагани боис, дунё ҳамон таҳдидли бўлиб қолмоқда.

Ер юзининг турли минтақаларида содир бўлаётган, моҳиятан бутун инсоният бошига хавф солиб турган турли нохуш ҳодисаларни таҳлил қилиб, уларнинг барчасида ин-

сон омили бош сабабчи эканини сезиш қийин эмас. Биргина мисол. Германия олимларининг тадқиқотларига кўра, 1945-95 йиллар орасида, яъни қирғинбарот Иккинчи жаҳон урушидан кейинги 50 йиллик “тинчлик ҳукм сурган давр”да инсоният атиги 26 кун тинчлик нашъасидан баҳраманд бўлган экан. Ана шу йиллар давомида турли хил можаролар ўпқонида 25 миллиондан 35 миллионгача киши беғуноҳ ҳалок бўлган. Немис олимлари ўз тадқиқотларида миллатчилик, зўравонлик ва диний экстремизмнинг барчаси одамзодда ақлзаковат, маданият ва маърифат етишмагани туфайли содир этилган, деган ибратли хулосани билдиришди. (Айра Страус. Униполярнизм и многополярность. “Полис”, 1997, 3-сон, 19-20-бетлар.)

Бугун, XXI аср бўсағасида инсондан кескин сифат ўзгариши талаб қилинмоқда. Инсон, унинг ақл-идроки, заковати ва салоҳияти ижтимоий тараққиёт, олам яхлитлигининг бирдан-бир омилига айланишига эҳтиёж кучаймоқда. Замон инсониятдан ўз ўзини англаб олишни талаб этмоқда. Таҳдидларни бартараф этиш фақат ва фақат инсон зиммасига тушмоқда. Бинобарин, Президентимизнинг “Хавфсизлик, барқарорлик ва танланган йўлдан оғишмай бориш” деган оддийгина сўзларида олам-олам маъно бор. Ушбу даъват бугун ҳар бир онгли инсон учун алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Инсоннинг буюк яратувчилик салоҳияти ва унинг кадр-қиммати муносиб баҳоланмаса, у турли-туман манфаатга эга гуруҳлар кўлида қуролга айланади. У ўз манбаи ва илдизидан беғоналашиб, ўзи яшайдиган маконга салбий таъсир қила бошлайди, энг муҳими, ўзлигини унуттиш даражасига етиб боради. Одамзоднинг маънавий бутунлигини асраш, эъзозлаш ўрнига, унинг яхлитлигига раҳна соладиган хатти-ҳаракатлар авж олса, инсоннинг бевосита иштироки, аралашуви туфайли табиат, жамият ва шахс ўртасидаги уйғунлик бузилади. Инсониятга бевосита хавф солувчи бу янги таҳдид “антропоген таназзул” деган ном билан илмий ва сиёсий лўғатлардан жой ола бошлади.

Дунё сиёсатида рўй берган улкан янгиланишлар натижасида оламни тушуниш, идрок этиш ва унга муносабат ҳам ўзгарганининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Бизнинг

мамлакатимизда ҳам инсон ҳақидаги тасаввур изчиллик билан ўзгариб бормоқда. Президентимиз айтганидек, бугунги кун кишилари кечаги одамларга нисбатан бутунлай бошқача. Миллий маънавият ва қадриятларимизнинг қайта тикланиши, ўзлигимизни англай бошлаганимиз туфайли бугун ҳар биримизнинг онгимиз, тафаккур тарзимизда муҳим ижобий ўзгаришлар рўй бермоқда. Ҳар бир фуқаронинг ўзига, эртанги кунига ишончи ортиб бормоқда.

Тараққиёт жараёнида ижтимоий муносабатлар чуқурлашиб, давлатимиз мураккаб умумбашарий мулоқотлар тизимига кириб борар экан, фуқароларнинг масъулияти ҳам кучая боради. Масъулиятни ҳис этиш эса биринчи навбатда давлат манфаатлари, умуммиллий манфаатлар даражасида фикр қилиш билан чамбарчас боғлиқдир.

Она заминга ватанпарварлик туйғуси элу юртга таҳдид солиши мумкин бўлган ҳар қандай хавф-хатарни енгиланинг беқиёс манбаидир. Шундай экан, Ватан хавфсизлиги ва барқарорлигини таъминлашда, унинг куч-қудратини янада оширишда инсон салоҳияти, яъни инсон омилининг ўрни чексиздир.

Бу ўринда раҳбар ходимларнинг масъулияти, жонбозлиги муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда халқимизнинг руҳиятини ба-

ланд кўтариш учун юртига, она Ватанига чексиз муҳаббат туйғусини қалбида мужассам этган, дили пок, маърифатга интилувчи раҳбарлар ҳар қачонгидан ҳам зарурдир. Раҳбарнинг адолати, заковати, билим олишга доимо чанқоқлиги эзгулик ҳислатлари билан чамбарчас боғланиб кетган тақдирдагина ижтимоий тараққиётимизнинг бугуни ва эртаси ёруғ бўлиши мумкин. Юртбошимиз таъкидлаганидек, *“Маърифатсиз раҳбар ҳамиша ўз теварагида маърифатсиз раҳбарчаларни ййгиш билан машғул бўлади. Чунки унинг ягона мақсади ўз амалини мустаҳкамлашдан иборат бўлиб қолади. Шу сабабдан ҳам у ғайратли, фидойи, маърифатли кишиларни ҳокимиятга қинлаштирмасликка тиришади, уларни бадном қилади, уларнинг ютуғидан азобланади”*.

Тараққиётимизнинг ҳозирги босқичидаги ўзига хос вазифаларни ҳал қилиш зарурати демократиянинг қатъий талаб ва мезонларига мос келадиган энг замонавий билимлар билан курулланган, руҳан ва маънан соғлом раҳбарларга эҳтиёжни объектив равишда кучайтирмоқда. Айнан ана шундай раҳбарларгина жамиятимиз олдида турган муаммоларни омилкорлик билан ҳал эта олади ва юзага келиши мумкин бўлган кўпгина таҳдидларни бартараф қилади.

Шукридин ФАХРИДИНОВ

Илмий-сиёсий услуб хусусиятлари

Билгилки, одамзоднинг шарафи нутқи билан ва нутқ одобига риоя қилмаган одам бу шарафдан бебаҳрадир.

Ҳусайн Воиз КОШИФИЙ

Илмий услуб тилшуносликда кам ўрганилган. Илмий атамалар кўпроқ тадқиқ этилган. Ҳолбуки, илмий услуб — атамашуносликка қараганда кенг тушунча. Шунга қарамай, XX асрнинг 30-йилларигача илмий тилнинг тарихи, хусусиятлари филологларни деярли қизиқтирмаган. Илмий адабиётлар жаҳон фани хазинасини бойтаётган, мамлакатлар тараққиётига катта хизмат

қилаётган бўлса-да, бу “илмийлик”нинг сир-асрорларини ўрганиш ҳамон қониқарли даражада эмас.

Илмий услуб (кўпинча “илмий тил” деб нотўғри ишлатилади) фаннинг ўзида содир бўлаётган англиклардан анча орқада қолди. Агар Оврупода мазкур услуб лотин тили (илмий адабиётлар асосан шу тилда битилар эди) билан кураш жараёнида шаклан-

ган бўлса, Ўрта Осиёда IX асрлардаёқ илмий услубда кўп асарлар яратилган.

Илмий услуб масаласига тарихан эмас, типологик жиҳатдан қарайдиган бўлсак, уни мутахассислар илмий-техник, илмий-публицистик, илмий-оммабоп ва ҳоказоларга ажратишади.

Ўзбекистонда илмий услуб етарли даражада тадқиқ этилмаган бўлса-да, унинг илдиэлари узок тарихга бориб тақалади. IX асрда Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний сингари етук алломалар математика, астрономия, география фанларида салмоқли тадқиқотлар яратган бўлсалар, X асрда Абу Наср Форобий файласуф, жамиятшунос, табиатшунос сифатида донг таратиб, “Арастуий Соний”, (“Иккинчи Аристотель”) деган фахрий номга сазовор бўлди. Унинг замондоши Абу Райҳон Беруний эса геодезия, минералогия, этнография, тарих фанлари ривожига катта хисса қўшди. “Шайх ул-раис” номини олган Абу Али ибн Сино таърифини келтирмасак ҳам, уни Шарқу Фарб яхши билади. Демак, Ўрта Осиёда илм-фан, айниқса, илмий услуб Оврурога нисбатан анча илгари шаклланган. Ирландиялик олим М. Уотт “Ислоннинг ўрта аср Овруросига таъсири” асарида бир буюк ҳақиқатни тан олади: “Овруроликлар мусулмон маданияти, айниқса, фалсафа ва тиббиёт соҳасида ўзларининг қанчалик қарздор эканликларини ҳис қилганларича йўқ. Кўпинча мусулмон маданиятининг ижобий таъсири ва йўналишини пасайтириш, ҳатто тамоман эсга олмасликка уринамиз. Бизнинг мусулмонлар билан яхши муносабатимиз уларнинг олдида қанчалик қарздор эканлигимизни тан олишга мажбур қилади. Буни яшириш ёки тан олмаслик сохта гурудан бошқа нарса эмас”. (Қаранг: Сулаймонова Ф. Шарқ ва Фарб. Т., “Ўзбекистон”, 1997, 314-бет.)

Бугунги ўзбек илмий услубини Ислон Каримов асарларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ўз асарлари билан Президентимиз янги, келажаги буюк Ўзбекистонни дунёга таништирмақда. Юртбошимиз услубида, аввало, янгиланиш ва яратувчанлик устун. Иккинчидан, бу услуб илдиэлари, эслаб ўтилганидек, ота-боболаримиз ўрта

асрларда яратиб кетган анъаналарга бориб тақалади. Учинчидан, илмий услубнинг бош талаби — фикр аниқлиги бўлса, Ислон Каримов асарларида фикрнинг пухта-пишиқлиги, ифода тиниқлиги кўзга ташланади.

Президент чет эл журналистлари билан учрашувларида, вилоят кенгаши сессияларида халқнинг “илмоқли” иборалари, мақол, матал, ҳикматли сўзларини жуда ўринли қўллайди. Масапан: “**Янги уй қурмай туриб, эскисини бузмайлик**”, “**Қарс икки қўлдан чиқади**”, “**Қўрққан олдин мушт кўтарар**”, “**Мендан кетгунча — эгасига етгунча**”, “**Аввал таом, сўнгра — калом**”.

Раҳбаримиз фаолиятида оммавий ахборот воситалари вакиллари билан суҳбатлар катта ўрин эгаллайди. Ҳар бир учрашув ёхуд суҳбат замирида юртбошимизнинг ёрқин сиймоси, унинг мақсад ва интилишлари яққол намоён бўлади. Катта тажрибага эга бу давлат раҳбари “ҳар қандай мухолиф билан баҳслашмоққа тайёр”лигини билдиради. Унинг 1993 йил 26 майида “Труд” газетаси муҳбири саволларига жавобларида шундай сатрлар бор: “**Баҳслашиш, ўз нуқтаи назаримни айтиш, яхши амалий баҳсларда ўзимнинг ҳақ эканлигимни исботлаб бериш мен учун ҳам қизиқарли... Очиғини айтсам, мен қаттиққўл одамман, аммо ишонарли ва далил-исботи билан эътироз билдиришса, бундай одамларни ҳурмат қиламан**”.

Президент учрашувларда кутилмаган мулоҳазалар айтиб, парадоксал тасдиқлаш усулидан, суҳбат, баҳсу мунозараларда эса риторик сўроқлардан унумли фойдаланади. Бир фикрни сўроқ шаклида тасдиқлаш кўпинча интонацияни кучайтиришга хизмат қилади: “**Хўш, уларнинг дастури борми? Улар кўп миллатли Ўзбекистон халқини қайси йўлдан бошлаб бормоқчилар?**” (Ислон Каримов. *Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 1996, 1-жилд, 151-бет*); “**Бугун биз, Ўзбекистон аҳли, озодликка чиқиб, Ватанимизнинг буюк келажагини кўзлаб турган пайтимизда “сен — зоминликсан”, “сен — фориш-**

ликсан” ёки “сен — жиззахликсан” деб тоифакашлик, тарафкашлик қилиш гуноҳи азим эмасми?! Қачон биз халқ бўламиз, қачон тўдабозлик ва гуруҳбозлик касалидан халос бўламиз?!” (Ўша асар, 177-бет); “Тожикистон “тажриба”-сини бу ёққа олиб келиш шунчалар зарурми? Қон тўкиш, одамларни бир-бирига гижгижлаш, миллатни бўлиб ташлаш кимга наф келтиради? Қон тўкиш билан, одамларни нобуд қилиш йўли билан мақсадга эришиш қачондан бери демократия бўлиб қолди?” (Ўша асар, 34-бет); “Ҳамма жойда — хўжалик, туман, вилоят, республика поғоналарида ўз масъулиятини сезмаган, тўртта одамнинг бошини қовуштиролмаган кимсаларга нима учун минбарни бериш керак? Умрида бирор амалий иш қилмаган одам бу ерга келиб ақл ўргатса, нега кулоқ солиш керак?” (Ўша асар, 35-бет).

Бу фикрларни бундан кучлироқ қилиб ифодалаш қийин.

Бошқача айтганда, Президент нутқи — диалог нутқ. Нотиқ тингловчилар унинг сўзларини қандай қабул қилаётганини қалбан ҳис этиб туради. У аудитория ҳолатига қараб, айрим сўзларни секинроқ, баъзиларини тезроқ талаффуз этади, овозини кўтаради, пасайтиради.

Муҳими шуки, у халқнинг куч-қудратига ва яратувчилик салоҳиятига ишонади. Ҳамиша сиёсий воқеаларнинг марказида туриб кишиларнинг қарашлари, руҳиятидаги ўзгаришларни сергаклик билан илғайди. Шу хислат унинг асарларига кўчади — у муайян вазиятни тўғри баҳолайди, фактларни тўғри таҳлил этади. Баъзида қувонади, баъзан қуюнади, гоҳо аямай танқид қилади.

Илмий услуб баёнида аниқлик бўлиши шарт. Аммо бу аниқлик монотонликка олиб келмаслиги керак. Айна талаб фақат илмий асарларгагина эмас, балки бадий асарларга ҳам тааллуқли. Илмий услубнинг ўзига хослиги шундаки, тилнинг барча услубий бойлиги бош мақсадга — илмий баёнда аниқлик ва равшанликка бўйсунини лозим. Илмий услубнинг вазифаси ва моҳияти ҳақида гапирганда икки мураккаб

жиҳат назардан четда қолмаслиги зарур. Биринчиси — айтилганидек, бу соҳа жуда кам тадқиқ қилингани, иккинчиси — илмий услубнинг бир вақтлардагидек бадий адабиёт ривожига таъсири. Масалан, Галилео Галилейнинг илмий услуби, яъни табиий фанларга оид китоблари итальян бадий насри юксалишига хизмат қилган.

Ҳозирги кунда илмий услуб орқали фикрни баён қилишда уни ихтисослаштириш ва демократлаштириш йўли мавжуд. Биринчи йўл кўпчилик тушунмайдиган тор доирадагиларга мансуб бўлса, иккинчиси — аниқлик талабини бажариш ва содда тилда фикрни етказиш. Илмий услубнинг келажаги ана шу икки қарама-қарши тамойилнинг ўзаро уйғунлашувига боғлиқ.

Уллас, ҳозирги замон илмий услуби аниқлик, соддалик ва равшанликка, кучли мантиқий ва ҳиссий таъсирга, пухта танланган атамаларнинг ўрнида қўлланиши ва тилдаги бошқа услублар билан алоқада бўлишга интилиши керак.

Раҳбар нотиклик маҳоратининг калити — тил. Инсон ақлий фаолиятининг меваси нутқ орқали намоён бўлади. Ҳазрат Алишер Навоий айтганидек:

*Сўздурки, нишон берур ўлукка жондин,
Сўздурки, берур жонга хабар жонондин.
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.*

Сўз — қудратли куч. Унинг беқиёс имкониятлари нутқ жараёнида очила боради. Нутқсиз тилнинг имкониятлари ҳам кўринмай қолаверади. Сўз ва тушунча — бир-бирига яқин ва ўзаро алоқадор категориялар. Кундалик турмушимизда, масалан, “ҳаво” ёки “об-ҳаво” сўзларини ишлатганда сўзловчи ҳавонинг на кимёвий таркиби, на унга таъсир қилувчи атмосфера шароитларига қизиқади. Бунинг унга кераги ҳам йўқ. Илмий услубда сўз ва атамалар баён этилганда у ҳақда тўлиқ тушунча ҳосил бўлади. Шу жиҳати билан илмий услуб оғзаки нутқ ва бадий адабиётдан ажралиб туради, тушунчаларни аниқроқ ифодалаб беради. Атама иккиёқлама “ютади”: биринчидан, улар тил ти-

зимида яхши жойлашади, иккинчидан, тегишли соҳа тизими ҳақида теранроқ тушунча ҳосил қилади.

Айтайлик, Президент Ислоҳ Каримов асарларида “валюта”, “лицензия”, “сертификация”, “люмпенлашув”, “холдинг”, “лизинг компаниялари”, “аудиторлик хизматлари” каби иқтисодий атамаларга дуч келамиз. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида бундай атамаларнинг ишлатилиши табиий ҳол. Аммо юртбошимиз улар ҳақида батафсилроқ тушунча беришга ҳаракат қилади: **“Яқин ўтмишдаги жамиятимизга хос энг машъум кўриниш люмпенлашув — мулкий қиёфани йўқотиш эди...”**

Баъзи бир атамалар эса жуда содда, ихчам тарзда тушунтирилади: **“Бюджет дегани бу — давлатнинг ҳамёни, чўнтаги”**. Юртбошимиз уч ҳокимиятдан бири бўлган қонун чиқарувчи органни — **“анжуман”, “машварат”, “парламент”**, халқимизга озодлик нашидасини тухфа этган мустақилликни эса кўпинча **“истиклол”** тарзида қўллайди: **“Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли”** ёки **“Ислохотлар муваффақияти — истиқлол кафолати”**.

“Боқиманда”, “охират”, “шакколик”, “сарҳисоб”, “суғурта”, “тасарруф”, “тажовузкорона”, “тақводор”, “тахдид”, “хуррият”, “эътиқод” каби ўнлаб сўзларнинг ўз ўрнида ишлатилиши, синонимик қатордан гўзал бадиий ташбеҳлар яратиш Президент асарларини осон тушунишга ёрдам беради. **“Устувор”** (русча “приоритетный”) сўзи, **“устувор йўналишлар”, “устувор тамойиллар”** бирикмалари айнан Ислоҳ Каримов асарлари орқали матбуотда тез оммалашди.

“Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари” асарида **“экстремистик муҳолифат”, “жангари миллатчилик”, “диний муросасизлик”, “тоталитар қарамлик”** каби сўз бирикмалари қўлланиши муаллиф қўйган масаланинг туб моҳиятини очишга хизмат қилади. Китобхон муҳолифат ва миллатчиликнинг турли кўринишлари ҳақида батафсил маълумот олади. Бундан ташқари, қадриятларнинг миллий ва умумин-

соний, диннинг маданий ва эстремистик жиҳатлари жонли мисоллар орқали далилланади.

Президент Ислоҳ Каримов — ижодий изланувчан шахс. Унинг асарлари — тинимсиз ва узлуксиз ижодий жараён маҳсуллари. Шу ўринда бир воқеани эслашга тўғри келади. “Ўзбекистон” нашриётида “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” китоби корректураси ўқияпти. Унда **“Буюк давлатчилик шовинизми ва миллатчилик”** деган боб бор эди. Босишга рухсат этишдан олдин муаллифга яна ўқишга берилди. Муаллиф корректурада бояги бобдаги **“миллатчилик”** сўзи олдида **“агрессив”** калимасини қўшибди. Тузатиш жуда ўринли эди. “Миллатчи” бўлиш, аслида, салбий ҳодиса эмас. Бундай одам миллатини жонидан ортиқ кўради, ардоқлайди, унга паст назар билан қараганга қарши туради. Агрессив — тажовузкор дегани. Бу ўринда тинчлик ва барқарорликка хавф солувчи, тажовузкор, жангари миллатчилар ҳақида гап кетмоқда. Булар — хавfli кимсалар. Шу тариқа кўпгина саҳифаларда **“миллатчилик”** сўзи **“агрессив миллатчилик”** сўз бирикмаси билан тузатиб чиқилди.

Илмий услубнинг муҳим жиҳати шундаки, унда мавҳумлик, ноаниқлик бўлмаслиги керак. Президент Ислоҳ Каримов нутқида аниқлик, топқирлик, мантикийлик, сўз ва ибораларни ўз ўрнида қўллаш сингари илмий услубга хос кўп фазилатлар мавжуд. Уларда янги ғоялар, концепциялар, тамойиллар ўртага ташланади. **Юртбошимиз асарларини кузатиб, илмий-сиёсий услуб — билим, тафаккур услуби, деган хулосага келасиз.**

Хуллас, Президент Ислоҳ Каримовнинг асарлари дунёга бўй кўрсатаётган мустақил Ўзбекистон тарихининг олтин саҳифаларига айланди. Халқчил, аниқ ва содда тилда баён этилган фикрлар янги давр одамлари учун дастуриламал вазифасини ўтамоқда.

Бу асарлар ўзбек илмий-сиёсий услубини тамоман янги поғонага олиб чиқди.

Бахтиёр ОМОН,
сиёсатшунослик магистри

Халқаро обрў мезони

Ташки сиёсий фаолият мустақил Ўзбекистон юритаётган сиёсатнинг муҳим жиҳатларидан биридир. Жўрофий, демографик, саноат ва молиявий имкониятлар уни Марказий Осиё худудида етакчи давлатга айлантирди. Бу ҳол мамлакатда саноат ва техникавий жиҳатдан ўсишнинг юқорилиги, молиявий барқарорлик, кўплаб чет эл сармояларининг жалб этилиши натижасида республикамизнинг минтақадаги йирик савдо шеригига айлангани билан изоҳланади. “Чет эл инвестициялари тўғрисида”, “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”, “Диний ташкилотлар ва виждон эркинлиги тўғрисида” каби ҳуқуқий ҳужжатлар мамлакатимизда мустақамлик касб этаётган бозор ислоҳоти ва жамиятнинг демократиялаштиришнинг нишонасидир.

Аммо шу нарса аёнки, давлатнинг қудратини иқтисодий ривожланишигина эмас, унинг халқаро майдонда туган ўрни ҳам белгилайди. Минтақада етакчи иқтисодий давлатга эга бўлган юртимиз ташки сиёсат ботида ҳам фаолдир. Бу жиҳат жаҳон афкор оммасининг диққатини минтақавий муаммоларга жалб этишда ёки республика раҳбарининг тинчлик йўлидаги мунтазам саъй-ҳаракатларидагина акс этиб қолмай, муайян давлатлар халқларига бевосита инсонпарварлик ёрдами кўрсатишда ҳам намоён бўлмоқда.

Дунёнинг ўзга худудларидан фарқли ўлароқ, Марказий Осиёда тинчлик ва хотиржамлик кўп ҳолларда шу сарҳаддаги давлатларнинг ўзига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Бунда хавфсизликка таҳдид ва барқарорликка тазийқ миллатларнинг тарихан таркиб топиши муаммоси ва диний низолардан келиб чиқади. Гарчанд мазкур давлатларнинг ташки сиёсий доирадаги фаоллиги кўп қиррали бўлса-да, ҳозирги босқичда минтақавий тинчлик ва барқарорликни сақлаш энг асосий вазифа бўлиб турибди. Дарҳақиқат, юрт хавфсизлигини таъминламай, уни ижтимоий ҳимоя этмай

бозор иқтисодиёти ёхуд эртанги кун ҳақида ўйлаш мумкинми? Хўш, бу йўналишда Марказий Осиё давлатларининг туган мавқеи қандай?

Масалан, энергетика ресурсларига бой мамлакат Туркменистонни олайлик. У ерда хавфсизликни таъминлаш, ҳамкорликни мустақамлашда оралиқ масофа сақлаб, нейтрал сиёсат юритиляпти. Бундай “бета-рафлик” минтақада ҳукм суриб келаётган миллий, диний ва маданий негиздаги зиддиятларнинг ўт олишига “ижобий” таъсир кўрсатиши ҳам мумкин.

Ҳозирча уларнинг диний муаммоларга дуч келмагани ва зиддиятларни келтириб чиқарувчи “намуна кучи”нинг йўқлиги билан изоҳласа тўғри бўлади. Аммо бу тахлит муносабат ҳамма вақт ўзини оқламайди, чунки қўшни мамлакатда содир бўлган тартибсизликлар ҳар лаҳзада ҳамсоя давлатга ҳам ўтиши ҳеч гап эмас.

Минтақадаги бошқа айрим давлатларда ҳам шундай ёки шунга яқин бир манзарани кўриш мумкин.

Бугунги кунда халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларига содиқ қолаётган Ўзбекистоннинг энергетика ресурслари захираси, этник ҳар хиллиги, аҳоли ўсиш даражасининг баландлиги ва энг муҳими — Президент Ислом Каримовнинг 1993 йил БМТ 48- ва 50-сессиялари, 1994 йил Оврупода Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти сессияси, 1996 йил Лиссабондаги саммит, БМТнинг Марказий Осиёда хавфсизлик, барқарорлик ва ҳамкорликка асосланган доимий фаолият кўрсатувчи семинари ҳамда Марказий Осиёда ядро куролларидан озод худуд ташкил этиш тўғрисидаги анжуманида ўртага ташлаган фикрлари юртимизни мазкур минтақада ривожланишни таъминловчи барқарор таянчга айлантирди.

Ислом Каримовнинг бошқа назариётчилардан фарқи шундаки, у янги шароитда интеграцияга асосланган давлат ва ривожланган жамият куриш механизмини ишлаб чиқди. Бунда ҳар бир давлат миллий

эҳтиёжлари ўзаро ҳамкорликда уйғунлашади. Минтақавий муаммоларни ҳал этишнинг мукамал усуллари юртбошимизнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида ўз ифодасини топди. Раҳбаримиз илгари сурган назариянинг туб замирида моҳиятан қуйидаги асослар ётади:

— ташқи сиёсатда Ўзбекистон манфаатларини ҳимоя қилишга асосланган, ҳар томонлама пухта ва изчил йўлдан юрилади;

— ташқи сиёсий фаолиятда мафкуравий ёхуд шахсий хулосалар эмас, миллий ва ҳудудий манфаатлар ҳамкорлиқнинг мавқеини белгилайди;

— фаоллик воқеалар ривожини шунчалик назорат этишда эмас, истиқбол йўналишини олдиндан пайқаш, шунга кўра иш юритишда деб билинади;

— ўтмишдаги маънавий-миллий қадриятларни инкор этмаган ҳолда барқарор дунёвий жамият қуриш кўзда тутилади.

Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати — халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган тамойилларига суянади, давлат ва халқ манфаатларига ҳар тарафлама мувофиқ келадиган, келажак авлоднинг осойишталигини кўзлайдиган йўл тутати, миллатнинг маънавий-руҳий анъаналари, қадриятларига, жамиятнинг ўз-ўзини англашига асосланади.

Ўзбекистоннинг тинчлик ва барқарорлик йўли унинг жаҳон ҳамжамиятидаги чинакам обрў-эътиборини белгилайди. Ташқи сиёсатдаги оқиллик мамлакат халқаро обрўининг чинакам мезонидир.

Севара ШАРОПОВА,

сиёсатшунослик фанлари
номзоди

Футуризм нима?

Дунёда юз бераётган жуда кўп ҳодисалар моҳиятан мураккаб ва бу инсон ақлини шошириб қўяди. Айни шу мураккабликлар ўзгаришсиз бўлмайди. Биз ўзгаришларнинг замирини қисмларга бўлиб таҳлил этсак, у анча жўн нарсага ўхшаб кўринади. Бу ўзгаришлар наинки кичик-кичик соҳалар, балки энг йирик тармоқлар ва бутун бошли мамлакатларни, ҳаттоки, инсониятни ҳам ҳаракатга келтиради. Ҳаракат бор жойда янгилиниш бўлади. Аммо янгилинишни инсон тез ҳазм қила олмай, эсанкираб қолиши ёки, футуролог Олвин Тоффлер таъбири билан айтганда, бу ҳол касалликка айланиши ҳам мумкин. Мазкур хасталикни “футурошок”, яъни келажак билан тўқнашувдан ларзага тушиш деб атаса бўлади. Олим ёзади: “Келажак билан тўқнашувдан ларзага тушмоқ — келажакнинг муддатидан олдин келиб қолиши оқибатида юзага келган ҳанг-манглик ҳолатидир, гарангсиниш, мўлжални йўқотиб қўйишдир. Бу гарангсиниш ёхуд қарахлик эртага жуда даҳшатли бир касалликка айланиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас” (О. Тоффлер. *Келажак билан тўқнашув. “Жаҳон адабиёти”, 1998 йил, 4-сон*).

Йигирманчи йиллар ўзбек адабий танқидчилигида катта шов-шувлару жиддий баҳс-мунозараларга сабаб бўлган мавзулардан бири — гарангсиниш, яъни футуризм тезда адабиётимизга кириб келди. Мазкур оқим ҳақида илк сўзни олим Абдураҳмон Саъдий “Туркистон” газетининг 1924 йил 9 январь сонидида “Юзим очик, ниқоблантормангиз!” мақоласида айтган эди. Хўш, бу мақола не сабабдан ёзилди?

Гап шундаки, Абдураҳмон Саъдий 1923 йилнинг охирларида Тошкентдаги татарбошқирд ёшларининг “Билиг” тўғарагида маъруза ўқийди. У ўз сўзида ҳозирги ўзбек адабиётида ҳали футуризм оқими пайдо бўлмагани ва яқин орада ҳам вужудга келмаслигини баён қилади. Ўшанда ҳозир бўлганлардан бири олимнинг фикрларини бутунлай тескари тушуниб, “Туркистон” газетининг 213-сонидида “Эшитгувчи” имзоси остида уни кўр-кўрона ўзбек адабиётини ерга урганликда, яъни “Хали ўзбеклар ўз адабиётини тирилтиргани йўқ. Булардан футурист, символист кўришимиз қоронғидир” каби нотўғри фикрларни айтганликда айблади.

Бунга жавобан Саъдий мазкур мақола билан чиқиб, маърузада ҳеч қандай ноурин фикр бўлмагани ва гап фақат футуризм оқими ҳақида кетгани, англашилмовчилик “Эшитгучи” ўртоқнинг тушунмаганлигидан келиб чиқганини қатъий уқтиради: “Умуман, Шарқда футуризм оқими ҳали туғилгани йўқ. Кейинги янги усмонли адабиётидан яхши хабарим бўлмаса-да, уларда ҳам бу оқим туғилгандир деб билмайман. Уларда ҳали бу оқимнинг туғилиши мумкин деб ҳам ўйламайман. Ўзбек ва қозоқ адабиётига келсак, буларда унинг аломати ҳали кўринмайдир. Тезлик билан кўринар деб ҳам айта олмайман. Чунки бу оқимнинг туғилиши учун замин ҳозирланиши, ижтимоий турмуш шартларининг ўзгариши, яъни тамом машина-техника турмуши туғилиши керак”. Мунаққид “ўзбек адабиётини ерга уриш” ҳақидаги “Эшитгучи”нинг муб-ҳам фикрларидан таажжубланиб, аввало, маърузада ўзбек адабиётини ерга уришга яқин биронта фикр билдирмагани ва ўзбекларда адабиёт йўқ деган ғояни мутлақо тилга олмаганини, иккинчидан, адабиётнинг мавжудлигини футурист ёхуд символист билан ўлчаш ғояси мантиққа зидлигини; учинчидан, уч йилга яқин вақт ораллигида ўзбек адабиётининг ривожланганини бот-бот такрорлайди.

Орадан икки йил ўтгач, Олтойнинг “Ер юлдузлари” деган тўплами босилиши билан сепсилган мунозаралар яна кўзгалади. У, “Бизнинг адабиётимизда футуризм оқими худди Фарбдагидек бўлиб туғилмайдир. Бизда ишчи йўқ бўлса, деҳқон бор. Мана шунинг турмушида, тирикчилигида футуризм учун манба йўқ деб ҳеч ким айта олмайди” (*Ер юлдузлари. 1929 йил, 92-93-бетлар*), дейди-да, ўзининг тажриба деб ҳисоблаган китобини ўқувчиларга тақдим этади. Аммо кейинчалик Олтой ўз фикрида собит турмайди, яъни унинг ўзига футуристча шеърлари боис маломат тошлари ёғилгач, “бизда футуризм оқими йўқ, унга интилиш ҳам йўқ” дея фикридан чекинади. Хўш, шунча шов-шувларга сабаб бўлган футуризм оқимининг ўзи нима?

Лотинча “футурим” (келажак) сўзидан олинган бу оқим дастлаб XX аср бошларида Италияда буржуа маданиятининг инқирозга учраши оқибатида юзага келди. Футуристлар ўтмишни рад қилиб, ҳамма нарсани келажакдан кутишга давват этадилар. Улар мумтоз (классик) эстетик тамойилларга қар-

ши тезлик эстетикасини ташвиқ қилиб, машиналар, электр ва локомотивларнинг тасвирини одамлардан афзал билиб, ўзларича сунъий неологизмлар ўйлаб топганлар ва шаклни мазмундан устун кўрганлар.

XX аср бошларида яратилган адабиёт назарияси дарсликларидан ҳам айна шу таърифлар ифодаланган. Жумладан, Абдурахмон Саъдийнинг 1934 йили чоп этилган “Амалий ҳамда назарий адабиёт дарслари” ва Абдурауф Фитратнинг “Адабиёт қоидалари”-да футуризм оқимининг келиб чиқиши, қандай ғояларни ифодалаши ва ўзбек адабиётдаги манбалари ҳақида сўз юритилади. Фитрат “Адабиёт қоидалари”да ёзади: «Вазнда озодлик тарафдори бўлган футуристлар жумла тузишни ҳам “наҳв” қоидаларидан “озод қилмоқ” истайдилар. Сифатлар, тиниш белгилари, кўмакчи сўзларни ишлатмайлар. Феълларни ҳеч ишлатмайлар, феъл ўрнида “иш исмлари”дан “ёзиш”, “ўқиш”, “келиш” кабиларнигина ишлатадилар. Шеърда рақам ишлатмакни мақбул кўрадилар. Ўзларича янги сўзлар ясайдилар. Бизда бу оқимнинг намояндаси Олтойдир». Абдурахмон Саъдий эса бошқачароқ йўл тутди. У оқим тўғрисидаги ҳеч бир фикрни четда қолдирмасликка ҳаракат қилиб, мавзунинг изчиллик билан беш саҳифада таҳлил этади. Олим бу оқимга 1909 йили Италиянинг Милан шаҳрида Маринетти асос солганини қайд этиб, футурист шоирларни қуйидаги гуруҳларга бўлади:

— шаҳар турмуши шоирлари. “Ҳозирги замон катта шаҳарининг шов-шувли турмуши футурист учун илҳом булоғидир” (*Фарица. Новейшая европейская литература*);

— машина шоирлари. Бутиснинг ёзишича: “Машиналар келгуси замон драмаларида бирдан-бир қахрамонлар бўлурлар”. Бу тоифадагилар машина товушларини “келажак мусикаси” деб атайдилар;

— ҳаракат ва тезлик шоирлари;

— техника билан вобаста бўлган табиат кучларининг шоирлари;

— ижтимоий ҳаракат ва ижтимоий ҳис шоирлари. (*А. Саъдий. Амалий ҳамда назарий адабиёт дарслари. Т., 1925.*)

Оқимга бўлган муносабат шу билангина чекланиб қолмади. Худди шунга ҳамоҳанг фикрлар Зариф Баширнинг Олтой тўплами босилиши билан ёзилган “Ер юлдузлари ва футуризм”, Ботунинг “Нафис адабиёт тўғрисидаги мунозарага”, Юнус Латифнинг “Янги

адабиёт атрофида” каби мақолаларида ўз ақсини топган.

Хотимада яна америкалик футуролог Олвин Тофлернинг бир фикрини келтирмакчимиз:

“Бизнинг ихтиёримизда шу пайтгача қўрилмаган мислсиз хасталик — келажак билан тўқнашувдан пайдо бўладиган саросимани даволайдиган тилсимли дори йўқ. Бу мақоламизда асосий диққат-этиборни таш-

хисга қаратдик. Ахир, даволаш олдидан ташхис қўймоқ керак-ку! Шундоқ экан, ўз-ўзимизга самарали ёрдам кўрсатишга киришмоқдан аввал, биз муаммонинг моҳиятига чуқур кириб бормоғимиз керак бўлади”.

Бизнинг мақсадимиз ҳам шу эди, аслида.

Нилуфар МЎМИНОВА,

Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти аспиранти

Оҳангларда жилдоланган туйғулар

Шу кунгача ўзбек гуруҳли чолғу ижрочилиги санъати учун номалум ҳисобланган бадиҳа (импровизация) услубидаги муסיқий асарлар ҳозир кўпчиликнинг эътиборини ўзига жалб қилмоқда. Ижро имкониятлари ва назарий мушоҳадалари кенг, миллий муסיқамизнинг барча жанрларидан бохабар бўлган ижрочилар гуруҳи Ўзбекистон халқ артисти Абдуҳошим Исмоилов раҳбарлигидаги Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Абдулаҳад Абдурашидов (най), Абдурахмон Холтожиев (қонун), Қўчқор Саидов (доира) ва Умарали Бултуров (уд) каби созандалардан ташкил топган бўлиб, уларнинг барчаси Фарғона-Тошкент муסיқа услуби асосида таълим олган созандалардир. Айни шу омил ижро қилинаётган асарларнинг шакл қурилмаси, оҳанг йўналиши, товуш безаклари ва усуллар мажмуи яқдиллигини таъминлаган ҳолда ўз “тили” ва “йўли”га эга бўлган янги муסיқий йўналишнинг вужудга келишида муҳим ўрин тутди. Зеро, мавжуд ижро қонуниятлари ва миллий муסיқий анъаналар асосида амалга оширилаётган мазкур жараён ўзбек тингловчилари учун ижобий ҳодиса бўлиб, улар томонидан кўтаринки руҳда қабул қилинмоқда. Бунинг сабаби шундаки, бу оқим асарлар оша ривожланиб келаётган ўзбек муסיқа меросининг мавзуси ва оҳанг хусусиятларини ўзида акс эттирган миллий созларимизнинг “лад” тизими асосида шаклланди.

Шу ўринда қадимдан ўзбеклар билан

маданий, иқтисодий алоқаларда бўлиб келаётган қўшни туркман, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ халқларида (якка ёки икки созда) ҳамда биздан географик жиҳатдан узоқроқ бўлган озарлар, эронийлар, арманлар, хиндлар, араблар, афғонлар ва бошқаларда ҳам ансамбл ижрочилигидаги бадиҳа услуби мавжудки, шу боис бу усул улардан кўчирилгани йўқми, деган савол туғилиши мумкин.

Дарҳақиқат, айрим чолғуларнинг бир хиллиги, бадиҳа жараёнидан илгари бўлиб ўтадиган тайёргарлик ва танланган мавзуга ёндашиш ҳамда шакл ҳосил қилиниш ҳолатлари кўпчилик халқларда ўхшашдир. Ишонч билан айтиш мумкинки, ўзбек чолғучилик санъатида шаклланаётган бу янги оқим қайд қилиб ўтилган халқларнинг муסיқа амалиётидан кўчирма эмас, балки миллий муסיқа ижрочилигининг қонуниятларига асосланган тарзда аниқ ижодий вазифа бажаришга қаратилган муסיқий талқиндир. Хусусан, мазкур йўналишга асос солган ижроий ҳодиса ҳам бевосита концерт пайтида юзага келган ички ҳиссиёт туғғени ёки муסיқий бир топилма эмас.

Абдуҳошим Исмоилов иштирок этган концертларни тинглаб, кузатадиган бўлсак, созанда томонидан соф чолғу асарлари ижросида ва қўшиқ ёки ашулага қилинган жўрнавозликларда барча хатти-ҳаракатлар гижжак чолғу созининг имкониятларини намоиш этишга қаратилганининг гувоҳи бўламиз. Моҳирона

амалга ошириладиган бу намойиш кўпинча асар жумлалари (жумлалар узун ва қисқа бўлиши мумкин) оралиғида мавжуд бўлган бўшлиқларни “экспромт” шаклида тўқилган микроматнлар билан тўлдириш орқали намоён бўлади.

Тез фурсатда амалга ошириладиган ана шу қисқа матнли ижро кейинчалик ўзбек гуруҳли чолғу ижрочилигида шаклланиб келаётган бадиҳали услубнинг яратилиш даври бўлиб қолса ажаб эмас. Бунда асар композицияси билан боғлиқ бўлган барча унсурлар гижжак зиммасида бўлади. Бундан ташқари, асарнинг суръати, ритмик жараёнининг барқарорлиги ҳам шу созга боғлиқ бўлиб, у доира томонидан ушлаб туриладиган “остинант” хусусиятдаги ритмик шаклга ҳамусуллик қилади. “Соло” пайтида ушлаб туриладиган ҳамусуллик тарзидаги ритмик шакл кванта, квинта интерваллари орқали содир бўладиган диафония ҳамжўрлигида садоланади. Натижада оҳанг йўналиши асар фактураси билан биргаликда унинг ритмик жараёнини ҳам белгилайди.

Асар ижросининг бошидан охиригача гижжак чолғу сози томонидан чолғуларга бериладиган “эмоционал импульс” эса гуруҳнинг барча чиқишларидаги ютуқларга гаров бўлиши билан биргаликда асар композициясининг муваффақиятини таъминлайди.

Ижро пайтида гижжак билан ифодаланадиган мусиқий матн мавзуси най, қонун ва уд чолғулари томонидан бойитилиб, тўлдирилади. Бадиҳа учун берилган мавзу асосида ҳар бир ижрочи куй парчасини мелодик ва ритмик хусусиятидан келиб чиққан ҳолда талқин қилади.

Асар композицияси ва унинг тўлақонли ифода этилиши мусиқашуносликда маълум бўлган унсурлардан ташқари, чолғу созларнинг имкон даражалари, тембр-динамика ва акустик хусусиятлари ҳамда ижрочиларнинг чолғу созларига бўлган муносабатларида юзага келадиган ички ҳиссиётларга боғлиқ бўлади. Юксак бадиий маҳорат, техник намойиш ёрдамида ҳосил қилинадиган товуш безаклари мантиқий оҳанг изчиллигини яна ҳам бойитади.

Чолғу созлари имкониятларидан тўғри ва унумли фойдаланиш бадиҳа учун тегишли имкониятлар яратади. Ўз навбати-

да, сифатлар муайян композицион негиз содир бўлганида амалга ошади; негиз эса саҳнага чиқишдан бурун қилинадиган (бажариладиган) машқлар мобайнида юзага келади. Оддий қилиб айтганда, бирон бир куй парчаси, товуш безаги ёки ижро усули асосан саҳнада, яъни ижро пайтида тўсатдан ҳосил қилинмасдан, кўпроқ машқ шароитида тайёрланади. Лекин ушбу ижрочиларга хос маҳорат (айниқса, Абдухوشим Исмоиловда) ижро пайтида келадиган завқ, илҳом ҳар доим асарга янги ифода билан ёндашишга чорлайди.

Машқлар жараёнида созандалар найда лаб, гижжакда биллак, қонунда кўрсатгич бармоқлар вазифасини алоҳида синовдан ўтказадилар. Бармоқлар ҳаракати тезлигига эришилгандан сўнг тегишли пардалар билан қилинадиган “муносабатлар” ва ушбу муносабатларнинг юксак техник даражадаги синовлари бошланади. Иш жараёнида ҳар бир ижрочи томонидан амалга ошириладиган машқлар гуруҳнинг барча қатнашчилари учун ошкор тарзда кечади. Шу боисдан ҳам куй парчаларини оддий пайвандлашдан иборатдек туюлган бадиҳа аслида машаққатли тайёргарликлар оқибатида вужудга келса-да, чолғучилар орасидаги мутаносиблик сабаб, ижроси анча энгил кечади. Бир кўринишда мусобақани эслатувчи ушбу ҳолат аслида гижжак, най ва қонун чолғу созлари томонидан амалга ошириладиган мусиқий эстафета бўлиб, у бирийўла асар композициясининг шаклланиш жараёнини ҳам таъминлайди ва ҳар бир “эстафетачи” сўнгги товушини кейинги чолғу созига узатиши орқали ифодаланади.

Бадиҳа учун илгаридан тайёрланган мусиқий парчалар ижрочилар хотирасига жо қилинган бўлиб, олдинги жумланинг охириги товуши ёки унга яқин бўлган (яъни яқин жойлашган) пардалар орқали амалга оширилади. Бинобарин, бадиҳа учун ижрочилар захирасида сақланадиган турли қолипдаги куй парчалари, усуллар ва товуш безакларининг илгаридан мавжудлиги гуруҳли ижро тарзи ва чолғулар яқдиллигига таъсир ўтказиши. Ижро қилинадиган барча асарларнинг динамик хусусиятлари ва суръатлари бир хил тарзда кечади. Дастлаб ўртача суръатда, яъни

ўртача динамикада бошланадиган куй асарнинг авж нуқталарида секин-аста тезлашади ва динамикаси имкон борича кучайтирилади. Айни шу тезлик ва кучли садоланиш ёрдамида ҳар бир ижрочи ўз имкониятларига таянган ҳолда навбатманавбат бадиҳа қилишга киришади.

Абдуҳошим Исмоиловнинг ўта тез ҳаракат билан камон тортиши Абдулаҳад Абдурашидов ва Абдурахмон Холтожиевнинг най ва қонунда юқоридан пастга ярим тонли товушлар орқали ҳосил қиладиган “глиссандо” усуллари билан бирлашиб, техник жиҳатдан мисли кўрилмаган виртуозлик даражасида бажарилади.

Шу тариқа мусиқий-эстетик меъёрни асар композициясининг чўққиси — кульминация орқали томоша даражасига олиб

чиқилиши асосий мақсаднинг амалга оширилганидан воқиф қилади. Дастлаб қалблари жунбушга келиб, сўнг танг аҳволга тушган тингловчилар кайфияти секин-аста бошланғич ҳолатга қайтаётган ижрочилар кайфияти билан уйғунлашган вазиятда ижро якунланади.

Фикримизни мухтасар қилган ҳолда айтиш жоизки, мустақил Ватанимизнинг бадиий салоҳиятини дунё бўйлаб намойиш қилишни ўзларининг бош мақсади деб билган истеъдод соҳибларининг имкониятлари кўп ва беқиёслиги шубҳасиздир. Ана шу хусусиятлар уларнинг келажаги порлоқ эканидан далолат беради.

Жасур РАСУЛТОВЕВ,

санъатшунослик номзоди

Оналар кўксидан отилган армон

Мисли аждаҳо, миллионлаб одамларни ажал домига тортиб келаётган Афғонистондаги бемаъни уруш йигирма йилдан бери тўхтамаётир.

Бу йил Афғонистондан собиқ шўро армияси олиб чиқилганига роппа-роса ўн йил тўлди. Бироқ у ерда бўлган қонли уруш жангчилар ва уларнинг қариндош-уруғлари, қолаверса, собиқ шўро давлатининг номақбул сиёсати даврида яшган барча кишилар қалбида қора из қолдирди. Чунки ҳукмрон “қизил” империя “Савр инқилоби ғалабаларини мустаҳкамлаш” шиори остида аскарлик хизматини адо этаётган минглаб азамат йигитларни Афғонистондаги биродаркушлик урушига сафарбар қилди. Оқибатда қанчадан-қанча бегуноҳ йигит кўз юмди. Қолганлари ё жисмонан ногирон, ё қалбан мажруҳ ҳолда ватанларига қайтди. Шу боис, орадан анча вақт ўтган бўлишига қарамай, “афғон” жангчилар ва уларнинг қариндош-уруғлари кўксида тош бўлиб қолган аламу изтиробни йўқотиб бўлмапти. Чунки шу уруш туфайли неча-неча ота-она умид билан вояга етказган жигар-

гўшасининг бахтли келажагини кўришдан, баъзи жувонлар суюкли ёри билан қайта дийдорлашишдан, айрим ёш гўдаклар ота меҳрини туйишдан бенасиб қолди.

Қанчадан-қанча оналар ой юборган боласини омон кўра олмасдан, алп қоматли жигаргўшасини бағрига босиш ўрнига унинг тилка-пора бўлган жасади солиб юборилган темир қутини кучоқлаб, дунёни титратадиган доду фарёд қилди. Шу нола-фигонлар, соғинчу армонлар она кўксида қота-қота, кўшиқ бўлиб қолди. Бу кўшиқларда она қалбидаги соғинчу айрилик, ҳасрату армон, оху нола қоришиб кетган. “Афғон” жангчилар ҳақида яратилган кўшиқларнинг аксарияти — йиғийўқлов ҳамда соғинч кўшиқлари, уларнинг ижодкори ва ижрочиси — оналар. Бинобарин, бундай кўшиқларнинг етакчи мотивини онанинг беқиёс соғинчи, изтиробни, хавотири, ташвиш-ўйлари, орзу-истаклари ва урушга нафрати ташкил этади:

*Афғонистон йўлини боқдим-ўтирдим,
Кўзимнинг ёшини тўқдим-ўтирдим.
Олти ойлик, уч соатлик йўл учун
Хатлар ёзиб ўғлимжона етирдим.*

*Афғонистон йўли қурсин, илойим,
Очилган тикони сўлсин, худойим,
Ўғлимжонни соғ-саломат юборса,
Кофири мусулмон бўлсин, худойим.*

Бухоро вилоятининг Олот туманида яшовчи онахон Ҳайитгул Мавлоновадан ёзиб олинган бу кўшиқ Афғонистондаги даҳшатли уруш гирдобидида қон кечиби юрган ўғлидан куну тун хавотирда бўлган, изтироб чекиб, соғинчдан тўлганган қанчадан-қанча онаизорнинг дил хитоби ва қалб исёни тарзида яратилган. Кўшиқдаги “йўлига бокиб, кўзёши тўкиш” онанинг беқиёс соғинчини, “хат ёзиш” эса қаттиқ интизорлик ва умидланишни ифодалайди. Чунки хат ҳамма вақт айрилик дардида малҳам бўлиб келган. Шунинг учун кўшиқ яратувчиси бўлмиш онанинг ҳам ёлғиз юпанчи — мактуб. Хат орқали она ўз жигаргўшасига соғлиқ-омонлик тилайди. Келган жавоб хатидан боласининг соғлиқ-саломатлигидан воқиф бўлади. Шу тариқа узоқдаги яқин диллар таскин топади.

Кўшиқда онанинг бемаъни урушга чексиз нафрати, норозилиги ёрқин акс этган.

Нозик жойи шундаки, она қарғишида (“кофири мусулмон бўлсин”) ҳам юмшоқлик бор. Чунки боласининг омонлигини истаётгани сабабли қаттиқроқ қарғашдан ҳам кўрақди. Шунинг учун бу қарғишдан кўра кўпроқ насиҳатга яқин туради. Негаки, биринчидан, оналар қарғаб, бировга ёмонлик тилай олмайди, бунга уларнинг меҳр булоғи бўлган қалби йўл қўймайди, иккинчидан, душманига иймон ва инсоф тилайдики, у боласига зиён етказмасин, ишқилиби.

Афғонистонда шахид бўлган ўзбек йигитлари ҳақида уларнинг волидаи муҳтарамаси ёки суюкли ёри, дўсту биродарлари, қариндош-уруғлари томонидан яратилган соғинч ва армонларга тўла йиғи-йўқлов кўшиқлари ҳам мавжуд. Улардан бири шундай жаранглайди:

*Афғонистон йўлига кетган болам-о,
Душманнинг қасдига тушган болам-о,
Душманнинг ўқида учган болам-о,
Учган кушим қайда меҳмондир бугун?..*

Халқ кўшиқларига хос анъанавий шакл ва тасвир воситалари асосида яратилган бу сатрларда фарзандидан бевақт айрилган муштипар онанинг ички дунёси, дард-ҳасрати ниҳоятда таъсирчан акс этган. Айниқса, кўшиқ охирида халқнинг қадимги анимистик қарашларига боғлиқлик бор. Халқнинг анимистик тасаввурларига кўра, инсоннинг жисмигина ўлади, руҳи эса — ўчмас ва абадий. Жон узилганда гўё инсон руҳи оғиздан чиқиб кетади ва одамлар кўзига кўринмаган ҳолда уларнинг орасида учиб юради. Шу боис кўпинча жанозада “фалончи ўлибди” деб эмас, “фалончи учибди” деб ҳам элга хабар етказилади.

Хуллас, шу сўнгги мисра орқали беғуноҳ шахид бўлган, арвоҳи чирқиллаб юрган йигитларнинг онаизорлари қалбидида чексиз армон ифодаланган.

Халқ — ижодкор. Ҳаётда юз берган ҳар қандай изтиробли воқеа уни кўшиқ тўқишга ундайди. Халқ кўшиқчилиги ўлмайди.

Дармоной ЎРАЕВА,

*Бухоро Давлат университетининг
докторанти*

Табиатнинг мўъжизаси

Инсоннинг феъл-атвори ва руҳий олами билан боғлиқ муаммолар, баҳс-мунозаралар кўп асрлардан бери давом этади.

Дунёдаги барча тирик мавжудот икки жинсдан ташкил топган. Инсоният ҳам бундан мустасно эмас. Эрак ва аёл нафақат

жисмоний жиҳатдан, балки руҳий хусусиятлари билан ҳам бир-биридан фарқланади. Бу тафовут уларнинг жамиятда тутган ўрни, биологик ҳолат ва вазифаларидан ҳам келиб чиқади.

Аёллар табиатидаги кўп нарсалар эрак-

лар учун жумбоқ бўлгани каби эркаклардаги жиҳатлар ҳам уларга тушунарсиздир. Аммо аёлу эркак одамзодга хос бирдек рухий хусусиятларга эга. Гап шундаки, бу сифатлар турли даражада эгалланади, яъни бир жинсда ёрқин намён бўладиган хислат ўзга жинс вакилида сустроқ бўлиши мумкин.

Аёл организми муҳитнинг зарарли таъсирига чидамли, шароитга тез мосланувчан қилиб яратилган. Олимларнинг фикрича, улар касалликка ҳам нисбатан кам чалинади ёхуд касаллик эркакларга қараганда уларда энгилроқ ўтади. Ўртача умр кўриш ҳам аёлларда эркаклардан юқори. Фанда шу нарса аниқланганки, қайси бир хилқат мураккаб ва мукамал яратилган бўлса, унинг табиий-ижтимоий муҳитга мослашуви ҳам шунчалик тез ва осон кечар экан. Мослаша олмайдигани эса ҳалок бўлади. Дунёда азал-азалдан табиий сараланишдан ўтган энг чидамли, бақувват хилқат узок яшаган. Ундан қоладиган насл ҳам бақувват ва соғлом бўлган.

Тиббиёт илми гувоҳлик берадики, она қорнидаги ўғил ҳомиланинг ривожланиши қизга қараганда қийинчилик билан кечар экан. Шунинг учун ҳам ҳомила ташлаш, чала, ўлик туғилиш нисбати ўғил болаларда 1,5-2 марта ортиқ учрайди. Туғилгандан кейинги даврда ҳам организмнинг ташқи муҳитга мослашув жараёни қиз болаларга нисбатан ўғил болаларда анча мураккаб кечади.

Аёл қавми ҳис-туйғу бобида нисбатан таъсирчанроқ келади. Шу боис у бошқаларнинг рухий ҳолатини тез тушунади. Ўзбек оилаларида қиз болага ҳаё, назокат, ифбат, ибо каби хислатлар болалиқдан оналар тарафидан сингдирилади. Президент Ислоҳ Каримов таъбири билан айтганда, “Қодир табиат азиз аёлларимизга мунислик ва мушфиқликни, эзгулик ва гўзалликни абадий фазилат қилиб бағишлаган. Ҳар бир инсон кўнглини мунаввар этувчи, нафақат оилага, балки бутун жамиятга ҳам аҳиллик, тотувлик, меҳр-оқибат бағишловчи ҳам аёл зотидир. Аёл — табиатнинг мўъжизаси”.

Дарҳақиқат, ўзбек аёлининг бу сифатлари унга ажодлардан мерос. Бу мерос авлодларга қай тариқа етказиб келинаётганини шоира Зебуннисо дилбар мисраларда шундай ифодалайди:

*Лайли зотидан эсам-да,
дилда Мажнунга ҳаво,
Тоғу тош кезгум келур,
лек йўлим тўсгай ҳаё.*

Оллоҳ аёлга она бўлишдек буюк бахтини ато этган. Аммо аёллигини унутиб, эркаксифат бўлиб бораётганлар ҳам йўқ эмас. Баҳона — эркагу аёл тенг ҳуқуқли. Жаҳон миқёсида оладиган бўлсак, мазкур ҳолатга 200 йил бўлди. Бизда бу жараён 30-йиллардан бошланди, яъни шу йиллар давомида аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи ўзгарди. Бу, табиийки, аёллар руҳиятида ҳам ўзгариш ясади. Шўро мафқураси боис бу янгилишларнинг қарийб ҳаммаси салбий томонга йўналтирилди.

Аёлларнинг ижтимоий ҳаётга, ишлаб чиқариш жараёни, айниқса, қишлоқ хўжалигига жалб этилиши уларнинг азалий вазифалари — оналик бурчи ва хонадон соҳибалигини бажаришга нисбатан масъулиятини сусайтирди. Олимларнинг фикрича, ривожланган мамлакатларда бундан 40-50 йиллар аввал аёллар ўзлари учун муҳим деб энг аввал оилани, кейин бола тарбияси ва ижтимоий фаолиятни, охиридагина шахсий “мен”и билан боғлиқ эҳтиёжларни кўрсатишган бўлса, бугунги кунда турли саёхату дам олишга боришлар, спорт, санъат билан шуғулланиш, яъни шахсий эҳтиёжлар биринчи ўринга чиқиб қоляпти.

Оила қуриш ёхуд фарзанд кўришни кечиктириш, фақат ўзи учун яшаб қолишга интилиш аёл шахсиятига, руҳиятига, қолаверса, жамият ривожига салбий таъсир кўрсади. Эҳтимол, бу фикрлар ўзбек аёлларига унчалик хос эмасдир. Лекин келажакда шундай ҳодисанинг пайдо бўлиш хавфи бизни ташвишлантириши лозим.

Шоҳиста ШОЙИМОВА,

*Тошкент Давлат университетининг
аспиранти*

Кўк денгизга талшнган одам

Яқин йилларгача адабиётимизда “байналмилалчилик” деган тушунча мавжуд эди. Бунга кўра, образнинг миллий моҳияти байналмилал дўстлик руҳи билан боғланиши шарт эди. Адабиётга қўйилган бундай талаб, шубҳасиз, собиқ шўро мафкураси билан боғлиқ эди. Бадиий асарда турли миллат вакиллари дўст қилиб кўрсатилмаса ёки бир миллат вакили билан бошқа миллат вакилининг ёнма-ён ишлаётгани тасвирланмаса, бу асар миллий маҳдудлик намунаси сифатида танқид тигига тортиларди.

Ёзувчи Шукур Холмирзаев “Кўк кўл” ҳикоясида шўро давридаги ана шундай сохталикларни фош этади. Ҳикояда Ўзбекистоннинг узоқ вилоятларидан биридаги “Дружба” совхозида ўттиз тўққиз миллат вакили яшаётгани, лекин ҳар йили уларнинг сони бир миллат вакили эвазига кўпайиши лозимлиги ҳақида сўз боради. Ёзувчи собиқ ижтимоий тузумдаги сохта дўстлик сиёсатининг моҳиятини очиб беради. Асарда тасвирланишича, Йўлчи исмли rassом йигит хўжалик раҳбарининг топшириғи билан миллатлар сонини қирққа етказиш мақсадида узоқ Олтой фуқароларидан бирини олиб келиш учун Барнаулга жўнайди. Унинг олтойлик Умурзоқ — Иван Иванович билан учрашуви орқали инсон қисмати ва ёлғон гоғлар тўқнашуви акс эттирилади. Умурзоқ тақдири жуда аянчли бўлиб, бу “қизил” империянинг инсон миллий туйғуларини оёқости қилганига яққол мисолдир.

Йўлчи Умурзоқни кўп қаватли уйларнинг ертўласидан топади. У сирдан юпун кийинган, исқирт юрадиган, вино ичишни одат қилган шахс сифатида кўринади. Умурзоқнинг ташқи қиёфасини кўрганлар нундан ҳазар қилади, ички дунёси билан танишганлар эса унинг сухбатини тингласам дейди. Хўш, аслида Умурзоқ ким? Бу қаҳрамон сиймосида ўз эли тақдири учун куйиб-ёнган, мавжуд тузумдаги ноҳақликларга қарши дадил курашган миллий зиёли образи умумлаштирилган.

Маълум бўлишича, дастлаб Олтойда-

ги олий ўқув юртларидан бирида ўқитувчи бўлиб ишлаган Умурзоқ мактабларда, ўқув юртларида маҳаллий тил ўрнига рус тили жорий этилаётгани оқибатида олтой тили муомаладан сиқиб чиқарилаётганига норозилик билдиради. У ҳақиқатни тиклайман деб юқори ташкилотларга мурожаат этгани учун қаттиқ жазоланади, яъни ўз уйидан қувилади, ишдан ҳайдалади ва шаҳарнинг чекка бир бурчагида фаррош бўлиш ишлашга мажбур бўлади. Лекин у эътиқодидан қайтмайди ва умр бўйи адолат голиб келишини орзу қилиб яшайди.

Ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи ҳал этиб яшашининг табиий ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқни поймол этишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Бу — дунёнинг мутлақ ҳақиқатларидан бири. Биз ҳикояда Умурзоқнинг ана шу ҳақиқатга етишиш йўлида азобуқубатларга дучор бўлганини кўрамиз. Умурзоқ истаган ва излаган “Кўк денгиз” — империя исканжасида яшаган барча миллат вакилларининг эзгу мақсади эди.

Бундай гоғвий ният ёзувчининг “Озодлик” ҳикоясида ҳам ёрқин ифодаланган. Бу асарда қаҳрамонларнинг миллий қиёфаси умуминсонийлик хусусиятлари билан йўғрилгани учун ҳам жозибалидир. “Кўк кўл”даги қаҳрамонлар ҳал этишга интилган муаммо “Озодлик”да ечимини топган. Бу икки ҳикоянинг ўзига хослиги шундаки, қаҳрамонларнинг миллий ва умуминсоний жиҳатлари уларнинг нутқлари орқали очилади. Масалан, “Кўк кўл”да Умурзоқ Ўзбекистонга келишга тараддуд қилаётган ҳолатни олайлик:

— Мен Кўк тенгисе кетиям! — Умурзоқ ака туйқусдан шундай деб ўрнидан турди.

— Ў-ў, у денгиз жуда йироқда! — дедим. Кейин қолганиниям айтдим: — У — Орол кўли-ку?

У ҳорғин бош ирғади.

— Ҳи-я, хи-я... Но Кўк тенгис — моя мечта! — деб хитоб қилди кейин.

— А вы знаете её состояние? — дедим. — Кўк тенгис курият. Балик йок.

— Бар! — деди у жаҳл билан. — Кўк

тенгис пака тири! Онда орталиклар бар... Там буду жить и шаманит, как Алтайский шаман! Баликтар ач ўлса, озумни берем!"

Олтойликлар туркий қавмларга мансуб халқ. Ёзувчи Умурзоқ нутқида олтой ва рус тилига оид сўзларнинг қоришиқ ҳолда келишини ифодалаш жараёнида олтой тилининг сўз бойликлари йўқолиб бораётганини кўрсатишга эришган. Бу тафсил қахрамонни ҳақиқат излашга мажбур этган унсурлардан биридир. Умурзоқ нутқида маълум маънода мажозий образ ҳам ўз аксини топган. Кўк денгиз — унинг наздида озодлик, мустақиллик мавжуд бўлган ўлка. У ўз юртида бунга тополмаган. Йўлчининг сўзига ишониб, йўлга чиқади, лекин унга эриша олмай, яна йўлида давом этади. Бу озодликнинг дарё сингари мангу ҳаракатдаги йўл эканини ифодалайди. Ҳикоядаги балиқлар — мустақилликни орзу қилган ўлка одамларининг тимсоли. Шу сабабли ҳам Умурзоқ балиқлар тақдири билан ўз тақдирини боғлайди, улар оч бўлса, ўзини улар учун ем қилишга ҳам тайёр эканини айтади. Бу эса қахрамоннинг Ватан ва эл тақдирини ўз тақдири деб билиб, унинг мустақиллиги йўлида ўлимга ҳам тайёр эканининг ифодасидир.

"Озодлик"да Мансурнинг қамоқдан қайтиши, оила қуриб, элга аралашиши ҳақиқат тантанасининг, яъни ўлкада мустақиллик қарор топганининг рамзи сифатида тасвир этилади. Қамоқхонада ноҳақлик жабрини чеккан Мансур энди ҳаётда ҳақиқат барқарор бўлишини истайди. Унинг тасаввурида Ватан ўши туғилиб ўсган қишлоқдан, тоғдан бошланади. Шу сабабли ҳам у тоғдаги табиий бойликлар ва тирик мавжудотлар учун ўзини жавобгар сезади. Каклик овига чиққанларга нисбатан муросасизлиги унинг табиатга, Ватанга бўлган муҳаббатининг белгиси сифатида намоён бўлади. Мансурнинг уйида тутқунликда сақланаётган какликка эркинлик беришида ҳам озодликнинг мажозий тасвири бор.

Ҳикоядаги каклик образи истибдод сиртмоғида қолиб келган халқ тимсоли даражасига кўтарилган. Қафасда сақланган каклик озодлик туйғусини унутгани сингари, асрлар давомида ўз эркини йўқотган халқ ҳам бирдан ёруғликка чиқ-

қанида бир зум эсанкираб қолади. Яшаш учун ижтимоий турмушнинг янги тизимларини яратиш учун изланади ва курашади. Ўзини эҳтиёт этиш чорасини билмаган, қафасда ётавериб учини унутган каклик эса тутқунликдан қутулиши билан тулкига ем бўлади. Ёзувчи каклик тақдир орқали мустақилликни асраш уни қўлга киритишдан минг чандон қийин эканини кўрсата олган.

Ҳикояда қахрамонларнинг миллий ғурур, озодлик ҳақидаги тушунчалари уларнинг нутқида яққол очилган.

"— Уни эсламанг энди, — деди Мансур. — У қурбон бўлди. Ҳмм, уни биз, яъни мен қурбон қилдим. Қафасда сақлаб..."

— Яшанг! — деб юборди шунда Олим муовин. — Менинг кўнглимда шу гап энди пишаётган эди. — Сўнг Ўтбосарга қаради. — Сиз нима дейсиз, ака? Шу тобда мен Мансур акамдан узр сўрайман, ўзларини, айтайлик, тоталитар режимга ўхшатдилар... Гапларидан шундай хулоса чиқади.

— Ҳа-ҳа! — деди Мансур ҳовлиқиб. — Шундай хулоса чиқади. Лекин мен мунчалик чуқур кетмаган эдим..."

"Озодлик" ҳикояси қахрамонларининг какликни мустабид тузумдан эркинликка чиққан инсонларга ўхшатиши ва қиёслашида катта маъно бор. Ҳикоя қахрамонларининг кечинмаларида мустабид тузум азоб-уқубатини тортган бошқа миллат вакилларининг ҳам қарашлари ўз ифодасини топган.

Шукур Холмирзаев ҳозирги замон ўзбек адабиётининг ўзига хос услубга эга бўлган ижодкорлари сирасига киради. Адиб ҳикояларидаги қахрамонлар маънавий оламнинг ранг-баранглиги ва бойлиги билан ажралиб туради. Уларнинг феъл-атворида ўзбекона жиҳатлар умминсонийлик даражасига кўтарилган, бу эса ўз навбатида қахрамонларнинг руҳий дунёсига алоҳида маъно ва жозоба бағишлайди. Бу персонажларнинг интилишлари, фаолияти давримиз ҳодисалари билан, яъни турмуш тарзимиз, қувончу ташвишларимиз, қолаверса, шаклланаётган янги ҳаёт билан бевосита боғлиқдир.

Шоира Дониёрова,

Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти аспиранти

Ҳам шоғирду ҳам устоз

Ўрта Осиё табиий фанлари тарихида ёрқин из қолдирган Улуғбек астрономия мактабининг етук вакили Али Қушчининг ҳаёт йўли барча учун қизиқарли, бунга шубҳа йўқ.

Алоуддин Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад Самарқандий Қушчи 1403 йили Самарқандда туғилган. Отаси Мулло Муҳаммад узоқ йиллар Шохруҳ саройида ов қушларига қарайдиган кишиларга бош бўлиб хизмат қилган. Доим отаси билан бирга юрган Али Қушчининг илм-фанга иштиёқи Улуғбекка маъқул келиб, суҳбат-анжуман, мушоираю мусохабаларда унга “ўғлим” дея мурожаат этар эди.

Улуғбек раҳбарлигида у Муҳаммад ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Форобий рисолаларини, Берунийнинг “Қонуни Масъудий” сини, шунингдек, қадимги юнон олимлари асарларини ўрганиб, замонанинг Афлотуни номини олган Қозизода Румий, Фиёсуддин Жамшид ал-Коший, Муҳаммад Хавофий сингари устозлар кўлида таҳсил олади. Мадрасани битиргач, Улуғбек руҳсати билан бир неча йил Эроннинг Кирмон вилоятида яшайди. Бу ерда Носируддин Тусийнинг “Тажрид” асарига шарҳ сифатида “Рисолаи ашкол ал-қамар”ни (“Ойнинг шакллари ҳақида рисола”) ёзади.

Улуғбек расадхонасини қуриш, хусусан, Қозизода Румий ва Фиёсуддин Жамшид вафотидан кейин уни битказиб, зарур кузатиш асбоблари билан жиҳозлаш масъулияти кўпроқ Али Қушчи зиммасига тушган. Улуғбекнинг “Зижи ҳадиди Кўрагоний”си ҳам шоғирдининг бевосита мадади билан тугатилган.

Йигирмадан ортиқ фаннинг билимдони бўлгани боис Али Қушчини ҳаётлигидаёқ “ўз даврининг Батлимуси” дейишган. Жаҳон математикаси тарихини Али Қушчининг “Арифметикага оид рисола”, “Қаср сонлар ҳақида рисола”, “Рисола ал-Муҳаммадия” асарларисиз тасаввур этиб бўлмайди. У Муҳаммад ал-Хоразмий то-

монидан асос солинган ҳиндча ҳисоб усули ва Фиёсуддин Жамшид ал-Кошийнинг ўнлик қасрлар тўғрисидаги кашфиётларини оммалаштириб, фанда илк бор “мусбат” ва “манфий” атамаларини қўллайди. У мавжуд дунё моддий нарсалардан иборат, моддий нарсалар эса оддий ва мураккаб кўринишда бўлиб, ўзaro ички зиддиятларга асосланади, фасллар алмашинувига Ернинг Қуёшга яқинлашуви ва Қуёш ҳароратининг таъсири сабаб деб ҳисоблайди. Олим Ой ва Қуёш тутилишини тўғри тушунтиради. Унингча, Ой Ер билан Қуёш орасига кирса, Қуёш юзини тўсади ва кусуф — Қуёш тутилиши ҳодисаси юз беради. Қуёш юзидаги ғубор Ойнинг соясидир. Қуёш тўлиқ (кусуфи куллий) ёки қисман (жузъий) тутилиши мумкин. Бу ҳол Ойнинг Ер билан Қуёш орасидаги вазиятига боғлиқ. Барча табиатшунослар сингари Али Қушчи ҳам моддий дунёнинг инсон онгидан ташқарида мустақил мавжудлигига ишонади.

Замондошларининг гувоҳлик беришича, у математика, астрономия, тарих, география, фалсафа, ахлоқ, мантиқ, адабиёт, грамматика, услубиёт, таботат каби йигирмадан ортиқ фаннинг моҳияти баён қилинган — “Масалаларни ечадиган қўйин дафтари” китобини доимо ўзи билан олиб юрган ва мутолаа қилган. Мантиққа доир “Рисолаи мантиқ”, фалсафа муаммолари ёритилган “Рисола ал-муфрария”, “Рисола тата алак бикуллиҳи”, грамматика ва адабиёт назариясига оид “Ал-унгут ва-л-заваҳар фи назми жаваҳар”, фикҳга оид “Шарҳи рисолаи ал-фикҳ”, таботатга оид “Ал-муъжиз фи-т-тибб” асарлари шу китоб таъсирида ёзилган десак муболаға бўлмайди.

Али Қушчи Эрон, Кавказ ва Туркияга бир неча марта сафар қилган. 1438 йилда Улуғбекнинг фармониға биноан Хитойда элчи бўлиб боради. Юртга қайтгач, у Чин тарихи ва жўрофияси ҳақида “Хи-

той жаҳонлари тарихи” китобини ёзган. Бу асар XVI асрда икки марта турк тилига, айрим боблари кейинчалик немис, француз тилларига таржима қилинган.

1449 йилнинг 27 октябрида Улуғбек фожиали ўлдирилади. 1451 йили Самарқанд тахтига ўтирган Абу Саид Али Қушчиға ҳомийлик қилади. 1469 йили Абу Саид вафотидан сўнг мамлакатда бошланган нотинчлик, ўзаро тож-тахт талашуви Али Қушчини ватанни тарк этишга мажбур этади. Аммо кетиш учун йўл ёрлиги, яъни рухсатнома зарур эди. Ёрдам сўраб шогирди Абдурахмон Жомийга мурожаат қилади. Абдурахмон Жомий эса бу масалани Алишер Навоийга мактуб орқали маълум этади. Навоий кўмагида йўл нишонини олган буюк олим 1471 йили зарур китобларни чарм сандиқларига жойлаб, яқин қариндош-уруғларию шогирдлари билан Самарқанддан Табризга (Озарбойжон) жўнайди. Табризда уни ҳукмдор Узун Ҳасан Оқ Қуюнли пешвоз чиқиб кутиб олади. Тез орада Туркия подшоси Муҳаммад Фотиҳ саройига элчи лавозимида иш бошлайди. Муҳаммад Фотиҳнинг таклифига биноан олим Истанбулда доимий яшаб қолади

Маълумки, Туркия давлатининг буюк султонларидан бири Муҳаммад Фотиҳ ҳам худди Улуғбек сингари илм-фанни ривожлантиришга катта эътибор берган. Шу боис у Али Қушчини Истанбулдаги Аё София мадрасасига бош мударрис қилади. 1472 йили математикага оид “Рисола ал-Муҳаммадия” асарини тугатиб, Муҳаммад Фотиҳга тақдим қилади. Бу иши учун у ҳар ойда 200 дирҳам пул (кумуш танга) олган.

1473 йили Муҳаммад Фотиҳнинг Узун Ҳасанга қарши юришида Али Қушчи ҳам қатнашади. Ўша йили Ироқ забт этилади. Зафар муносабати билан у фалакиёт илмига доир асарига “Фатҳия” номини қўйиб, турк подшосига тақдим қилади.

У талабаларига маъруза ўқиётганда Улуғбек ва унинг Самарқандаги расадхонаси ҳақида атрофлича сўзлар эди. Шунинг баробарида Туркияда Самарқанд олимларининг илми риёзиётдаги ютуқларини, айниқса, касрларни “Айлана

ҳақидаги рисола” китобида кашф этган Гиёсуддин Жамшид ал-Кошийнинг математикага доир илмий ишларини ҳам Али Қушчи Туркияда оммалаштирди. Ўнлик касрлар таълимотини Оврүпода 150 йил ўтгач Симон Стевин янгидан кашф қилди.

Али Қушчи Истанбулда денгиз тошқинлари ва сувнинг қайтиши, 90 градусга тенг бўлмаган энг кичик бурчак ҳам ўтмас бўлиши мумкинлиги каби баҳсталаб муаммолар билан банд бўлади. Кейинчалик у илми нужум — астрология (юлдузлар ҳолатига қараб воқеаларни башорат қилиш) ва жамиятни бошқаришнинг маъмурий тамойиллари билан қизиқади.

Қози Аҳмад Фаффорийнинг “Нигористон”ида шундай ҳикоят келтирилади: “Бир куни мавлоно Али Қушчи Абдуллатиф Мирзонинг толеъи хусусида фол очса, унда исёнкорлик ва ҳокимият талашиш аломатлари намоён бўлди. Ҳақиқатдан ҳам шундай бўлиб чиқди. Султон Шоҳрух вафот этгандан (1447 йил, 12 март) кейин бир куни Улуғбек Мирзо Машҳадда маърака ўтказди. Ўша йиғинда Абдуллатиф: “Ота-боболар мулки менинг кўлимга ўтажак”, деди ва “Бунга сиз нима дейсиз?” деган маънода Али Қушчиға назар ташлаган эди, у ҳам ҳеч аямасдан: “Мирзо Абдуллатиф бунга нариги дунёда эришажак”, деб жавоб қилди. (Қаранг: “Аждодлар ўгити”, Т., “Чўлпон”, 1991, 161-162 бетлар.)

Умри поёнида у Истанбулнинг жўғрофий ўрнини кўрсатувчи ҳисоб-китоб харитасини тузган ҳамда куёш соати ясаб Аё София мадрасасига совға қилган. Али Қушчи 1474 йилнинг 17 декабрида Истанбулда 71 ёшида вафот этган. У дафн этилган Аййуб Султон мозори 1815-1820 йилларда Туркия ҳукумати томонидан қайта таъмирланган.

Муҳими шуки, Али Қушчи устози Улуғбекнинг нодир асарлари батамом йўқолиб кетиши хавфини бартараф этиб, жаҳон тамаддунида ўз пирига ўлмас ҳайкал ўрнатди.

Шомат САМАТОВ,
фалсафа фанлари доктори

Садоқат шоири

Ўрта аср мумтоз адабиётининг ёрқин намояндаларидан Кабир хони хононнинг адабий мероси бани башарга меҳр-муҳаббат у раҳм-шафқат кўрсатиш орқали тангрига садоқат билдиришни асосий мақсад деб билган Бҳактий диний-фалсафий таълимоти гоёларининг беназир тимсолидир. XI асрда ҳинд файласуфи Раманужа асос солган ва XIV асрга келиб Рамананд ислоҳ қилган бу фалсафий оқим, бутпарастликдан фарқли ўлароқ, аниқ бир кўринишга эга бўлмаган, шаклан мавҳум илоҳий кучга кўрсатиладиган эътиқодни улуғларди. Мазкур таълимотнинг наинки жамият, балки адабиёт ва санъатга ҳам кириб келиши табиий бир ҳол эди. Шу боис XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ҳинд адабиётида гоёвий йўналиш ҳамда бадий юксалиш соҳасида катта ўзгаришлар юз берди.

Тўқувчилик касби билан рўзгор тебратган Кабир Веданта, Упанишад, Пурана, Гита, Йога, Будда таълимоти, Ислом дини ҳамда турли ёрлик миллат ва қабилаларнинг тили ва урф-одатидан хабардор бўлган. Лекин кабиршунослар ҳозиргача шоирнинг қачон ва қаерда туғилгани ҳамда қайси динга мансублиги тўғрисида муфассал маълумотга эга эмас. Умуман, унинг таваллуд ва вафот этган йилини талай ҳинд ва чет эллик олимлар бирон бир тарихий воқеа ёхуд манбага боғлаб аниқлашга ҳаракат қилганлар. Дҳарамдаснинг “Нирбхай гян” (“Далил билим”) номли рисоласида ёзилишича, вафотидан сўнг Кабирни қайси дин расм-русумига мувофиқ дафн этиш масаласида ҳиндупараст Вирсингх Багҳела билан мусулмон Бижлийхон ўртасида даҳанаки жанг бошланган. Аммо эртаси куни тобут кўйилган ерга келган ҳар икки уламо кутилмаган ҳодисанинг гувоҳи бўлган, яъни тобутда жасаднинг ўрнида бир даста нилуфар гули ётганмиш. Шундан кейин ҳиндлар ўз ҳолича, мусулмонлар ўзича мақбара қурдирган экан. Бироқ, олимларнинг кўп йиллик изланишларига қарамай, бу мавзу ҳамон муаммолигича қолмоқда. Чунки адабиётларда қайд этилган саналар

бир-биридан фарқ қилиш баробарида уларнинг аксарияти бир-бирига мутлақо зиддир. Баъзи бир маълумотларда шоирнинг лўдийлар сулоласи валиаҳдларидан бири — Искандар Лўдий даврида яшагани ва даҳрийлиги учун ҳукмдор томонидан ўтга ташлаб жазолангани ҳақида машҳур нақл бор. Ажабланарлиси шуки, бу нақлни Кабирнинг ўзи ҳам шеърларида тилга олган. Ҳар қалай, ўша шеърини тасдиқ туфайли бўлса керак, ҳинд адабиётшуносларининг кўпчилиги уни 1400 — 1518 йилларда яшаган деб тахмин қилади.

Кабир шеърятини ижтимоий тенгсизлик, диний муҳолифат ва жаҳолат авжга чиққан даврдаги захматкаш омманинг аянчли аҳволини акс эттирган кўзгуга менгзаш мумкин. Шоирнинг одамзод қайси мазҳаб ёки табақага мансублигидан қатъи назар, ўзаро тенг экани, инсон боласи туғилишдан ҳинд ё мусулмон бўлиб дунёга келмаслиги ва турли номлар билан аталувчи ягона тангрини осмону фалақдан эмас, кишилар қалбидан излаш лозимлиги ҳақидаги фикр ва гоёлари диний адовату миллий низолар гирдобиди қолган улус аҳволини бирмунча енгиллатишга қаратилган эди. У теварак-атрофда юз бераётган хунрезликлардан одамларни огоҳ қилиш ва ғафлат уйқусидан уйғотишга интилди:

*Булутлардан сув ўрнига
оташ ёғмоқда,
Кабир, дод сол, дунёга у
даҳшат солмоқда.*

Кабирнинг мардона сиймоси тўғрисида Говинд Тригунаят шундай ёзади: “Кабир ортага чекиниш нималигини билмайдиган, фикри-зикрида қатъий турувчи инсон — ижодкор эди. У ана шу буюк фазилати билан Ҳиндистоннинг “свантантр” — эрксевар шоирлари орасида энг йирик ва етук сиймо аталишга ҳақлидир”. Айни шу хислат боис унинг асарлари Ҳиндистон ярим оролидан дунёнинг турли мамлакатларига тарқалди. Ҳозирги кунда адиб ҳақида ҳинд, урду, форс, инглиз, француз ва итальян тил-

ларида йирик асарлар чоп этилган.

Кабир наздида — ҳаёт абадият қарши-сида бир лаҳзалик дам. Аммо шу лаҳза уни “асл макони” томон талпинтиради. Шунинг учун у охири нафасигача нажот йўлига боқишдан, Нажоткори номини такрорлашдан толмайди:

*Йўлига зор боқа-боқа кўзларда
нур қолмади,
Бу тил номин такрорлашдан қабарди-ю,
толмади.*

Мутасаввифлар учун Фано сўнги мақом эмас, унинг давоми Бақо (абадият) ҳам бор. Одам “мен”ини енггач, абадият денгизига шўнғийди, гўё ўзини мутлақ борлик каби ҳис қилади. Бу ҳолатни англаш тариқат йўлидаги солиқ учун энг олий мақомдир. Шунинг учун шоир жону тан, ақлу идрок, фаҳму фаросат ва барча гўзал фазилатларни “сенинг ижодинг” дея тангрига кабирона иймон келтиради:

*Сенда мендан ҳеч вақо йўқ,
менда не борки — Сендан,
Омонатинг Сенга бергум,
не қолур унда “мен”дан?*

Кабирнинг Бҳактий таълимотига хос ёки, таъбир жоиз бўлса, сўфиёна дунёқарашининг шеърятдаги аксланиши бир қараганда бадииятдан узоқ, шунчаки қофияланган жумлалардек кўринади. Аслида эса бу дастлабки таассуротдир. У мавзунин олдин шаклан ва мазмунан ниҳоятда содда тарзда ифодалайди, кейин эса фалсафий ташбеҳлар воситасида моҳиятини бойитади. “Атма” — инсон руҳи ёки қалбининг “Брахма”га қайта қўшилишини Кабир гоҳ табиат, гоҳ жамият ва гоҳида руҳиятнинг мусаллам қонуниятлари асносида тасвирлайди.

Инсон нега ўзи яшаётган дунё, чор-атрофдаги мавжудотни, ҳаттоки ўзини ҳам иккинчи даражали нарса деб тушунади? Ўзи тангрининг ажралмас қисми бўлсаю, яна ўша “Олий руҳ”ни ҳис этиш, уни ибодатхона ва масжидлардан излаш шартми? Шу каби саволлар Кабир шеърларида бадиий гўзал ифодалар орқали қайта-қайта ўртага ташланади.

Ақл-заковати билан мўъжизалар яратишга қодир инсоннинг баъзи масалалар-

да мантиққа қарши йўл тутиши шоирга асло тинчлик бермайди. Нега энди тангрининг бирлигига иймон келтириб, барчанин Одам Атодан тарқалганини билатуриб, унинг ҳузурига ҳинд ўз ҳоличаю мусулмон ўз ҳолича йўл изларкан? Бу ҳам етмагандек, нечун уларнинг ҳар бири фақат ва фақат ўзи танлаган йўлгина ҳақ деб даъво қилади?

*Эй биродар! Икки Худо келди қайдан?
Сўзла-чи, ким адаштирди тўғри йўлдан?
Оллоҳ ва Ром, Карим, Ҳари ва Ҳазрат деб,
Кимлар сенга уқтирдилар тутиб қўлдан?*

Ҳақиқий тақво, Кабир таъбирича, сўз ва иш бирлигида тангрига кўрсатилган амалдаги садоқатдир. Банданин Ҳаққа ўзини яқин тутиш саодати ёхуд узоқлашиш аломати ҳам унинг кўлидадир:

*Яратган ўз бандасидан на узоқдир, на яқин,
У — узоқдан кўп узоқ, аммо яқинларга яқин.*

Адиб ижодидаги ғоявий йўналишининг яна бир аҳамиятга молик жиҳати шуки, унинг соф диний мавзуга бағишланган асарларида ҳам ўз даврининг мафкураси ва ижтимоий руҳига нисбатан танқидий назар мавжуд. Унингча, ижтимоий иллат — тенгсизлик фақат иймон-этиқод сушт ва мутаассиблик кучайган жойда илдиз отади, қолган барча муаммолар шу курсурнинг сочилган уруғидир. Демак, жамиятда иймоннинг сустлиги, яъни тангрдан узоқлашишининг оқибати ижтимоий муносабатлар мувозанатини бузиб, тенгсизликка олиб келади. Жамият ҳаётининг жон-жонига сингиб кетган бундай ижтимоий муносабатлар силсиласидаги чигалликлар Кабир хаёлини бир дам тарк этмайди. У бир шеърда шундай ёзади:

*Бу дунёга келибманки, бахт изладим —
Ҳаёт деган дарахт шохидан,
Шохдан излаб тополмайин, баргин кўрсам —
Экан хазон ғамнинг оҳидан.*

Кабир асарларининг умрбоқийлиги шундаки, у турли миллат ва мазҳаб кишиларининг баробарлигини куйлаб, бепоён заминда баҳамжиҳат яшашини орзу қилади.

Нажмиддин НИЗОМИДДИНОВ,
филология фанлари номзоди

ТАСАВВУФ

ЛУҒАТИ

АҒЁР Файрлар; Ҳақдан бошқа нарсалар, мосиво.

АҲФО Энг яшарин; инсондаги етти латифадан бири.

АҲЛОМ Таъбир қилинмайдиган маънисиз тушлар; тушда кўрилган ҳар турли нафсоний нарсалар.

ЖАҲЛ Жоҳиллик, жаҳолат, илмсизлик. Қадимги донишмандларнинг таърифлашича, жаҳл ўринсиз газаб, ҳожатсиз ҳадя қилмоқ, дўстни душмандан ажрата олмаслик, бефойда гапни кўп вайсаш, ўзининг кимлигини билмаслик, такаббурлик қилиш ва одамлар ҳақида бадгумон бўлишдир.

ЖАҲЛИ МУРАККАБ Англаш ва билишдан бенасиблик.

ЖИЛО Порлоқлик, зухур, кўриниш; Ҳақ тажаллиси.

ЖАЛБИ Арвоҳ, руҳларни чақириш, чорлаш.

ЖАЛВАТ Кишининг ватани ва оиласидан узоқлашуви; жилोलаниш, жило бермоқ; маълум бир нарсанинг ўртага чиқиши, зухурланиши. Тасаввуфий истилоҳда халқдан узоқлашиб, танҳоликда Ҳақ ила бўлиш. Қулнинг илоҳий сифат ва гўзал хулқ ила безаниб, хилватдан чиқиб халққа аралашиси. Жалват нақшбандийликда “Хилват дар анжуман” тарзида ифодаланган.

ИХТИБОР Ҳақнинг содиқ қулларини имтиҳон айлаши. Абу Сарроҳ “Бу имтиҳон (яъни ихтибор — **И. Ч.**) хаввоснинг мартабасини баландлатиш, садоқатини намоён этиш, муридларни тарбиялаш ва Оллоҳнинг мўминларга бўлган ҳужжатини исботлаш учундир”, дейди.

МАВЖУД ВА МАФКУД Бир-бирига тескари атама бўлиб, мавжуд — йўқлик майдонидан борлиққа чиққан, мафкуд эса борлиқдан йўқлик бағрига тушган нарсадир.

МАЪДУМ Борлиғи мавхум ва мавжуд бўлмаган нарса.

ФАСЛ Маъшуқадан кутилган ёки орзу қилинган нарсадан айри тушмоқ, ажралмоқ. Мутасаввифларнинг айтишича, “Ким эришганини иддао этса, билсинки, у эришмагандир, балки ажралгандир”. Зеро, “Васлсиз фасл, фаслсиз васл бўлмас” (Саррож).

ФИТРАТ Яратилиш, динга мувофиқ табиат; саломат ва истиқомат. Ибн Таймияга кўра, “Фитрат — Оллоҳни севмак, Оллоҳнинг нафсга ато этгани бир куч эрур. Бу куч ила Оллоҳни таниб, севиб, унга шаҳодат этурмиз, холис бир тарзда Яратганга ибодат қилурмиз. Оллоҳни севиш инсонда фитрий ўлароқ мавжуд эрур”.

ЗИНДИҚ Дастлаб эронийлар орасида кенг тарқалиб, кейин арабларда ҳам қўллана бошлаган “занодиқа” сўзининг бирлиги. Бу атама хусусий бир маънога эга бўлмагани ҳолда мусулмонлар ўртасидаги қиморбоз, маишат-параст ва динга беписанд кимсаларга нисбатан ишлатилган. Вақт ўтиши билан Оллоҳга, унинг пайғамбари ва охират кунига инонмайдиганларга ҳам зиндиқ (мулҳид маъносида) дейилган. Бу калима даҳрийлар, ботинийлар ва баъзи тасаввуф арбобларига, нисбат берилган (*Урхон Ханжарли ўғли. Ислом инончлари сўзлиги. Истанбул, 1981, 747-бет*).

АМОЪ Булут, туман, бўшлиқ; кўрлик, гумроҳлик. Тасаввуфда илк тааййюн (зухурланиш, ошкор бўлиш), аҳадият мартабаси. Пайғамбаримиздан “Раббимиз махлуқотни яратишдан аввал қаерда эди?” деб сўрашганда ул зот “На устида, на пастида ҳаво бўлмаган Амоъда эди”, деб жавоб қайтарган экан. Ибн Арабийнинг шарҳлашича, “яратикларнинг барчаси Амоъдан бино бўлган. Шу сабабдан у оламнинг жавҳари эди. Оламдаги суратлар, руҳлар ва борлиқларнинг барчасини, ҳеч истисносиз, ўша Амоъ ўз ичига олган эди”.

**ПАВОИХ,
ТАВОРИК ВА
ПАВОМИ**

Лавоих зоҳир бўлар-бўлмас йўқолишдир. Абу Саррожнинг ёзишича, бу калима чақин ялтиллаши мазмунида келадиган “лавоимуъл барқ”дан олинган. Амр Усмон Маккий дейди: “Оллоҳ пок қалбларга устма-уст юзага чиққан чақин нурларига ўхшаш илҳом ҳосил айлар. Шу тариқа Ҳақ вали қулларининг қалбларига ғайбга иймон ва тасдиқ хусусида диллари ишонган нарсани асос ва шубҳасиз ўлароқ изҳор этар. Қалбда зоҳир бўлган бу ойдинликлар илоҳий нурнинг кўплиги туфайли яширин қолиб, юзага чиқмас...”

Таворик — ҳақиқат аҳлига тунда келадиган илҳом. Лавоми эса нафси покланган ва бошланғич ҳолдаги

соликларга маъно оламидан келадиган порлоқ нурдир. Сухравардийнинг таъкидича, мазкур сўздан кўзда тутилган мақсад ҳолнинг ибтидоси ва илк ондаги тажаллийдир.

ТАШАЙЮ

Шиа мазҳабига кириш демақдир. Тасаввуфий маъноси эса сулукда шиаликнинг таъсири ва унинг акс этиши.

ОБИ ХАРОБОТ

Харобот суви. Сўфийликда соф ва холис бўлиш ҳоли. Зоҳир ва ботинни поклаб, хароботи маъмура ҳолига етказгувчи илоҳий тажаллий.

ОБИ ҲАЁТ

Абадий ҳаёт бахш этгувчи чашма. Хизр ва Илёс шу чашмадан сув ичган. Сўфиёна маъноси — авлиёнинг сўзи, насиҳати ва нафаси; абадий умр ато этгувчи ишқ ва муҳаббат чашмаси. У оби жовид, оби бақо, оби ҳайвон, оби зиндагон, оби Хизр, оби Искандар ҳам дейилади.

ОШИҚ

Ишқ туткуни, Ҳақ ишқига мубтало оллоҳпараст. Ибн Арабийнинг фикрича, ҳақиқий ошиқ куйидаги сифатлар соҳиби бўлиши керак: “мақтул”лик, қуш каби парвоз эта олиш, доимо бедор яшаш, ғам ва қадарларни пинҳон сақлаш, таркидунё этиш, кўп дарду изтироб чекиш, маъшукани эслашдан тўхтамаслик, ўзидаги фазилатларга ортиқча аҳамият бермаслик, севгилига итоат этиб, унга қарши боришдан қочиш, нафсдан батамом халос бўлиб, ҳар қандай ҳолатда ҳам сабрли бўлиш, қалб жунунига етишиш, маъшукасини ҳатто ўзидан ҳам қизганиш...

ИЛМИ БОТИН

Қалб, ҳол, сир ва ҳақиқат илми. Абу Ёқуб Сусийнинг таъкидлашича, “Ботин илми Оллоҳнинг ва бутун халқнинг ҳужжатидир”. Абдурахмон Жомий бу илмни куйидагича тасниф этган: *иймон, ислом, эҳсон, икон, тавба, зуҳд ва тақво, ихлос, нафсни таниш, қалбни англаш, нафс ва қалбни поклаш, ишорат ва илҳом орасидаги фарқни билиш, хитоб, яширин нидо, Оллоҳ каломини билиш, мушоҳада ва тавҳид, мақом ва ҳол, яқинлик ва узоқлик, вуслат, фано ва бақо, сакр ҳоли, саҳв ҳоли илми кабилар.*

Бу илмларнинг шарт, талаб ва ҳақиқатларини билмай туриб, мутлақ комилликка даъво қилиб бўлмайди. Шу боис комиллик тушунчасининг илми ботин билан бевосита вобасталигини бугун ҳам эътиборга олиш шартдир.

Иброҳим Чори
тайёрлади.

RESUME

In his article «Political formation: reality and prospect», the candidate of philosophical sciences, Shavkat Mamadaliyev, substantiates the need for a transition from publicistic analysis to fundamental research of the political system in society. The writer, taking into consideration various points of view on these problems, examines in detail the subjects of a political formation, which in his opinion represents: an authority, a state, a political party, social and political motions, personality and political leaders. Special attention is given to the analysis of the structure of the concept - «political consciousness», «political culture» and «political activity».

The doctor of philosophy, Kiyom Nazarov, in his article «Common-ideological principles of development», undertakes the task of explaining a fruitful policy - for generalizing such principles of ideological development of society as unity of the historical and the modern, universal, regional and national development, scholarly methods and the unity of theory and practice and so forth.

In his article «Dreams of an Uzbek», the candidate of philological sciences, Farkhod Khamroyev, examines problems and conflicts facing our country on the threshold of the 21st century. «During this complex contradiction in society's development, what are our fellow citizens dreaming and thinking about? About problems pertaining to material things in life or the health of their relatives, their people? They are, perhaps, very worried about the aggravation of problems of moral and spiritual development?» Attempting to answer these questions of vital importance, the author emphasizes the need to search and develop a national idea. In the researcher's view, the essence of a national idea has its root not only in a centuries-old history, culture, philosophy, progressive rites and traditions of our people, but also in a national dream he inherited: to live, think about the present and future of children, relatives.

Analyzing the roots of negative developments which take place amongst the youth, Chori Shoymurodov, in his article «Purity of the spirit», underlines that due attention was not given to problems of moral and spiritual upbringing of young people in some of the republic's regions, especially in rural areas, which is resulting in a rise in crime and anti-social behaviour, and a certain part of the young people are being influenced by religious extremists.

The conversation between the candidate of philosophical sciences, Bakhodir Umarov, and the Extraordinary and Plenipotentiary ambassador of Uzbekistan to Germany, Dr. R. Bindzail, is devoted to problems and prospects of trade and economic, scientific, technical and cultural co-operation between two countries.

An interested reader can find a great deal of interesting information on the particulars of economic development, Germany's political system, and prospects of integration in the European continent.

«**T**he future of a nation is in woman's hands,» the French writer Onore De Balzac wrote. In her article «the Tutor of a nation», and in the stuff by N. Gogol «The letter to an aristocratic lady» (translation by Bozor Ilyas), Khafiza Nasrullayeva conducts an in-depth study of the role of a woman-mother in bringing up the rising generation, and in the formation of moral values and reference points, and a favourable psychological climate in society.

A number of the articles in the magazine, particularly the article by Nazar Eshonqul «Space uniting

Grids» and the conversation with the literary scholar Aftondil Erkinov, are dedicated to the analysis of the modern literary process, the place and meaning of the methodology of hermeneutics and to research into the role of intuition and the subconscious in the formation of scientific and artistic thinking. On this basis, the creativity of Alisher Navoiy, Salvador Dali, Alber Kamyu, etc, are considered from a new angle.

Professor Nairn Karimov dwells in his article «Khamza is in Tashkent» on the little-studied work and life of one of the classics of Uzbek literature - Khamza Khakimzoda Niyoziy.

In his stuff «Ever-living Manguberdi», the candidate of philological sciences, Suvon Meli, recounts in the original form the life and achievements of one of the heroes of the national liberation struggle against foreign conquerors, the outstanding statesman and commander, Djaloliddin Manguberdi.

Шокир ЗОКИРОВ. "Қумсаи".

Ўшлар утретиэга қиларти шафқат?
Бирор иш бортикан айлагали ёғ?
Қайта тиклаш нутқини бағрасин, ғарқат
Қайта тиклаш қиларти ўзга хотирот!..

ТАФАККУР

TAFAKKUR

